

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzat](#)át.

SZERKESZTETTE

ILYÉS ZOLTÁN

PAPP RICHÁRD

TANULMÁNYOK A SZÓRVÁNYRÓL

GONDOLAT KIADÓ

MTA ETNIKAI-NEMZETI KISEBBSÉGGKUTATÓ INTÉZET

TANULMÁNYOK A SZÓRVÁNYRÓL

MAGYAR VILÁGOK

2.

Sorozatszerkesztő
Bakó Boglárka
Kovács Nóra

TANULMÁNYOK A SZÓRVÁNYRÓL

SZERKESZTETTE

Ilyés Zoltán

Papp Richárd

Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet
Budapest, 2005

A könyv az 5/044/2002. számú, „A Kárpát-medence kisebbségi magyar lakta települések és régiók a 20. században. Etnikai térszerkezeti, közigazgatási és nyelvi folyamatok. A magyar kisebbségek településszintű integrált adatbázisa” című kutatási projekt támogatásával készült.

Minden jog fenntartva.
Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Szerzők, 2005

Szerkesztés © Ilyés Zoltán, Papp Richárd, 2005

© MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005

www.gondolatkiado.hu

www.mtaki.hu

A kiadásért felel Bácskai István és Szarka László

Olvasószerkesztő Rátkay Ildikó

Műszaki szerkesztő Pintér László

A kiadási munkákat a Books in Print végezte

ISBN 963 9610 31 3

ISSN 1786-5603

TARTALOM

Előszó	7
Szórvány, diaszpóra és határfenntartás. Adalékok a szórványtipológia és a kulturális sziget kérdésköréhez <i>A. Gergely András</i>	11
A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutatás <i>Biczó Gábor</i>	21
Szórványnarratívák <i>Bodó Barna</i>	43
„Nekem úgy szmétál, ha valaki úgy keverten beszél”. Egy Szerémségben élő magyar közösség kulturális antropológiai kutatásának tanulságai <i>Hajnal Virág – Papp Richárd</i>	52
Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományos vizsgálatához <i>Ilyés Zoltán</i>	64
A többrétegű „szórvány” kifejezés a kisebbségkutatásban <i>Keményfi Róbert</i>	78
A Kárpát-medencén kívül élő magyarok kutatásának fogalmairól <i>Kovács Nóra</i>	91
A szórvánnyá válás folyamata mint a nemzeti kisebbségi közösség lebomlásának terméke <i>Mirnics Károly</i>	96
A szórványmisszió problémái és lehetőségei <i>Mirnics Károly</i>	103
Diaszpóra/szórvány <i>Tóth Pál Péter</i>	108
Kisebbségi egyházak és a szórvány. Töprengések a gondozásról, megtartásról és kutatásról <i>Vetési László</i>	115

ELŐSZÓ

A szórványok konstitutív folyamatairól, általában a szórványparadigmáról és a szórványgondozás aktuális kérdéseiről az elmúlt években összegző jelleggel több konferenciát és vitát szerveztek Magyarországon és határainkon túl. Ezek közül a teljesség igénye nélkül az Erdélyi Múzeum Egyesület 2000. március 17-én, Tóth Pál Péter az észak-erdélyi 1942–44-es kérdőíves szórványfelmérést feldolgozó kötete kapcsán tartott konferenciáját,¹ a *Magyar Kisebbségben* megjelent, Vetési László programadó írásához kapcsolódó szórványvitát,² továbbá a kolozsvári Iskola Alapítvány által 2001. április 21-én „Szórvány és iskola” címmel,³ a Kárpát-Alpok Alapítvány által 2001 októberében „Közösség és szórvány” címmel Nagydobronyban és a temesvári Szórvány Alapítvány által 2003. április 10–12-én szervezett „Szórvány – anyanyelvi kultúra – internet” címmel rendezett konferenciákat említjük.

A szórványok sokfélesége, változatos genezisük, asszimilációs-integrációs útjuk, a szórványgondozás megléte vagy hiánya más-más kutatási módszertant és egyéni kutatói hozzáállást igényel. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete és annak „Határon Túli Magyar Kisebbségek” kutatócsoportja vállalta, hogy rendszeres tudományos fórumot teremtsen a Kárpát-medencei és tengeren túli magyar szórvány- és diaszpórákutatók képviselői számára. A korábban megtartott vita (2001. január 23.: A Kárpát-medencei szórvány fogalmáról és a szórványok oktatásügyének támogatásáról) és konferencia (2002. október 17.: Magyarok a nagyvilágban – diaszpórákutatók az ezredfordulón) nyomán ennek következő állomása volt a 2003. december 12-én megtartott „A Kárpát-medencei szórványkutatók diszciplináris háttere és aktuális irányai a 21. század első évtizedében” című kerekasztal-beszélgetés, melynek elsőrendű célja a fogalmi-diszciplináris tisztázás, és tekintve a tudományos kutatások nyomán kapott értékelhető információk sporadikus voltát, a szórványkutatók aktuális feladatainak, irányainak ajánlások formájában történő megfogalmazása.

A fenti konferenciák, szimpóziumok tanulságaként említhető, hogy az elmúlt másfél évtized hazai, határon és tengeren túli kutatásai meglehetősen foga-

¹ Erdélyi Múzeum, 2000. 3–4.

² *Magyar Kisebbség*, 2000. 2–3.

³ Bodó Barna (szerk.): Szórvány és iskola. Elemzések és programok a szórványoktatás témaköréből. Kolozsvár, Iskola Alapítvány.

lomhasználati sokféleséget hoztak. Még abban sem alakult ki tudományos közmegegyezés, hogy milyen kvalitatív és kvantitatív jegyek alapján beszélhetünk egyáltalán szórványról. A tengeren túli magyar diaszpóra kutatása tette aktuálissá azt a feladatot, hogy a tudományos diskurzusban miként egyeztethető össze a hagyományos kárpát-medencei szórvány fogalma az általánosan használt és reflektált diaszpórafogalommal? Ehhez elengedhetetlen az amerikai, továbbá a zsidó, örmény, ír, lengyel stb. diaszpórakutatók magyarországi kritikai recepciója is. A tudományos megközelítés és szintézisalkotás jegyében szükségessé vált a szórványfogalom köré rakódott „veszteségolvasatok” diskurzusanalízise, kontextualizálása is.

A kerekasztal-beszélgetés során kísérletet tettünk arra is, hogy áttekintsük és tipizáljuk a szórványok kialakulását, asszimilációs-integrációs, nyelv- és nemzetváltási folyamatait, és módszertani ajánlásokat tegyünk a különféle helyzetű és dinamikájú szórványközösségeknek a kisebbségkutatás keretében történő interdiszciplináris vizsgálatára.

A szórványlét és a szórványosodás primer megközelítését, a szélesebb közönség és a politikai döntéshozók számára történő interpretálását elsősorban a statisztikai, demográfiai és az ezekre épülő etnikai-földrajzi munkák képviselik. Az elmúlt évek népszámlálásai és egyéb kvantitatív felmérései kapcsán felmerül, hogy a rendelkezésre álló forrásbázisok feldolgozásával milyen tartalmú és megbízhatóságú szórványképet tudunk megrajzolni, és miként lehetséges távolatosan a probléma pontosabb kvantitatív megragadása.

A kortárs kultúrakutatás lehetőséget ad a szimbolikus határkonstrukció és/vagy dekonstrukció komplex jelenségeinek a szórványközösségek mindennapjaiban történő tanulmányozására. Itt jórészt a kulturális antropológiai terpmunkán alapuló, az interakciókat, az etnikus szimbólumalkotás folyamatait és a lokális közösségek rítusait vizsgáló kutatási módszerek bemutatását, az eddigi kutatások összegzését és a jövőbeni feladatok és irányok szakmai kijelölését tartottuk fontosnak.

Nem hagyhattuk említés nélkül az egyházak és a szórványgondozás kapcsolatát. Az esetek többségében a szórványgondozás és -megtartás munkáját – amely az alkalmazott társadalomtudományok feladata is lenne – egyedül az egyházak vállalták. Ebben a hivatás- és küldetéstudatos munkában azonban nem lehet reflektálatlanul hagyni a szórványközösségek nyelvvel, nemzettel, interetnikus együttéléssel kapcsolatos kulturális beállítódásait és mintáit. Ennek kapcsán arra kerestünk választ, hogy miként igazodnak a történeti egyházak és a neoprotestáns kisegyházak a szórványok nyelvi helyzetéhez, sajátos interferenciális, szinkretikus vallási szokásaihoz, kultúrájához (közös templomhasználat, prédikációs nyelv/többnyelvű prédikációk kérdése).

A fentiek alapján úgy gondoltuk, hogy nem érdektelen a hazai és határon túli szaktudományosság, az egyházak képviselői, a politikai döntéshozók és az érdeklődő nagyközönség számára, ha a kerekasztal-beszélgetés során elhangzott előadásokat szélesebb kör számára hozzáférhetővé és egyben megvitathatóvá tesszük.

A kötetben olvasható tanulmányok segítségével rápillanthatunk ugyanis nemzeti kultúránk sokszínűségére, és beláthatjuk, önmagunk megismerése sem nélkülözheti a közös kötődésen belül megnyilvánuló másságaink, különbözőségeink megértését. Nemzetünk szórványközösségeit csupán úgy segíthetjük ezért problémáikban, ha először megismerjük kulturális valóságtartalmaik sajátosságait, s ezekhez viszonyítva dolgozzuk ki és alkalmazzuk nemzetstratégiánkat velük együtt gondolkodva el léthelyzeteik realitásairól és ezek pozitív változásainak igényeiről.

Kötetünk a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Magyar Világok könyvsorozatának részeként ezekhez a folyamatokhoz, törekvésekhez kíván hozzájárulni vitára, továbbgondolásra buzdítva olvasóit.

A szerkesztők

SZÓRVÁNY, DIASZPÓRA ÉS HATÁRFENNTARTÁS

Adalékok a szórványtipológia és a kulturális sziget kérdésköréhez¹

A. Gergely András

A témakör szakirodalma igen szerteágazó, a vitatni való kérdések pedig olyan diskurzusokba tagolódnak, melyek egyike-másika önálló konferenciát és alapos kontextuális elemzést érne meg. Ez okból a kultúrakutatás nézőpontját kiválasztva, továbbá a kulturális (illetve politikai) antropológia szimbolikus beszédmódjait figyelembe véve keresem azt a fogalmi együttest, melyekkel (talán időlegesen, hipotetikus lazasággal) megfogalmazható egy sajátlagos szórványhelyzet anélkül, hogy ezzel meghaladni vagy átértelmezni próbálnám akár a diaszpórakutatások alapkérdéseit, akár pedig sikeresen szintézisbe illeszteném a címben jelzett fogalmak kvalitatív tartalmait.

Négy kérdéssel kívánok alapvetően foglalkozni, a többit pusztán érintem: kezdve a *diaszpórával*, melyet kisebbségi kontextusban szórványnak tekintek, kísérletet teszek egy sajátos magyarországi etnikai-kulturális csoport, a (kis)kukuk helyzetértelmezésére, kollektív identitásuk *határkijelölő* szerepére és asszimilálódásuk folyamatában a *kulturális sziget*ként megmaradás esélyére érvényes képzetek megfogalmazására.

Nem kedvelem a definíciókat (mivel mindig szűkösnek vagy túl lazának vélem őket), s épp ezért önsanyargató erőszakkal közelítő meghatározásokat illesztetek mondanivalóm bevezetőjébe. A továbbiakban *diaszpórá*nak (gör. *diaspeiro* = szétszór) nevezem azt a folyamatot, amelyben egy korábban számos szempontból (így térségi kapcsolatok vagy térbeli közelség, letelepedettség és mobilitás, életmód és értékrend stb. egységét tekintve) konzisztens társadalmi tömeg valamely sajátos okból felhagy létmódjával, és külső kapcsolataitól meghatározott földrajzi térbirtoklásával, elmozdulva és fragmentálódva új feltételek közé kerül, fölcserélve lokális berendezkedését olyan körülményekre, melyek között kisebbségben, töredéklétben, újfajta adaptációs kényszerektől áthatva keresi (s nem okvetlenül találja) meg új identitását. Ehhez kapcsolódó folyamatként látom megnevezhetőnek az *asszimiláció* jelenségét, melyről nem kezdek itt szótárbúvárlatba, egyszerűen csak olyan kulturális mintakövetésnek tartom, mely (relatív) teljes átvételt eredményez a többségi normákból, értékrendekből, életmódmodellekből. *Etnikai sziget*ként pedig afféle határolt térbeli entitásról beszélek, melynek megformálóit vagy képviselőit az eltérő etnikai tömb, természetes társadalmi csoportjelleg (s ennek nyelvi, kulturális, származási, közérzeti azonossága, illetve „mi-csoport”-tudata) adja létigazo-

¹ Tanulmányom az OTKA T 035241 számú kutatási támogatás segítségével készült.

lását, utóbbi halványulásával a legtöbb csoport részint deetnizálódik, részint átívelő utakat kezd keresni a határain túli közösségekkel.

A látszólag definiálható kulturális és etnikai entitások azonban sem a belső értékrendek állandóságával, sem a külső társas tér kontinuos elfogadó gesztusával nincsenek bebiztosítva. Ezért is lehetséges, hogy nincs tudományos konszenzus a diaszpórák kiterjedésének, létszámának, méretének kérdéséről: környezetéhez viszonyítva ugyan megmarad kisebbségi mássága, a mindennapi életben azonban folytonos határátalakítások, határátjárások, szórvány és többségi társadalom közti interakciók zajlanak le. Ezek azután mind a többségi határformálás, mind a kisebbségi határfenntartás és „határőrizet” szempontjából kölcsönös adaptációs folyamatot serkentenek, egymásra gyakorolt hatásuk pedig kihat nem csupán politikai, gazdasági, érdekérvényesítési gyakorlatokra, de magára a tudományos igényű definícióra is. Legyen szabad erre példaként Szabó Zoltán mintaművére hivatkoznom, amelyben (főképpen persze a magyarokról szólva, de egyetemesebb igénnyel) „diaszpóranemzetnek” tekintette mindazon népcsoportokat, amelyek párhuzamosan több vagy sok helyen éltek/élnek, de nem szükségképpen képviselnek egy entitást, egy nyelvű nemzetiséget.² Ugyanennek a jelenségkörnek határainkon túli kuszaságát pedig nemcsak az erdélyi, felvidéki, vajdasági etnikai pártszerveződések mutatják, hanem a 20. század talán minden korábbi korszakot fölülmúlóan példázza, hányféle ellentét rögzül a népek közötti magatartásokba és önreprezentációkba.³

A diaszpórák szakirodalma, amely a primer kötődések és lojalítások, elementáris kötelezettségek és identitáspolitikák változásai során éppúgy kezelhetőnek tekinti a fogalomkör elemeit, mint a leíró és értelmező terminusokon túli paradigmákat,⁴ rendre visszautal a fogalom görög gyökereire, a zsidóságra, az örményekre és más etnikai csoportegységekre, mindegyre hangsúlyozva azokat a karakteres vonásokat, melyek a kisebbségi és lokális megtelepedett-ségi státusból egy másikba való átkerülés kényszerét idézték elő. A szétszórát(tat)ás jelentéstartalma részint a történeti időkben, részint korunk vehemens folyamataiban a diaszpórahelyzet részeként tükrözte egyrészt a szülőföldjéről távozni kényszerülő népcsoport(ok) lokális közösség voltát; másrészt az egy központból (legyen az hegyvidék, polisz, tenger mellék vagy épp vallási kegyhely) kiönlők közötti kapcsolatok megmaradását; harmadrészt a ki- és bevándorló tömegek népcserefolyamatait; negyedrészt a hontalan, menekült, kultúrát váltó, érintkezési zónáit kiterjeszteni képes tömeg periferizálódását; ötödrészt a befogadó ország terében mindig töredékesnek mondható elfogadás hiányérzetét, illetve mindazt, ami ennek munkaerő-piaci, gazdasági, megélhetési, kommunikációs következményeit illeti. Mindennek ilyen bonyolultsága és árnyaltsága nemcsak attól függ, mely etnikai kultúráról/szubkultúráról van szó, hanem attól is, mikor keressük identitásának ma-

² Szabó 1999.

³ Lásd pl. Geertz 1999.

⁴ Lásd ehhez Clifford 2000; Geertz 1999, 2001.

radék elemeit, kapcsolatrendszerének határait: a holland Leo Lucassen utal például a cigány szétszórattatás, a szülőföldet elhagyni kényszerülő népesség lokális tudatára, amely (mondjuk a 19. századi Angliában) nem igazán tette lehetővé, hogy az etnikai önmeghatározás ne csupán a saját csoport(juk)ra vonatkozzon, hisz nem ismerték az európai földrész más roma csoportjait, ezért roma identitástudatuk leginkább csak „sziget a szigetben” mintát tudott követni; de egészen más volt a szétszórtság mértéke, közérzete, definíciója is a mediterrán kereskedőnépek körében, az északi hajós népek körében vagy a távol-keleti és dél-amerikai magaskultúrákat építő csoportozatok-népek esetében.⁵

Szükségesnek tartom itt a diaszpórákról szólva is annak meghatározását, hogy a róluk szóló beszéd „honnan fogalmazódik meg”. Nem tartozom kisebbséghez (vagy ha igen, hát többhöz is), még kevésbé diaszpórához (legföljebb csak részvétteljes rokonszenvvel lesem őket) így „belülről”, az érdekreprezentáció vagy a reklamáció tónusában aligha beszélhetek. Nem sorolom magam azonban a lekezelő, távolságtartó, a „nagy egészről” mint jelenségről statisztikai-demográfiai tónusban értekező kívülállókhoz sem. Azt a szemléletirányt követem, amelyet az antropológiai kutatások próbálnak vállalni, nevezetesen, hogy az „ők” és a „mi” között helyezkednek el, ott, ahol éppenséggel mindkettőről egyaránt lehet beszélni.⁶ A kutatási vagy interpretációs nézőpontot rendkívül fontosnak ítélve is problematikusnak tartom, kiről van itt szó végső soron... Vajon nem azért kérdezzük-e rá kisebbségi, marginalizált, diaszpórába menekült, határhelyzetbe vagy határokon túlra szorult társadalmi csoportok mibenlétére, mert tisztában vagyunk azzal, hogy akár mirőlunk is szólhatna a fáma, a nemzetek alatti és fölötti paradigmák kiszámíthatatlan helyzeteket hoznak időről időre,⁷ s akár ha centrumnak tekintjük is a magunk léthelyzetét, maguk a centrumok is változóak lévén, bármely percben úgy sodródhatunk ki az „idegenbe”, hogy csupán a remény marad: megőrizhetjük a hon imázsát, vagy befogad az új világ, s határon túl ugyan, de belső közös új határainkat kezdhettük megépíteni az alapoktól...

Nos, akár lehetséges vízióink, akár sodró jelenünk holnapja hozza, mindenestre a szórványba szakadás jó eséllyel fosztja meg minden részesét attól, hogy természetes kötelékekkel ragaszkodjon szülőföld, rokonsági kör, társadalmi hovatartozás biztosnak látszó alakzataihoz. Rövidebben: a diaszpóralét (főként egy inherens, „bennlakó” nézőpontból, ha nem is rögtön csak a „bennszülöttekből” nézve) mindenképpen a *kiszármazás*, a *kicsukottság*, a *disszimilálódás* állapotával jár. Természetes velejárója tehát a gyökök keresése vagy a meggyökerezés esélyeinek fürkészése, másképp szólva az *asszimiláció*. Disszimiláció és asszimiláció két testvér, egymás ellensúlyai, sőt bármelyikük ér-

⁵ Lucassen 2002; lásd még a diaszpóratörténet számos eltérő eseménysorát a www.newadvent.org lapjain.

⁶ Ahogyan ezt Foucault oly kecsesen megoldotta volt, lásd Kilani 2003 vagy Geertz 1994, 200–207.

⁷ Lásd transznacionalitás, utalja Clifford 2000.

tékének épp a másik lehet kiemelője. Távolságtartóbban nézve, a diaszpóra csupán az érdekelt-érintett csoportozat önképének formája, a környezetük pedig inkább a bevándorlót, a menekültet, az asszimilálódni próbálót, a befogadó elismerő gesztusára vágyót látja. Maga a folyamat, a politikai masinéria vagy a történelmi hullámzások logikája ezért inkább jellemezhető a kizárás és a bekebelezés váltógazdaságával, a kulturális és államiasult identitásépítő gépezet lüktető eredményességével.

Ezt a közismert és sokak által részleteiben is elemzett identitástermelő gépezetet nem okvetlenül érinti, s még kevésbé hatja meg a folyamatos kapcsolatformáló szándékkal „visszatérés-logikákat” és eredetteleológiákat gyártó népek⁸ fő törekvése, hogy a szétszórásban még megmaradó kapcsolatokat, továbbá a visszatérés vágyával még kacérkodó szereplőket valami nagy, egységes univerzummá szervezze össze, avagy legalább annyira éltesse maga a kivettség, hogy a hozott-örökölt kultúrát megpróbálja a letelepedés helyén rekonstruálni, kicsiben leképezni, revivalként felmutatni. Nyilvánvaló, hogy a messzi történelmi múltban kivetett-kiszármazott népek, zsidók, cigányok, örmények, fekete-afrikaiak, görögök a kolonizációs állapotok ellen vagy épp az alkalmazkodás kényszerű folyamatában fokozottabban keresik a beilleszkedés lehetőségét, mint az újabb migrációs hullámok hátán idegenbe vetődött, a modernitás transznacionális horizontján saját helyüket csakis időlegesen kijelölő más népcsoportok. A diaszpórák e nemzethatároktól függő s főként az asszimilacionista hatalompolitikák szocializációs darálóján átment ki/bevándorlók mostanság egyre kevésbé tűnnek a nosztalgikus nemzetépítésen fáradozni új helyükön megállapodva. Nem valószínű, hogy a Svájcba, Kanadába, Ausztráliába menekült magyar emigránsok gyógyíthatatlan sebekkel éldegélnek mindmáig, sőt, a körükben kutatókat inkább a diaszpórákultúrák sajátos antinacionalizmusa lepi meg, annál is inkább, mert az etnikai tisztaság vélelme és harsány artikulációja egyre kevésbé lehet érvényes a térben és időben eltávolodó csoportok befogadói környezetében. (Erre persze ellenpélda is van, Boglár Lajos dél-brazíliai, Kovács Nóra argentinai, Huseby-Darvas Éva michigani kutatásaiban és mások számos elemzésében).

Amit a diaszpóralét egy kevésbé végig gondolt s talán még kevésbé elemzett aspektusáról közelebbről mondani igyekszem, az mégsem ezen a visszatérés-vágy- és beilleszkedéshorizonton, viszont éppúgy a többszörös kötődések gyakorlatán és identitásélményén nyugszik. Úgy vélem: a diaszpóráközösségek nemcsak látványosan mutatják kibocsátó és befogadó környezetük kulturális-politikai-gazdasági arculatát, hanem a közösségkonstruálásnak is, a kulturális túlélésnek is, továbbá az etnikus öntudat föléledésének is segítenek létrehozni bizonyos strukturális elemeit. Az a fajta legitimációs igény, amely egy elszármazott közösséget a bebocsáttatás, megtűrés, befogadás vagy (ad absurdum: egy valamikori „őshonossá”, illetve) bennszülötté válás folyamatában jellemez, még izgalmasabban jelenik meg a nemzetállami építési folyamat kezdeteinél – az európai kisebbségek szinte valamennyi csoportjánál. Az „exkluzív

⁸ Clifford 2000.

diaszpórák” és határdiaszpórák vitája a „természetes” (autochton) náció és a „történelmi” folyamatban másokat sikerrel kirekesztő hegemonisztikus szerepvállalások konfliktustörténetét is tükrözi, s e hosszú (még Magyarország esetében is igen színes és az exkluzivista állampolitikában jó ezeréves) történetre nemcsak a „nativista” mozgalmak, „őshonos” buzgalmak, hegemon előjogok históriája épül rá, hanem még egy sajátos belső alkalmazkodási folyamat is, melyre rendszerint kevesebb az utalás, mint a féltetni való, elidegenítéstől fenyegetett hazára vonatkozó felfogások mutatják. Ezt a belső világot éppúgy a lokalitáshoz ragaszkodás és a meggyökerezettség jellemzi, mint az államiságtudatot (és – a Tamás Pál által mostanság egyre kitartóbban hangsúlyozott – etnikus nemzettudat felől az állampolgári státustudat felé közelítő állapotot). Az „őshonos szuverenitás”, ahogyan az majd’ minden nemzetalkotó játszmában főszerepre jut, óhatatlanul szembekerül a diaszpórák, a másodlagos honfoglalások, a menekült státusok diaszpóradiskurzusaival. Sőt, mennyi kisebbségi csoport, amely addig nem identifikálta magát tájegységi-regionális vagy etnikai-kulturális származásörökséggel, nemcsak a nemzetállami konstrukció ürügyén, hanem az „odakíváncozás” új szerepjátékával is megjelenik – legyen elegendő itt csupán a magyarországi jászokra utalni, de a Boglár Lajos kutatta São Paoló-i magyarok – eredendően Veszprém megyei németek – identitásváltozása sem utolsó illusztráció. S bár az a kritérium (mint James Clifford aláhúzza idézett tanulmányában), hogy „a diaszpórák közösségek »nem-itt« szeretnének maradni”, egyértelműen utal a kisebbségi közösségeket a többséghez fűző viszonyra, a marginalizáltságra és szeparáltságra, de kutatásaim közben figyelemre érdemes példáját találtam olyan nem szeparatista törekvésnek is, amely a térbeli-politikai függőséget szintúgy képes az időlegességnek alárendelni, bevándorló státusát hajlamos fokozott részvételi aktivitásban feloldani, mégis kénytelen átélni az etnikai-politikai státus devalválódását.

Kerülgetem-ízlelgetem a nem könnyen igazolható fogalom kimondását, de mégiscsak rátérek végül... Azt a megfigyelésemet szeretném közzétenni, hogy a kizárási és bekebelezési politikák következményeként s részben ellenhatásként is kialakulhat a diaszpórahelyzet egy speciális változata: a *belső diaszpóra*. Nehézkes a megnevezés, főként azok után, amiket bevezető meghatározásként fogalmaztam meg, de úgy látom, mégis létezik ez a kevésbé törzsi vagy vallási, sokkal inkább etnospecifikus vagy tájegységi-kulturális entitás, amely a nemzeti kultúrán belüli folyamatok, a saját államiság keretében lezajló változások eredményeként formálódik, s arról is bizonykodik, hogy a diaszpórák nem mindig frissen bevándorolt közösségek. A diaszpórahelyzet egyik alapelve ugyebár, hogy az idegenkedésnek széles skáláját, az osztály- vagy etnikai besorolásnak olykor pejoratív bélyegeit is el kell viselnie annak a népességnek, amelyet idegensége, ismeretlensége, másunnan kirekesztettsége okán alárendelt helyzetben lehet tartani, asszimilációs hatásoknak lehet kitenni, diszkriminációk során lehet hibernálni abban az állapotban, amelyben a más-hová kötődéssel, a „nem honossággal” vádolható. Ilyen helyzetbe került egész története során nemcsak az európai cigány és zsidó csoportok többsége, ha-

nem számos amerikai indián törzs is, nem beszélve a Japánt, Indiát, Indonéziát, Afrikát lakó végtelen diaszpóratömegről. Ezúttal nem ily távoli példáról kívánok beszélni, hanem a magyarországi kunokról, akik alig két és negyed század „késéssel” jöttek a Kárpát-medencébe a honfoglaló „magyarokhoz” képest, de egészen a 20. század hajnaláig érdekes be nem olvadság állapotában definiálták magukat.

„Belső diaszpóra”-ként tehát olyan kultúraközi csoportminőségről szólok, amely ellen a másság vádja ugyan nem (vagy csak olykor, részben, szélsőséges esetben) érvényesül, de imázsához szorosan hozzátartozik a mintaszolgáltató jelleg, az eltérések értéktartalma, s legfőképpen erre fókuszálnak önépítő stratégiái éppúgy, mint a kívülállók nézetei őrá. Belső diaszpóráról beszélnek például akkor, ha a diaszpórahelyzetek egyik legfontosabb eleme, a kibocsátó közösség nem (vagy nem egyértelműen) definiálható, s ha az anyaállammal nem rendelkező közösség mégis megformálja a maga sajátos lokális univerzumát. Ilyennek vélem példának okáért a nomád népeket, példaként az eurázsiai sztyeppék népeit. Ilyennek lenne minősíthető (bizonyos értelemben) a másod-harmad generációs emigránsok köre is, akik már nem óhazájukban születtek, „nemzetiségi” mivoltuk már az új állami térséghez köti őket, s környezetük nem okvetlenül támogatja kisebbségi létük értékelését. Ilyennek minősíthetők talán a korántsem csak területiális, még kevésbé etnikai alapon indentifikálódó vallási szubkultúrák, amelyek nem igazán valamiféle kettős identitástudattal élnek, nem földrajzi térség szabja honuk határait, hanem inkább egy olyan vízió, mely a nemzetekfölöttiségben gyökerezik, univerzalizációs igényt formálva írja át a kortárs tradíciókat is, továbbá aktívan hozzájárul a határfenntartások elbizonytalanításához. Ugyancsak valamiféle belső diaszpóraállapot kezdi jellemezni egyes korosztályi szubkulturáscsoportok nemzeti közösség alatti, állami szintű társadalmiságot hangosan elvitató csoporttudatát, ugyanakkor a csoportra (szociológiai-pszichológiai hagyományok szerint) jellemző integratív erők nélkül is cinkos szövetséget konstruáló mivoltát. Kérdés továbbá, hogy a nemzetjellegű képzelt entitások és a szociokulturális csoportozatok alatt elhelyezkedő túlélőközösségek, amilyenek például a mozgásfogyatékosok, koldusok, menekültek, droggereskedők vagy hivatásos forradalmárok, akiknek lényegében semmiféle statisztikai-szociológiai-etnográfiai-gazdasági besorolásmódellem nem definiálja a társadalmi hovatartozását, végül is nem alkotnak-e az anyaállam intézményéhez képest belső diaszpórákat...?

Mint az talán átlátható: nem valamiféle politikatudományi vagy stratifikációs-szociológiai fenoménről beszélek. A belső diaszpórák jelenségét talán egyformán lehetne érteni vallási csoportidentitások, térségi besorolásmódellek és etnokulturális típusok eseteire... – az általam imént hivatkozott etnikai csoport, a magyarországi kunok jószerivel (olykor egyszerre) mindháromhoz tartoznak. Az a mód, ahogyan a feudális tagoltság európai modelljébe illeszkedő Hungáriában megtelepedtek kiküzdötték független jogállásukat, kiharcolták birtokaikat, kivívták kollektív nemességüket, megvédték térségi határaikat, megváltották földjeiket, tartósították pogány vallásukat, majd makacsul kitar-

tottak református hitük mellett a rekatolizációs évszázadok és népcsoport-telepítések ellenére, részt vettek nemzet-határvédő küzdelmekben mint katonai elit (királyi testőrség, Bocskai-hajdúk vezetői, negyvennyolcas huszárok) tagjai, de betyárnak álltak a kiskun pusztákon, ha a császári ház örökösödési háborúinak szolgálata volt a környező „többség” feladata... – és sorolhatnám még a végtelenségig belső emigrációjuk megannyi jegyét. Ha pedig „unikum-jellegük” kerülne szóba, egyazon példaként állíthatnám melléjük a társadalom- és mentalitástörténetileg párhuzamos gascogne-i identitáscsoport franciaországi esetét... (de erről bővebben már tanulmányok, könyvek, előadások sorában szoltam, hadd ne részletezzem...).

Ami ebben a fura, önmagára zárt, önkéntes diaszpóratudatra épülő, kulturálisan megkonstruált identitásban még izgalmasabb, az éppen a „saját csoport” fenntartását segítő „belső kategóriarendszer” (hogy Papp Richárd kifejezésével éljek: a saját „valóságok” fenntartásának ökonómiája). Valószínűnek tartom, hogy az etnikai csoportidentitás a 13–14. századi Magyarországon korántsem volt oly módon etnospecifikusan definiálva, ahogyan arról mi manapság beszélünk, de még sokkal árnyaltabb belső szelekciós gyakorlattal, a veszteséget és hontalanságot győztességgel és térnyeréssel kompenzáló túlélési stratégiával működött. Izolálta magát a szociokulturális integráció, a rokonsági rend és a termelési stratégiák szempontjából, körülrajzolta és megvédte földrajzi határait a parasztvármegye intézménye révén, térségivé tette a gentilis nemzettudattal szembeni familiáris-nemzetségi-leszármazási kapcsolathálót, megélhetési és tájspecifikus hagyománnyá változtatta a nagyállattartó nomád hagyományt, kertes mezővárosi polgári létformát alakított ki a tanyalakó-jószágartató gazdasági stratégián belül... Megint csak abbahagyom a fölsorolást, és ennyit is azért kockáztattam meg, mert épp ilyen historikus elemek jellemzik a (véltetően baszkyszármazék) gascogne-iakat is, akikről éppúgy, mint a (kis)kunokról, a 19. század nemzetépítési hajcihőjében mondatott ki, hogy egyre karakteresebben veszítik el identitásmeghatározó sajátosságait, a 20. században meg már az is, hogy teljességgel asszimilálódtak a francia/magyar nemzeti fejlődés során, s beolvadtak a nemzetalkotó népek arctalan tömegébe...

A jelen kutatója viszont élő emberekkel találkozik a térség településein, tanyáin, kisvárosaiban. Eltűntek, de jelen vannak. Asszimilálódtak, de etnikus jellemvonásokkal, adottságokkal, karakterjegyekkel vélik meghatározni magukat. Történészek szerint fölszívódtak a nemzeti történelembe, önmeghatározásuk szerint térségi identitásuk van még ma is. A diszciplináris megközelítés (néprajzi, történeti, szociológiai, demográfiai) folytonosan múlt időben beszél róluk, saját kategóriáikkal persze más szavakat használnak, de arról vallanak, hogy identitásteli állapotukból identitásfosztott állapotba kerültek. Ez lehetne akár a fölszámolódás egyértelmű jele is, ha nem épp ők vallának arról, hogy bár magyarok, de kunok is, franciák s talán még előtte gascogne-iak is. Rétegzett, kettőzött identitásuknak még egy sajátos előtörténete van: mindkét népcsoport a későbbi „anyaországba” települve kétfelé szakad (fekete kunok, sárga kunok meg az Aquitániába került gascogne-iak és a

Baszkföldön meg Aragóniában maradtak). S miként a kisebbségiséghez gyakorta a vallási másság társul, avagy jellegzetesen „kisebbségi vallássá”, „etnikus vallássá” lesz,⁹ a kunok is a reformációig makrancosan pogányok maradtak, majd évszázadokig karddal verték ki városukból a katolikus térítést, úgy a gascogne-iak is előbb adtak teret az angol hódításnak, mint az Ile de France térségi főhatalmának...

A kisebbségi határformálásnak és határfenntartásnak ez a módja persze nem pusztán „barikádépítés” a szó forradalmias hevülete szerint, de olyasfajta határátjárás eszköze, amely kevéssé ismeretes az uralmi dinasztiák, mint a lokálisan teret nyerő diaszpórák körében. A látszólagos beolvadás és a mellette megmaradt határfenntartás két stratégiát is működtet a többes identitás szerint: egyfelől a dacos kívülállást, a folytonos oppozíciót, az ellenzéki erőket támogató szerepvállalást rejti (ez olykor a szórványhelyzet felszíne, máskor a szorongatottság válasza a szabadsághiányra a térségi bekerítettség ellen); másfelől viszont rejtőzködő önvédelem áll a másik végleten, a határok átjárása attól válik függővé, mely irányba és milyen mértékig lehet kilépni a szigethelyzetből, mekkora erők és energiák szükségesek a határok fenntartásához. Folyamatosan zajlik bizonyos narratív háború, tagadva-átfestve-elmaszatozva az identitások gyökereit, értéktartalmait, átnevezve emlékműveket, utcaneveket, településeket, megtagadva „nemzeti hagyomány”-részességet is attól, akinek helyi narratívákhoz vállaltan több köze van... stb. A határfenntartó diskurzusok része az is, hogy a manipulációk ellenében és kényszerek súlyától védekező népesség mintegy kivonul önnön létfeltételeiből, államon belüli diaszpórába vonul, illegalitásba húzódik: a tanyai betyár, a pusztai jószágartartó, az óceáni homokdűnék erdeibe kihúzódó „modern nomád” már nemcsak etnikai-kulturális és civilizatorikus-történeti szempontból vállalja az önkéntes szétszórtságállapotot, hanem a modernitás ellenkultúráját előlegezve olyan egyenlőséggel és különbözőséggel kapcsolatos kritikai attitűd előhírnökevé is válik, amelyet a progresszista elképzelésekkel szembeni ellenkultúrák folytatnak majd később, a 20. század harmadik harmadában. A vállalt „illegalitást”, belső diaszpóralétet pedig kiteljesíti nemcsak a különbözőség státusa, nemcsak az egyenlőtlenségek ellenében vállalt autonomista magatartás (a gascogne-iak főszereplői a 19–20. század fordulóján ébredő Félibrige-mozgalomnak, a provanszál függetlenségi harcnak, a nyelvi-kulturális-narratív háborúnak, a kunok pedig még a Tanácsköztársaság napjaiban is önmegváltakozó autonómiaküzdelmük, a redempció visszaidézésével kívánnak hagyományos-saját értékrendet kikövetelni), hanem a főhatalmi jelenléttel szembeni kötőzködés, sajtó- és politikai kampányolás, ellenállások kialakítása és a helyi kultúrákat ébresztő tájegységi refolklorizálódás is azt a célt szolgálja, hogy bizonyíthassák: az etnikai és tájegységi karakterét őrző közösség nem egyetlen tradíció (s főként nem a hivatalos állami) által determinált, hanem mind a feltételeket, mind az értékeket és normákat áthatja annak tudomásulvétele, hogy magát a lokális tradíci-

⁹ Papp 2003.

ót is a történeti feltételeknek megfelelően lehet alakítani – akkor is, ha ezzel szigetszerű elkülönültségük részben zárvánnyá válik, ha a fellazítottság és szétszórás direkt-indirekt hatásai kétségtelenül erősen megtépázzák az etnocentrikus tudatot és a diaszpórakultúra más feltételeit is.

Bizonyos, hogy a választott példa és helyszín (akár több is) esetlegesnek, mondvacsinálnak, neofolklorista bucsálódásnak tetszhet. A belső hontalanság és a kettős vagy többes identitás vállalása azonban – a maga tradíció és értékrend kötötte mivoltában – mindenképpen kapcsolatfenntartó aktusnak minősül, mind a többségi környezet, mind a megosztott, saját térségében is kisebbségbe szorult jellege dacára. Nem véletlen, hogy megújulnak a modernitások ellenében szerveződő ellenkulturális mozgások, fölébrednek szunnyadó lokális tudatok, identifikálódik a belső diaszpóra is: a hatvanas évek közepétől a francia belső politikai értékrendben az etnoszok új hulláma mossza át a régi identításokat, térképre rajzolhatóvá téve a kulturális túlélés és a transznacionális diaszpóra-párbeszéd kevésbé idilli, de annál „sajátabb” miliőjét. E kulturális és etnikai szigetek egyszerre azonosulók és ellenállók, elfogadók és küzdők, kivárok és kezdeményezők... – s ez is további életben tartója a helyi közösségi állapotoknak. Nem csupán egy-egy „területhez” térnek vissza, nem „birtokolják” a teret, hanem átjárják és átértelmezik...; nem siránkoznak a „száműzöttségen” vagy belső száműzetésen, hanem az ellentmondásokat fogják egybe, a kivetettség, a bekebelezés és az együttélés stratégiáit vegyítik, s a megbomlott identitásnak nem pusztán a „védettség hiányában” keresnek új formát, hanem éppen ellenkezőleg: a belső hontalanság, a belső gyarmatosítottság történelmi tapasztalatait fordítják le az együttélés világának mindennapi nyelvére. Szigetlakókká lesznek egy ideológiai-kulturális hullámverésben, melyben régi módon lenni modern hagyományfenntartónak, a bennszülöttek és bevándorlók kora utáni világok újraformálóinak – jelesebb érdem, mint a veszteségérzet és a diaszpóradiskurzus hangoztatójának maradni. Ugyanakkor ez a diaszpóratörténet immár nem a posztkolonializmus előtörténetének része, hanem a primer identítások¹⁰ leírhatóságának, megfigyelhetőségének – és a kutató elme ezzel kapcsolatos egész valóságérzékelésének – jövődő kérdéseit is magában foglaló identitás-politika tanulsága is.

Irodalom

- Clifford, James 2000. Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale*, 39.
Geertz, Clifford 1994. A „bennszülöttek szemszögéből”. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég, 200–216.
Geertz, Clifford 1999. Az identitás politikájáról. *Magyar Lettre Internationale*, 31.
Geertz, Clifford 2001. Darabokból álló világ (a kultúra és a politika térképének megváltozása). *Magyar Lettre Internationale*, 49. (nyári) szám.

¹⁰ Geertz 1999.

- Kilani, Mondher 2003. Az etnológia paradoxona. *Anthropolis*, 1, 18 (kiadás alatt).
- Lucassen, Leo 2002. A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története. Kende Ágnes interjúja. *Amaro Drom*, 04, hálózati forrás: www.amarodrom.hu/archivum/2002/04/12.html
- Papp Richárd 2003. *Etnikus vallások a Vajdaságban?* Budapest: MTA KI–Gondolat Kiadói Kör.
- Sik Endre 2000. Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest, MTA PTI – Migrációs Kutatóközpont, 157–184.
- Szabó Zoltán 1999. *Diaszpóranemzet*. Budapest, Osiris.

A SZÓRVÁNYKÉRDÉS TRANSZNACIONÁLIS DIMENZIÓI ÉS A MAGYAR SZÓRVÁNYKUTATÁS

Biczó Gábor

A hazai és nemzetközi diaszpórákutatók összehasonlítása, feltételeinek maradéktalan tisztázása természetesen a jelen írás keretein túlmutató feladat, teljességében nem lehet témánk.¹ A legtöbb, amire vállalkozhatunk, hogy igyekszünk a szórványkérdés jelentéskomplexumának önmagában is igen összetett rétegeit elhatárolni és gyakorlati értelemben hasznosítható tapasztalatként megfogalmazni. Egyik lehetséges eljárásnak tűnik, hogy a téma vizsgálatát hátráltató interpretációs nehézségek tisztázásán keresztül valósítsuk meg a diaszpórákutatók általános jellemzését.

DISZCIPLINATORIKUS PROBLÉMÁK: AZ AMERIKAI DIASZPÓRAKUTATÁS TÖRTÉNETÉNEK PÉLDÁJA

Az aktuális és jelentősebb nemzetközi diaszpóraprogramok vázlatos áttekintése nyilvánvalóvá teszi, hogy a téma diszciplinorikus besorolása eleve elmentmondásos. Például az Egyesült Államokban a történeti diaszpórákutatók elsősorban a történettudomány és a szociológia keretei között és egy általános asszimilációelmélet kimunkálásának részproblémájaként, gyakorlatilag már a 19–20. század fordulóján kialakult, szisztematikusan elemzett téma volt. Létrejöttének történeti előzménye a 19. század immigrációs hullámaira – az eltérő nyelvi és kulturális hagyományú etnikai csoportok bevándorlására – irányuló spontán társadalmi reflexió ideológiává szerveződésének eseményében ragadható meg.

A nativizmus ideológiai hátterét – anélkül, hogy a folyamat részleteinek tisztázására vállalkoznánk² – a bevándorló britek kulturális, etnikai és vallási identitásának bázisán kialakult normatív értékkomplexum szolgáltatta. A WASP – *White Anglo-saxon, Protestant* (fehér, angolszász származású protestáns) – kizárólag a brit kultúrához kötődő eredetmítosza a bevándorlás statisztikai adatainak újraértékelése után, napjainkra megkopott elméletnek számít. Az 1820 óta rendelkezésre álló részletes statisztikák szerint egészen az

¹ A tanulmány a Bolyai Ösztöndíj támogatásával készült.

² A jelen munka célja nem lehet az amerikai nemzet kialakulásához vezető asszimilációs folyamat részletes elemzése, viszont a kérdést a meghatározó asszimilációs elméletek kialakulása szempontjából szükséges érintenünk.

észak-amerikai polgárháborúig a bevándorlók többségét a Nagy-Britanniából érkező csoportok alkották, és a folyamat tetőpontján, az 1860-as években az összes bevándorló 26%-át a Brit-szigetéről érkező személyek jelentették. A tendencia jellegzetessége ugyanakkor, hogy a Brit-szigetéről bevándorlók többsége az 1820-as évektől nyelvileg asszimilált katolikus ír volt, akik ugyan-csak fontos szerepet játszottak az amerikai asszimiláció 19. századi történetében, az amerikai társadalomban meghatározóvá vált asszimilációs normák kialakulásában.

Az első komplex asszimilációs elméletek az amerikai gazdasági-társadalmi integrációs folyamatok megindulása után, a 20. század első évtizedében keletkeztek. Ennek oka az, hogy az etnikai és kulturális sokféleség spontán adottsága mellett a gazdasági modernizációs folyamat az immigrációra gyorsító tényezőként fejtett ki hatást. A nagyfokú keveredés és érintkezés hívta életre a *melting pot*, az olvasztótégely vízióját, amely Amerikát a népek, nyelvek és kultúrák kohójaként jellemezte, ahol az asszimiláció következtében végbement transzformáció egy új és egységes nemzetet teremtett. A korai elméletek jellemzője, hogy a heterogén – etnikai, vallási, nyelvi, kulturális – diaszpóra-életközösségek erőviszonyai és az intenzív átalakulási folyamatok összefüggésében igyekeztek leírni a változás elveinek általános elméletét.

Robert E. Park elmélete és a diszpóra

A *melting pot* nem volt harmonikus doktrína, tehát az a radikális értelmezés, mely szerint az amerikai társadalom illuzórikus jövőképeként aposztrofált folyamat egyúttal konfliktusmentességet jelentett volna, tiszta hamisításnak tűnik. Az európai gyakorlattal összevetve feltűnő, hogy az etnikai konfliktusok ellenére az amerikai társadalmi konstitúció egzisztenciális közössége, a gazdasági sikeresség ténye és az ebbe történő integráció lehetősége lefokozta, de legalábbis nem élezte végletekig a kulturális tradícióban egyébként az egymás mellett éléssel eleve adott szembenállást. Kiválóan példázza a szituációt, mikor 1938-ban New York polgármestere, Fiorella La Guardia egy szelíd levélben arra vetemedett, hogy a várost érintő néhány kérdés megítélése miatt kritizálta Herbert Hoover elnököt. „Úgy tűnik számomra, egy republikánusnak, hogy ön egy kissé kilépett társadalmi csoportjából, mikor elbizakodva kritizálja az elnököt. Megüt ez az arcátlanság. Vissza kellene térnie oda, ahova tartozik, és tanácsokat adni Mussolininek, hogy miként tegyen jót becsületes polgároknak Itáliában.”³

Ebben az időszakban alakult ki az etnikai és faji kérdések kutatására szakosodott első szociológiai iskola Chicagóban. Az iskola alapítása Robert E. Park nevéhez fűződik, aki a század első évtizedeiben diákjait arra biztatta, hogy a

³ Idézi Baltzell 1964, 429. Természetesen Hoover levelének értelmezésekor figyelembe kell venni azt a tényt – ahogy a szöveg utal is erre –, hogy a két politikus politikai pártállását tekintve ellentétes táborhoz tartozott.

lokális környezet etnikai viszonyait tanulmányozzák. Chicago ebben az időszakban kifejezetten virulens és sokszínű példáját kínálta az etnikai kérdéseknek. A robbanásszerűen kifejlődő ipari centrum munkaerő-szükségleteit egyszerre szolgáltatták a déli államokból a fokozott faji előítéletek miatt a jobb megélhetésben reménykedő, északra menekülő feketék, valamint az Európából bevándorló fehérek tömegei. Az urbanizációhoz kapcsolódó multietnikus és multikulturális helyzet kedvező közeget teremtett az asszimilációs folyamat vizsgálatához. Robert E. Park (Burgess-szel) 1921-ben jelentette meg *Introduction to the Science of Sociology* című munkáját, melyben először tettek tudományos kísérletet az akkomodáció és az asszimiláció folyamatának tudományos leírására.⁴ „Akkomodáció [...] az alkalmazkodás egy folyamata, amely a társadalmi kapcsolatok szerveződéseinek attitűdjeként vagy megjeleníti, vagy redukálja a konfliktusokat, valamint a különböző érdekeltségű csoportok és személyek számára fenntartja a társadalmi rend alapbiztonságát, illetve az akkomodáció olyan mintákat jelent, amelyek a szereplők különböző élettevékenységeit működésükben összetartja.”⁵

Látható tehát, hogy Park megközelítése szerint az alkalmazkodás a funkcionális működési rendszerként felfogott társadalomban szabályozó, strukturális elv, amely a társadalmi életben a kooperáció előfeltételeként tesz szert jelentőségre. Az egykori Simmel-tanítvány Robert Ezra Park 1916-ban kezdte meg városszociológiai kutatásait. Asszimilációelmélete e kutatások eleinte parciális kérdésként kezelt összefüggéseiből nőtt ki, nevezetesen a bevándorlók beilleszkedését, csoportjaik akkomodációs technikáinak elemzését célzó vizsgálatokból. Park az asszimiláció fogalmának definícióját ugyancsak az *Introduction*-ben adta meg. „Az asszimiláció az értelmezés és az összeolvadás folyamata, melyben a személyek és csoportok szert tesznek más egyének vagy csoportok emlékeire, érzéseire, attitűdjeire, és osztozva tapasztalataikban és történelmükben egy közös kulturális életben egyesülnek.”⁶

Park felfogása szerint az asszimiláció fúziós folyamat, amely az eltérő etnikai, kulturális, nyelvi és vallási adottságú csoportok közötti érintkezés következményeként, a kontaktus hozadékaként indul meg. Ebből az elképzelésből fejlődött ki később az úgynevezett kontakthipotézis, melynek lényege, hogy az asszimilációs folyamat a fizikai érintkezés kialakulásával előálló interaktív élethelyzet következménye. „A társadalmi kontaktus révén megindult interakció végső és tökéletes produktuma az asszimiláció. A folyamatban a társadalom természete döntő. Természetesen az asszimiláció leggyorsabban ott megy végbe, ahol a kontaktus elsődleges, vagyis ahol a legintimebb és legintenzívebb, tehát a családi körben és a hasonló szellemű bensőséges csoportok-

⁴ Itt a Chicago University Press kiadásában 1968-ban megjelentetett rövidített kiadás szövegére hivatkozunk: Park–Burgess 1968.

⁵ Park–Burgess 1968.

⁶ Park–Burgess 1968. Park definíciójában nem nehéz felfedezni mesterének, Georg Simmelnek a hatását, aki a társadalmi alá- és fölérendeltségi viszonyokról vagy a társadalmi csoportok önfenntartásáról alkotott elképzeléseivel, úgy tűnik, fontos befolyást gyakorolt tanítványára. Magyarul lásd Simmel 2001.

ban. A másodlagos kontaktusok megkönnyítik az alkalmazkodást, de nem segítik elő nagyban az asszimilációt. Ezek a kapcsolatok külsődlegesek és túl közvetettek.”⁷

Park ugyanakkor nem elemzi és nem értelmezi az asszimilációs folyamat irányultságát, valamint az ezt befolyásoló tényezőket. Modelljében nem ad választ arra sem, hogy a kölcsönhatásba lépő tényezőket jellemezhetjük-e általános törvényszerűségekkel. Világossá teszi viszont, hogy az asszimilációs folyamat eredményeként bizonyos szükségszerű lépések sorozatának kell végbemennie.

Park kutatásai alapján azt feltételezte, hogy a modern társadalmakban lejátszódó változások eltörlik és érvénytelenítik a megosztottságot, amely nyelvi, kulturális vagy etnikai alapon alakult ki. Elmélete azonban sohasem fejlődött konzisztens koncepcióvá. Elképzelésében megfogalmazott két általános összefüggést, ami a későbbi amerikai asszimilációs elméletekre és a diaszpórák beolvadásának folyamatát vizsgáló kutatásokra igen fontos hatást gyakorolt. Egyrészt, álláspontja szerint a modern társadalmakat etnikai antagonizmus és megosztottság jellemzi, melynek megjelenése természetes, és ami etnocentrizmushoz, valamint a kompetitív társadalmi helyzetek számának növekedéséhez vezet. A megosztottság és az etnikai csoportok közötti szembenállás az érintkezés szükségszerű következménye. Másrészt, az etnikai érintkezés elkerülhetetlen velejárója az asszimiláció, amit lehet lassítani, de a bekövetkező változás fokozatos és irreverzibilis. A modernizáció össztársadalmi átalakulásának mozgatórugója a demokratikus politikai intézmények kialakulása és az iparosodás volt, amely részben gazdasági, illetve szociokulturális hatásai miatt komplex változási rendszerként modellezhető.

Park 1930-ban az *Encyclopedia of the Social Sciences* asszimiláció címszavában rámutatott, hogy az egységes és sikeres asszimiláció legkomolyabb akadálya a fehérek feketékkel kapcsolatos attitűdje: vagyis felhívta a figyelmet arra, hogy az etnicitás kérdése az Egyesült Államokban részben faji kérdés.⁸ Ez az oka, hogy az amerikanizáció körül kibontakozó korai vitáknak a fekete kisebbség nem volt tevőleges résztvevője. A fekete politikai csoportosulások egyenjogúsági mozgalmai még a 19. század végén sem hirdettek asszimilációs

⁷ Park–Burgess 1968.

⁸ Park 1930, 282: „Úgy tűnik, hogy egy olyan hatalmas, tarka és kozmopolita társadalomban, mint amilyen Amerikában él, az asszimiláció fő akadálya nem a kulturális különbség, hanem a fizikai jellemvonások. [...] A négerek az elmúlt háromszáz év alatt ebben az országban nem asszimilálódtak. De nem azért, mert Amerikában megőriztek egy idegen kultúrát és hagyományt. [...] Nincs senki olyan száz százalékgig őshonos ezen a földön, mint a feketék. [...] Azt állítani, hogy a négerek nem asszimilálódtak, nem jelent többet, hogy egy bizonyos szempontból még mindig idegenek, egy idegen faj reprezentációi. [...] A különbség, amely a népesség többi részétől elszigeteli, valóságos, de ez nem kulturális jellemzőkön, hanem fizikai és faji karakterjegyeken nyugszik. [...] A könnyedség és a gyorsaság, mellyel az idegenek képesek felvenni az amerikai szokásokat és viselkedést, képessé teszik az Egyesült Államokat arra, hogy minden fajta emberi különbséget megemésszen, kivéve a tisztán külsődleges jegyeket, mint például a bőrszínt.”

programot, ellenben a fehérekkel azonos jogok kivívását tűzték maguk elé célul, ami tartalmazta a szegregációhoz, az elkülönüléshez való jogot is.

Park és tanítványai az 1940-es évektől intenzíven vizsgálták az asszimiláció faji összefüggéseit, elsősorban a feketék asszimilációjának kérdésén keresztül. A hangsúlyváltás alapvető oka az a feltűnő jelenség volt, hogy míg az Európából bevándorló csoportok asszimilációja eltérő hatékonysággal ugyan, de végbement, addig a feketék beolvadása még a század közepén sem haladt előre.⁹

Colin Green elmélete és a diaszpóra problematikája

Colin Green a diaszpórák kutatása szempontjából ugyancsak fontos, ugyanakkor meglehetősen keveset idézett szerző. Álláspontja szerint az emigránsok beolvadásának és beilleszkedésének szempontjából megkerülhetetlen Oscar Handlin ma már klasszikusnak számító életműve.¹⁰ Handlin volt ugyanis az első megfogalmazója a pluralista amerikai mítosznak, mely szerint az amerikai társadalom nyitottsága, befogadókészsége minden érkező számára esélyegyenlőséget kínál. Handlin munkásságának fénykorában, az 50-es években, az asszimilációkutatás középpontjában az etnikai csoport állt, amely meghatározta az egyén társadalmi beilleszkedésének folyamatát, kereteit és módját.

Oscar Handlin két kiemelt elemzési fogalma a lakóhelyi izoláció és a lakóhelyi diszperzió volt. Az immigrációs folyamat eredményeként kialakuló újonnan szerveződő etnikai csoportosulás jellemezhető a tagok ösztönös szegregációs törekvéseivel, amely egybeesik a többség ugyancsak ösztönös izolációs szándékaival. Véleménye szerint ezzel párhuzamosan az újonnan szerveződő erővonalak szerint kialakuló csoporttudat az egyén szintjén magas fokú alkalmazkodást követel. A többségi közösség szempontjából ez elengedhetetlen előfeltétel, ugyanakkor az individuum számára radikális törés. Az új közösség feltételeinek elfogadása a hátrahagyott otthonosság megőrzésének reményébe vetett hitre támaszkodik.

Green, Handlin következtetéseihez kapcsolódva, felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi mobilitás a külföldön és az USA-ban született amerikaiak gyermekei között eltérő, és ez a diaszpórák közösségek kialakulását alapvetően befolyásolja. Elemzésében azt állítja, hogy a fokozatosan kialakuló gazdasági stabilitás lelassítja az asszimilációt. Összefüggést fedezett fel a gazdasági sikeresség, az iskolázottság és az asszimilációs érintettség között. Kimutatta továbbá statisztikailag, hogy minél nagyobb volt egy etnikai csoportban az értelmiségiek aránya, annál önszerveződőbb, jobban strukturált közösséget alkottak.

⁹ Az elvégzett szegregációs vizsgálatok kimutatták, hogy Chicagóban a feketék és fehérek között meghatározható szegregációs fok napjainkban gyakorlatilag alig mutat eltérést a Park által a 30-as években végzett vizsgálat eredményeihez képest. Lásd http://www.censusscope.org/us/s17/p14000/chart_exposure.html

¹⁰ Handlin 1959.

Például az 1920-as amerikai népszámlálási adatok szerint a közép-nyugati államokban a skandináv-amerikai farmerek és a zsidó származású kiskereskedők voltak a legmagasabban iskolázottak. Hasonló tendenciát azonosítottak az első görög bevándorló közösségekben, valamint az 1940-ben San Franciscóba érkező japánok között, akik az iskolai teljesítményt kiemelt presztízzsel kezelték. Az etnikai asszimilációban az emigráns csoportok heterogén műveltségi, képzettségi viszonyai fontos szerepet játszottak.

Green az asszimilációs folyamat elemzésével kapcsolatban felhívja a figyelmet arra is, hogy a befogadó kultúrák általában eltérő előítéletekkel fordulnak az emigráns etnikumokhoz. Az etnikumokkal szembeni előítéletek tradíciója bonyolult hagyományozódási eljárás következménye.

1911-ben az *Immigration Commission* jelentése közzétette, hogy az írekkel vagy az olaszokkal szemben tanúsított etnikai előítéletek kevésbé előrehaladtak, mint az arabokkal vagy a zsidókkal szembeniek.¹¹ Úgy tűnik, hogy az asszimilációs helyzetbe történő belépés eseményét meghatározza az etnikai sztereotípiák. Az etnikai sztereotípiákra vonatkozó felismerés persze egyáltalán nem új keletű, hisz már Tacitus *Germania* című művében adott jellemzése a germánokról vagy majd egy évezreddel később Sebastian Münster etnikumokra vonatkozó sommás megjegyzései bizonyítják, hogy az etnikai státusra vonatkozó előítélet nem a modernitás találmánya.¹²

Green egy 1950-ben New Jersey és New York államokban végzett felmérés alapján arra következtet, hogy a negatív etnikai sztereotípiák még a második és harmadik generációs olasz, ír és szláv munkavállalókkal szemben is élnek. Ugyanis a nevezett etnikumokból származó munkavállalók több mint 80%-át minimális előképzettséget vagy minimális szakértelmet igénylő munkákra alkalmazták.

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az etnikai csoport stabilitása – akárcsak a család –, amely az előítéletek fennmaradását elősegítő csoporttulajdonság, valószínűleg megkönnyíti a belépést a több lehetőséggel kecsegtető befogadó társadalomba. Az etnikai csoport segítése az integrációban egyúttal segítség a saját etnikai karakter megőrzéséhez is, vagyis minél sikeresebb az integráció, annál hangsúlyosabb lehet a kulturális, mentalitásbeli különbségek vállalása. Green az asszimilációs helyzet ambivalens strukturális sajátosságait nem tudta megnyugtató módon megoldani.

Asszimilációs elméletének egyik leginkább figyelemreméltó következtetése a gazdasági-termelési struktúra és az etnikai-kulturális identitás közötti összefüggésre vonatkozik. Az amerikai társadalomban a legtöbb csoport urbánus közegben sikeresen integrálódott oly módon, hogy a beilleszkedést a hierarchikus osztálystruktúra az etnikai kategóriák szerint is meghatározta. Az etnikai tudat és érzés így vált az amerikai társadalomban a társadalmi státus, pozíció felismerhető jellemzőjévé. Ha valaki feketének, kínainak, olasznak vagy

¹¹ A kutatási eredményeket 1911 és 1920 között New Yorkban, Hartfordban és Minneapolisban végzett felmérések megerősítették.

¹² Idézi Tacitus 1980, 47; Harris 1968, 399.

írnek érzi magát, ezzel a kultúra egy aspektusát hangsúlyozza, amely a hierarchikusan rétegzett termelési rendszerben egyúttal hierarchiajegy is.

Az Egyesült Államokban a diaszpóra kérdését az asszimiláció általános témájának részterületeként tárgyalják. A kialakított tudományos alapállás az elmúlt évszázadban többször is gyökeresen átalakult. A diaszpóra – divatos kifejezéssel élve – interdiszciplináris társadalomtudományi probléma. Pontosabban fogalmazva az amerikai tudománytörténeti tapasztalatok alapján állítható, hogy az asszimilációkutatás részterületeként meghatározott diaszpóravizsgálat önálló diszciplináris igényt támasztó kérdés. Ezt mutatják a napjainkban egyre jobban szaporodó kutatóintézetek és internacionális kutatási projektek.

A tendencia remek példája lehet az Afrikai Diaszpóra Kutatási Program (*African Diaspora Research Project* – ADRP). A Michigani Állami Egyetem keretei között szervezett kutatás témája az afrikai népesség globális diszperziójának vizsgálata. A program célja a fekete-afrikai eredetű közösségek szélesebb összefüggésekben történő megértése, megismerése. A program ötlete abból a tapasztalatból nőtt ki, hogy az afrikai származású kisebbségi csoportok életvilága és ennek következményeként szociokulturális jellemzői – részben a befogadó közeg radikális különbségeiből következően, illetve az adott életvilágban releváns asszimilációs technikák okán – nagyon eltérőek.

A jelenség illusztrálásának kifejező példája lehet a sziddisek esete. A sziddisi népesség eredetét tekintve nem tartozik India negroid törzsei közé, akik a szubkontinens belső területein és hegyvidéki övezeteiben élnek. Ez a populáció az Északkelet- és Kelet-Afrikából Indiába hurcolt rabszolgák, katonák és szolgák leszármazottjaiként fokozatosan jött létre. A feketék tízezreit arab kereskedők szállították munkaerőnek az indiai hercegségekbe.¹³ A sziddisek nyelvileg és kulturálisan teljesen asszimilált diaszpóra, ugyanakkor fizikai antropológiai elkülönülésük és ezzel kapcsolatosan társadalmi kirekesztettségük szembeszökő. A legnagyobb tömegben Gujaratban, hozzávetőlegesen 20-30 000 ezer fős közösségben élnek.

Ha összevetjük a New Yorkban élő Haitiből származó afro-karibi bevándorlók nyelvi és identitásviszonyait a sziddisekével, megérthetjük, hogy az afrikai diaszpóra projekt kifejezetten szemléletesen utal az asszimilációs folyamat komplexitására.

Az Egyesült Államokba érkező bevándorlók asszimilációja szempontjából az afro-karibiak helyzete talán az egyik legbonyolultabb probléma. A haiti alapszituáció jellegzetes vonása, hogy a gazdasági és a politikai hatalom egyaránt a fehér elit kezében összpontosul. Következésképpen a haitiak társadalmi identitása automatikusan a kulturális és társadalmi dominanciát képviselő fehérekhez igazodik. Ez megfigyelhető nyelvükben is, melyben az afrikai és európai identitáselemek konfrontációja nyilvánvaló. A haiti kétnyelvűség lényege, hogy a kreolt mindenki használja, ellenben a franciát csak a lakosság

¹³ Letelepedésüktől és elterjedésüktől függően több alcsoportjukat különböztetik meg.

5%-a beszéli folyamatosan.¹⁴ A kreol szókincsét tekintve ugyan a franciából ered, de a két nyelv kölcsönösen nem érthető, míg párhuzamos együttélése ugyanazon nyelvi közösségen belül társadalmi tény. A nyelv a haiti társadalom esetében nem csupán értékképző vagy kommunikációs eszköz, de egyúttal hierarchiateremtő tényező.

A haitiak túlnyomó többsége egynyelvű kreol, ezért a franciának hatalmas presztízserkéje van: a hatalom és az autoritás érvényre juttatásának nyelve. Annak ellenére, hogy nyelvtörténeti értelemben a kreol elválaszthatatlan a franciától, társadalmi értelemben a franciát az európaiság, míg a kreolt az afrikai identitás imaginációjaként fogják fel. A haitiak természetesnek ismerik el a fehérek és az ehhez tartozó műveltség felsőbbrendűségét. A nyelvi ambiguitás a haitiak esetében tehát nem eredményez nyelvi asszimilációt, mivel ebben a kisebbségi elit nem érdekelt, hisz ily módon tudatosan fenntartható másságként definiálja identitását a többség számára.

Az asszimilációs alapképlet ugyanakkor az Egyesült Államokban, a radikálisan új szociokulturális környezetben megváltozik. Az intenzív haiti bevándorlás kérdését a gazdasági túlélés összefüggéseiben érthetjük meg. A New Yorkban élő hozzávetőlegesen 300 000 haiti bevándorló a haiti társadalom teljes keresztszövetét leképezi. Érdekes jelenség, hogy a haiti katolikus közösség által egységesen használt francia misenyelv fokozatosan háttérbe szorult, és helyét a kreol vette át. A francia megőrzését csak a kisebbségi elit, az amerikai társadalomba könnyebben integrálódó családok támogatták. A francia mint értékképző normatív paradigma bukása mutatja, hogy az örökölt és a nyelvhasználatban reprezentált konvencionális hierarchiát a többség az amerikai társadalomban tapasztalt és megélt új minták segítségével felszámolja. Ezzel a bevándorlók kulturális és nyelvi asszimilációja felgyorsul a befogadó többségi társadalomban, vagyis a kreol nyelvi identitás vállalása gyakorlatilag a haiti-francia nyelvi identitás eltűnéséhez vezet.¹⁵

A röviden említett két példa is alátámasztja, hogy a diaszpóráközösségek asszimilációs folyamatainak vizsgálata módszertani és elméleti értelemben egyaránt igen komplex probléma. Az Afrikai Diaszpóra Kutatási Program csupán az afrikai közösségekre vonatkozó információkat igyekezett egységes adatbázisba rendezni, majd a felgyűjtött adatokat nemzetközi összehasonlító elemzésnek alávetni. Az eddig feldolgozott főleg latin-amerikai és a karibi közösségek mellett jelenleg Kanada, Németország, India és Mexikó fekete diaszpóráit vizsgálják.

Az antropológiai szemléletű kutatás kiemelt szempontjai igen szerteágazók: diaszpóra és többségi közösség kapcsolata, közösségi alapon szerveződött fekete kulturális és politikai mozgalmak, identitásvizsgálatok, demográfiai jellemzők (migráció, letelepedés és elköltözés), rasszváltás, átrétegződés, nemi szerepek változásai, eredettudat és őshaza-koncepció.

¹⁴ Buchanan 1979, 298–313.

¹⁵ Vö. Berry 1975; Efran 1954, 199–213; Herskovitz 1971.

A gyakorlati diaszpórákutatás e komplex példája mellett természetesen említhetünk kisebb léptékű – bár talán helyesebb volna csupán kevésbé összetett programokról beszélni –, a nemzet fogalmi keretei között folyó kutatásokról beszélni. Ennek egyik legjellemzőbb esete az írek kérdése, amely ugyancsak globális, módszertani és elméleti értelemben egyaránt interdiszciplináris probléma.

Patrick O’Sullivan, a téma egyik meghatározó szakértője az *Irish Diaspora Studies* fogalmát a következőkben határozza meg: „a világszerte, tudományos igénnyel folytatott interdiszciplináris ír diaszpórákutatások, amelyek társadalmi, nyelvi, kulturális és politikai okokat és következményeket vizsgálnak”.¹⁶

Felfogása szerint a vizsgálat minimum két ország között folyik, amelyből az egyik szükségszerűen Írország, míg a másik a befogadó állam. A vizsgálati horizont további szűkítése véleménye szerint nem okozza azt, hogy a globális szemlélet csorbát szenvedne. Az átfogó következtetésekhez szükséges kutatási keretet nem diaszpórák közötti, hanem az anyaország és az egyes diaszpórák esetében vázolt tapasztalati relációk függvényeként, valamint az ezekből levont elméleti megállapítások összefüggésében tartja vizsgálhatónak.

Persze egyértelmű, általános törvényszerűségek megállapítására vajmi kevés az esély, ahogy ezt az Ontario vidékén megtelepedett ír közösségek asszimilációs folyamatai bizonyítják.¹⁷

A 19. század utolsó harmadában, Ontarióban kialakuló városközpontok létrejöttében az emigráns írek csoportjai meghatározó szerepet játszottak. A kérdéssel részletesen foglalkozó Donald Akenson¹⁸ szerint a területre érkező írek többsége protestáns földműves volt, és az USA-ra jellemző pauperizációs és gettósodási tendenciával szöges ellentétben sem az elszegényedés, sem a diszkriminatív értelmű etnikai elkülönülés nem volt jellemző rájuk. Kanadában, az olyan városközpontokban, mint Toronto, a protestáns és katolikus írek ipari munkásságba történő beolvadása maradéktalan volt. Urbanizációjuk következtében az írek identitása nem a vallási felekezethez kötődés, hanem társadalmi státusuk, a munkásosztályba történő betagozódás alapján határozható meg. Az írek városiasodó életmódja, a rituális életmódhoz köthető tradíciók feladása asszimilációjuk folyamatát értelmezve folyamatosnak nevezhető. Az asszimiláció strukturális szintjén bekövetkezett az Írországbán hagyományosan éles protestáns-katolikus szembenállás megszűnése. Ennek oka, hogy az új társadalmi környezet szempontjából a két felekezeti alapon megosztott etnikai kisebbségi csoport közötti konfliktus gyökerei a többség szempontjából közvetíthetetlen és indifferens okokra vezethetőek vissza.

Az afrikai projekt és az ír diaszpórákonceptió részeredményeinek eltéréséből látható tehát, hogy a diszciplináris igény nem egyszerűen csak a diaszpórákutatás tudományági besorolásának nehézségeire mutat rá, hanem eltérő kutatási stratégiákat is feltételez. A kutatás gyakorlati kivitelezésében

¹⁶ <http://www.bradford.ac.uk/acad/diaspora/>

¹⁷ Nicolson 1974, 187–195.

¹⁸ Akenson 1982.

világosan tetten érhető a diaszpórákérdés komplexitásából következően a hangsúlyozott interdiszciplináris igény, amely azonban esetenként alapvetően eltérő formában jut érvényre.

Az általános elmélet problémája

A diaszpórákutatók második meghatározó nehézségét az a tény szolgáltatja, hogy gyakorlatilag elválaszthatatlannak tűnik az általános asszimilációelmélet problematikájától. Maga a téma számos átfogó elmélet egyik központi kérdése; gondoljunk csak Gunnar Myrdal, Franklin Frazier, M. Gordon, B. B. Hess, Yinger, Nathan Glaser vagy Peter Sahlins elképzeléseire. A klasszikus amerikai asszimilációs teóriák szerzői a diaszpóra témáját az etnikai kisebbségi csoport és a kolónia összefüggésében tárgyalták.

A részletes esettanulmányok is legfeljebb egyetlen diaszpóra tulajdonságait, fejlődéstörténetének jellemzőit vizsgálják. Klasszikus példa erre a redukált szemléletre Vincent Crapanzano *Waiting* című munkája.¹⁹ Könyvében a dél-afrikai fehérek a késő apartheid időszakában elmélyült szegregációjának összefüggéseit elemezte. A kisebbségi fehér csoportok a többségi fekete társadalomban diaszpóráként szerveződtek meg saját hazájukban, ahol a gazdasági és politikai hatalom kizárólagos birtokosai voltak. Már maga a könyv címe is az elháríthatatlan jövőre vonatkozó metaforikus utalás, ami a fehér hatalom összeomlásának szükségszerű bekövetkeztét sejteti. Crapanzano munkája ugyanakkor nem kezelhető szisztematikus diaszpóraanalízisként. Egy antropológus terepmunkára alapozott esettanulmánya a többségi és kisebbségi közösség között alakuló kapcsolatok folyamatainak elemzése.

Az egyik legátfogóbb kísérlet a diaszpóráprobléma kérdésének tisztázására az 1990-es évektől felerősödő *ethnic revival*, *straight-line-theory* és szimbolikus etnicitás elméleti keretei között történt meg.

Az Egyesült Államokban manapság az etnikai identitás újjáéledése – *ethnic revival*, *ethnic renaissance* – figyelhető meg.²⁰ Ennek alapvető oka a negyedik és ötödik generációs amerikaiak őseik etnikai származása iránti érdeklődése. Az új identitás gyökerei éppen a keresés, a rekapituláció és a reinterpretáció élményéből táplálkoznak. Látni kell ugyanakkor, hogy ezek a generációk a klasszikus etnikai identitás elemeire nem tartanak igényt: sem etnikai alapon létrehozott szervezetekbe nem tömörülnek, sem etnikai értelemben homogén kultúrára nem tartanak számot, és pusztán etnikai szimbólumok felelevenítésével törekszenek alternatív identitásélményre.

Az *ethnic revival* okai a diaszpóra értelmezése szempontjából azért lényegesek, mivel feltételezik az asszimilációs folyamat általános rekonstrukcióját és újraértelmezését. Pontosabban az *ethnic revival* csak a reflektált asszimilációs tudat függvényeként tematizálható társadalmi jelenség. Az *ethnic revival* típus-

¹⁹ Crapanzano 1986.

²⁰ Gans 1979, 1–20.

sú szimbolikus etnicitás kialakulásának sajátossága, hogy ezt is csak a csoporttól függő részfolyamatként tudjuk leírni, hisz maga az etnikai identitás és az ezt kifejező szimbólumok a mindenkori kultúra szerves alkotóelemei.

Jelen elképzelés az úgynevezett *straight-line-theory* („egyenes vonal elmélet”), amely lényegében a *melting pot* teóriából egyenesen következő, illetve azt retrospektíve magyarázó koncepció. Ezek szerint a kisebbségi csoport etnikai asszimilációja fokozatosan elmélyülő folyamat, melynek eredménye, hogy a kisebbség nem etnikai, hanem kulturális entitásként azonosított többségi csoporthoz hasonul.

A *straight-line-theory*-val szemben – különösen a közelmúltban – számos ellenvetést fogalmaztak meg. Egyrészt a koncepció csak az egyébként is erős időbeli korlátok között értelmezhető *melting pot* általános asszimilációs elmélet kiterjesztését jelenti. Maga az olvasztótégely ugyanis legfeljebb a 20. század elején és csak az Egyesült Államok asszimilációs viszonyainak leírására alkalmas elmélet volt.²¹ Ennek oka az, hogy a bevándorlás az angolszász protestáns elit által irányított, befolyásolt és szabályozott folyamat volt. Tudjuk, hogy a bevándorlás következtében kialakult multietnikus és multikulturális társadalom önszabályozó mechanizmusai az elit asszimilációs törekvéseitől fokozatosan elszakadtak, és kevésbé kontrollált asszimilációs helyzetet eredményeztek. Ezzel magyarázható a mai amerikai társadalom mozaikszerűsége, melyre az etnikai területi dominancia és a lokális territoriális sajátosságok egyaránt jellemzőek. Ez az érv lényegében a *straight-line-theory* kizárólagosságának elutasítását jelenti.

Másrészt a *straight-line-theory* alapvető problémája, hogy minden etnikai csoportot közös elvek alapján lényegében hasonló strukturális egységként kezel, vagyis figyelmen kívül hagy számos lényegi különbséget (vallási, ökológiai, kulturális szempontokat). Az elmélet nem számol a bevándorló csoportok közötti ellentétekkel sem, ami ugyancsak befolyásolhatja beolvadást. Jellemző példa erre, hogy az írek egészen addig szélsőségesen periferiális szerepet játszottak az amerikai társadalomban, míg a századforduló után a bevándorló olasz és kelet-európai tömegek el nem terelték róluk a figyelmet, és áttételesen lehetővé vált az írek emancipációja.

Harmadrészt, William Yancey hívta fel a figyelmet arra a tényre, hogy a mai modern amerikai etnicitás ugyan kevés elemét őrzi ősi európai örökségének, ellenben ez strukturális és funkcionális értelemben mégis létező adottság. Véleménye szerint különösen a munkásközösségek esetében fontos ez a mindennapi életben tetten érhető kohéziós erő. Azt állítja, hogy napjaink etnicitása valójában a kor kihívásaira adott adekvát válasz, ahol nem az etnikai karakter dominanciája a meghatározó. Az asszimiláció éppúgy, mint a kisebbségi szer-

²¹ A *melting pot* alapelveit néhány más társadalom kialakulására alkalmas részleges magyarázó szempontként lehetséges kiterjeszteni. Például az *Ile de France* Franciaország és a francia nemzet kialakulásában játszott szerepének, illetve a Franciaországba történt tömeges bevándorlás asszimilációs kérdésként való meghatározásának kérdésében.

vezetek, nem a múlt hagyományaiból eredeztethető anakronisztikus technikák, hanem a jelen elvárásaira adott sajátos válaszkísérletek.²²

A negyedik ellenvetés éppen a harmadik érv ellenkezőjét állítja, vagyis az európai kulturális örökség nem latens szereplője az amerikai társadalmi életnek, hanem állandó és meghatározó összetevője. Az elképzelés hívei azt állítják, hogy az asszimiláció szerepét túlbecsülik a recens szociokulturális folyamatok alakulásában.

Az *ethnic revival* kialakulásában döntő szerepet játszott az úgynevezett harmadik generáció, amely saját etnicitását individuális ontológiaként önkéntes, nyilvánosan vállalt másságként határozza meg. A jelenség fő oka, hogy az autentikusként felfogott kultúra egzotikus tradíció szerepét tölti be, valamint az a tény, hogy a harmadik generáció az USA-ban az önmegvalósítás lehetőségeit kiaknázva nagy tömegekben elérte a középosztályi státust, ami megfelelő egzisztenciális keretfeltételeket jelentett az etnikai múlt, *de facto* az etnikai származás vállalásához.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az *ethnic revival* jelensége nem korlátozódik az amerikai példára, és roppant összetett képet mutat. A történelmi értelemben autochton kontinuitást mutató etnikai alapú identitáskonstrukciók, mint a breton, a skót, az ír vagy a welsh, évszázadok óta összefonódtak politikai függetlenségi törekvésekkel, melyeknek járulékosan, de csak a II. világháború után alakult ki a saját etnikai-kulturális hagyományt hangsúlyozó identikus karaktere, amely aztán az *ethnic revival*-ben teljesedett ki, és ami soha nem vehette el az élet az etnikai identitástípusokat uraló antiasszimilációs tudatosságának.

Az amerikai *ethnic revival* jelenségéhez hasonló számos példa – magyarországi görög vagy a németországi török identitás – hívja fel a figyelmet az etnikai „újjaszületés” egyik általános alapelvére, vagyis arra, hogy az identikus tudat fokozatosan mentesül az etnicitás egzisztenciális konzekvenciáitól, az ebből hagyományosan eredő minden feszültségtől, fenyegetettségtől, vagyis az etnikai faktor fokozatosan tét nélküli összetevőjévé válik a mindennapi életnek. Részben nyilvánvalóan ez a magyarázata, hogy a beilleszkedésre koncentráló második generáció elutasításával szemben a harmadik generáció szociálpszichológiai értelemben egyrészt az etnikai többséggel, másrészt saját felmenő generációival szemben vállalja, felmutatja etnikai identitását mint szubjektivitásának lényegét. A harmadik generáció szimbolikus etnicitása ily módon nem tudatos antiasszimilációs stratégia, hanem integrációs eszköz.

A harmadik generáció etnikai szimbolizmusának lényege, hogy az etnikus kultúra és az etnikai intézményesülés iránt igen mérsékelt érdeklődést tanúsít. Esetükben az etnikai identitás kérdése, az eredet problematikája szinte kizárólag emocionális összefüggésekben értelmezhető. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a harmadik generációk etnikai identitása racionálisan kevésbé reflektált, csak azt, hogy esetükben etnicitásukhoz kötődő tudatosságuk érzelmileg motivált.

²² Yancey 1976, 391–403.

Kivételek természetesen találhatók. Például a II. világháború után a zsidó népesség csoportjainak németekhez való viszonyát döntően meghatározta, hogy honnan származtak. Értelemszerűen a kelet-európai zsidóság a német nép kollektív bűnösségének tételével szinte maradéktalanul azonosult. Ezzel szemben a nyugat-európai és az amerikai zsidóság elfogadóbb volt. Az Egyesült Államok politikai kultúrájának, valamint társadalmi adaptációs erejének bizonyítéka lehet, hogy a bevándorló zsidó közösségek közötti ideológiai szembenállás, például a német reformjudaizmus, valamint a kelet-európai ortodox judaizmus konfliktusa gyakorlatilag megszűnt.

A harmadik generáció etnikai identitásának elemzése nem nélkülözheti a szociálpszichológiai szempontokat. Az etnikus identitás a cselekvésben, az érzésben mutatkozik meg, egyidejűleg attitűd és mentalitás. A harmadik generációra jellemző szimbolikus etnicizmus számtalan módon kifejezésre juthat. Az etnikus tudat intellektuális (racionálisan reflektált) vagy emocionális megnyilvánulása, mely a mindennapi választásokban, a vásárlásban, a lakáskultúrában vagy bármely értékpreferenciában, valamint az ezeket érvényre juttatni szándékozó cselekvésekben kifejezésre juthat, tehát nem passzív aspektus. A szimbolikus etnicitás nem merül ki egy másodlagos jelrendszer kódjainak passzív ismeretében, hisz valójában a szimbolizációs gyakorlat lényegét jelentő latens kommunikáció, amely csak a használat gyakorlatában létezik. A szimbolikus etnicitás jelközössége beavatottságot teremt.

Az amerikanizációban az asszimilációval bekövetkező identitásváltás más asszimilációs folyamatokkal összevetve kivételes. Ennek lényege, hogy az amerikanizáció etnikai pluralizmusa az asszimiláció exkludáló értelmét felfüggeszti. Egy kínai asszimilációja a 19. századi Jamaicában lehetővé tette, hogy a kínai „kreollá” váljék, mivel a szociokulturális közeg és a gazdasági környezet erre kondicionálta. Ugyanakkor a nevezett kínai asszimilációja a jamaicai kínaiak közösségéből ily módon kivetíti az egyént. Az Egyesült Államokban a kínai asszimilációja azt jelenti, hogy etnikai identitását tekintve amerikai–kínai lesz: vagyis számon tartja kínai származását, és ezzel jogot formál arra, hogy az amerikai kínai közösség teljes jogú tagjának, az amerikai társadalom részének tekintse magát.²³

Az *ethnic revival*, *ethnic renaissance* nemcsak az Egyesült Államokban, hanem világszerte jól nyomon követhető jelenség, és a diaszpóra vizsgálatának meghatározó szempontja is. Az asszimiláció és ezen belül a diaszpórakutatás gyakorlati jelentőségét messzemenően igazolja, hogy a jelenség globális méretekben roppant sebességgel terjed. Üteme hasonló a növekvő migrációs intenzitáshoz.²⁴

²³ Ez persze nem jelenti azt, hogy a 19. század utolsó harmadában a nyugati parti államokban, elsősorban Kaliforniában letelepedő kínaiak leszármazottai és a 80-as években az Egyesült Államokba bevándorolt kínaiak szigorúan zárt közösséget alkotnának. A témához kapcsolódó néhány kurrens irodalom: Novak 1971; Glaser 1972; Warner 1953; Crispino 1979.

²⁴ 1992 óta az egykori Jugoszlávia területén hozzávetőlegesen 5 millió ember vesztette el otthonát etnikai üldöztetés miatt, ami Európa 20. századi történetében közel

A MAGYAR SZÓRVÁNYKUTATÁS ALAPKÉRDÉSE

A magyar társadalomtudományi gyakorlatban a diaszpórákutatás egyik legnagyobb nehézsége az alkalmazott frazeológia kontaminált jellegéből származik: a bevett szakkifejezésekhez rendelt jelentés heterogén, sokszor ellentmondásos. Erre talán a legjobb példa *an sich* a magyar *szórvány* kifejezés története.

2003 év tavaszán történt a bukovinai Rádócon (Radautz-Radauți), az egykori monarchiabéli kisvárosban, hogy a Magyarországról érkező vendéget a helyi magyar kisebbségi élet fő szervezői igyekeztek megismertetni a közösséghez kötődő családokkal, személyekkel. A közvetlen bemutatkozás után a látogató kérdéseire, hogy beszélnek-e magyarul, egy 14 éves forma kislány a következőképpen válaszolt. „*Nu, dar eu sînt ungur*” – „*Nem, de magyar vagyok.*” A válasz mögött felsejlő identitásképlet értelmezése vagy egyáltalán leírása nem tűnik egyszerű feladatnak, és rávilágít arra, hogy az asszimiláció folyamatának elemzésére használt fogalmaink és elméleteink alapos felülvizsgálatra szorulnak.

És nem egyszerűen csak arról van szó, hogy egy általános asszimilációelmélet reményében az asszimiláció fogalmának keretei között elgondolt komplex szociokulturális változást, átalakulási folyamatot kizárólag akkor szükségszerű módszeres vizsgálat tárgyává tennünk, ha először végrehajtjuk magának az asszimiláció fogalmának felülvizsgálatát, rehabilitációját. Természetesen egy ilyen tág téma kifejtésére nincs lehetőségünk. Esetünkben egyetlen fogalom, a *szórvány* egy lehetséges általános asszimilációelméletben betöltött szerepét és jelentését igyekszünk vázlatosan körüljárni.

Kiinduló példákra utalva nyilvánvaló, hogy a *szórvány* heterogén és igen komplex fogalom. Vajon a rádóci kislány tagja-e még a városban található kis számú magyar etnikai *szórványnak*, vagy sem? Románul megfogalmazott etnikai identitása, vagy esetleg befejezett nyelvi asszimilációja alapján sorolható-e a *szórványba*, illetve az asszimilált magyarok igen homályos társadalmi csoportjába? Kérdés, hogy a rádóci *szórvány* még magyarul aktívan tudó tagjai a kislány vallomásszerű megnyilatkozását legitimnek ítélik, vagy a *szórvány*identitás bevett feltételének tekintett nyelvtudás hiányának okán kirekesztik? Mit kezd a tudományos érdeklődés ezzel a státussal? Úgy tűnik, hogy a *szórvány* igen eltérő kulturális és szociális helyzetű csoportok megnevezésére alkalmazott kategória. Igaz ez akkor is, ha kifejezetten az etnikai *szórvány* értelemben

sem a legnagyobb változás az etnikai alapviszonyokban. Becslések szerint az elmúlt évszázadban 40-50 millió ember veszíthette el etnikai eredettudatát Európában az asszimiláció következményeként. A folyamat következménye, hogy az 1918-ban még etnikailag heterogén közép- és kelet-európai államok homogén nemzetekké szerveződtek. Lengyelországban az etnikai kisebbség aránya 31%-ról 4%-ra, Romániában 28%-ról 10%-ra, Magyarországon 8%-ról 2%-ra csökkent. Ellenben az újonnan alakult nemzetállamok össznépességében az etnikai kisebbségek aránya jelentős: Észtország lakosságának 36%-a, Macedóniának 30%-a, míg Ukrajnának 27%-a etnikai kisebbségi csoporthoz tartozik.

kívánjuk használni fogalmunkat, hisz például a kolozsvári Monostor negyed betonfalanszterének egy-egy lépcsőházában ritka kivételként kialakuló esetleg többségi magyar lakóközösség tipikus városi szórvány. Ugyanakkor a városi életmód és az eredeti lakókönyezet bensőséges rokonsági kapcsolatrendszerének hiánya okán ez a kisebbségi csoport, amely lokális értelemben lehet relatív többség, nem alkot valódi közösséget. De a *szórvány* éppígy jelölheti Medgyes lakosságának magyarságát, amelynek két karakteres csoportja különíthető el. Az autochton, évszázados múltú medgyesi magyar családok, valamint a Székelyföldről az államilag erőltetett román iparosítás fénykorában, a 70-es években betelepülő magyarok. Vajon mindkét csoportra azonos értelemben alkalmazható a *szórvány* kifejezés, vagy az asszimilációs folyamat értelmezése szempontjából szükséges-e különbséget tennünk? És ha igen, vajon miként érvényes a brassói több tízezres magyarságra a *szórvány* kifejezés ugyanúgy, mint a mezőszéki Bátorban élő néhány tucat magyar identitású személyre? A példákat szinte vég nélkül sorolhatnánk, és nem csak az etnikai értelemben vett magyar relációban, hiszen például kérdés, hogy a budapesti kínai vagy a belioanniszi görög diaszpóra mennyiben tekinthető *szórványnak*? Míg az első esetben önkéntes gazdasági migrációról, addig a másodikban egy előregedő, politikai kényszermigráns csoportról beszélhetünk, amely részben visszatelepült az anyaországba, részben a második generáció révén szinte teljesen asszimilálódott. Egyáltalán az asszimiláció folyamatát tekintve meddig beszélhetünk *szórvánny*ről, és melyek a tudományos értelemben meghatározható általános kritériumok, mikor a *szórvány* eliminálódik?

A felsorolt néhány kérdésből talán kitűnik, hogy a *szórvány* fogalma, jelentéstartalmát és érvényességét tekintve is, meglehetősen zavaros. Igaz a *szórvány* fogalma és az ebből képzett szórványosodás tisztázására az elmúlt százk másfél évszázadban több jelentős kísérletet is találhatunk. Ezek többsége a társadalomtudományi értelemben használható szintetizáló és analitikus kategória definíciójának igényével léptek fel.

A szórvány problémája a hazai asszimilációkutatásnak a 19–20. század fordulóján vált kiemelt jelentőségű kérdésévé. Lényegében az asszimilációs folyamat iránti tudományos érdeklődéssel együtt járó kérdésként tűnt fel. Mint közismert, a késő dualizmus magyar társadalmának nemzeti önképében, az etnikai értelemben felfogott asszimilációt depravációs jelenséggént kezelték. Az asszimilációt – akárcsak a társnemzetek esetében – a hanyatlás, a veszteség, a nemzetromlás szinonimájaként ismerték el. Vagyis az asszimiláció a nemzeti érdek ellenfogalmává vált, bár normatív jelentéstartalmát tekintve napjainkig meglehetősen homályos kategória maradt. A szempontunkból nem tárgyalható politikai és gazdasági összefüggésektől elvonatkoztatva elmondható, hogy a múlt század fordulóján az asszimiláció legfeltűnőbb tünetének éppen a szórvány, a szórványosodás kérdését tekintette a kortárs magyar társadalomtudományi közélet.

A szórvány asszimilációjának tudatosodása az I. világháború előestéjén a magyar nemzet szenvedéstörténetének emblémája volt. Ennek egyik, talán legszembeötlőbb tudományos igényű, de a politikai nacionalizmus behatásai-

tól egyáltalán nem mentes megnyilvánulása Bélteky Kálmán nagyszabású műve, amely 1910-ben jelent meg Nagyváradon *A magyar szórványság* címmel.²⁵ A könyv érzelmileg túlfűtött hangneme ellenére a szórvány asszimilációjának kérdésére vonatkozóan bővelkedik tárgyilagosnak szánt, bár meglehetősen naiv, pontosabban felületes állításokban. Az asszimilációt „fajpusztulásként”, az „ébren alvás álmaként” értelmező megközelítés a kérdés végletes leegyszerűsítését jelenti. Ahogy Bélteky fogalmaz: „Egyszerű tétel, nincs benne kifogásolni való, a következő: minden nép az alkotta községet saját nyelvén nevezi el; a magyar helységnév elfogadható tanúsága, hogy alapítói és első lakói magyarok voltak; ha tehát ma más fajnép bitorolja, ez azt jelenti, hogy fajbelink onnan kiveszett.”²⁶

A „más fajnép” igen zavaros antropológiai kategóriája a magyartól eltérő etnikai identitású Kárpát-medencei társnépek pozitív demográfiai mutatóit Bélteky a magyar közösségek elbitorlásaként, „elveszett csatáink színhelyeiként” aposztrofálja. Kifejtésünkben vonatkoztassunk el az eredet (vagyis a származás), az eredetiség (azaz, hogy mely nép jelent meg egy adott területen elsőként) és az ezzel szigorú logikai kapcsolatba állított kizárólagos rendelkezési jog fogalmainak jogfilozófiai és jogszociológiai elemzésétől. Koncentráljunk inkább a Bélteky-idézetben is világosan megragadható, de mind a mai napig az asszimilációról folytatott köznyelvi és tudományos gondolkodásmódot egyaránt jellemző naiv, evolucionista jegyeket tükröző konfliktuselméletre. Ezek szerint az egymással fizikailag vagy kulturálisan érintkező népek élethalálharcot folytatnak a fennmaradásért. Ellentétben a bioevolúció természetes színpadával, ahol a környezethez genetikai adottságai okán alkalmazkodóbb egyed, illetve populáció marad fenn, addig a társadalmi életben a politika eszköztársa megfordíthatja az eredeti erőviszonyokat. Az asszimilációt depravációként (általános romlásként) beállító szemléletben a morálisan és kulturálisan erősebb nép fizikai alulmaradása a gyengébbel szemben természetellenes. A szerző és számos kortársa érvelésében ennek következménye a magyar nyelvű népesség a Kárpát-medence össznépességén belüli arányának fokozatos csökkenése. Az érvelésben szembeszökő logikai hiba az ok és okozat felcserélése. A magyar nyelvű népességet elsősorban történeti okok miatt virulensebb, erősebb és értékesebb társadalmi-kulturális entitásként definiáló magyar elit a független nemzetállam megteremtésére irányuló folytonosan ismétlődő kudarcélményének terhe alatt nem tudott korszerű választ adni arra, hogy mi az oka a „nemzet fogyásának”. Mindamellet, hogy a történeti demográfia és a történeti statisztika újabb eredményeinek tükrében világos, hogy a szórványosodás közel sem olyan drámai folyamat, mint ahogy azt a korszakban láttatni igyekeztek. Egyrészt, mert az adminisztratív eszközök alkalmazá-

²⁵ Bélteky 1910. Bélteky gyakran hivatkozik Balogh Pál statisztikai és történeti hamisításoktól hemzsegő programszövegére, az 1902-ben megjelent *Népfajok Magyarországon* című műre. Persze nem feledkezhetünk meg arról (a teljesség igénye nélkül), hogy a szórványosodás folyamatára rávilágító kiváló szakmunkák is megjelentek az időszakban, például Jakabffy Elemér, Barabás Endre vagy később Mikó Imre tollából.

²⁶ Bélteky 1910, 14.

sának és a természetes asszimiláció következményeként a késő dualizmusban az etnikai arányok a magyar népesség szempontjából nem alakultak kedvezőtlenül.²⁷ Másrészt, mert kezdett kiderülni, hogy az úgynevezett szórványban élőket igen kevésbé, pontosabban teljesen más összefüggésben érdekli saját asszimilációja, mint az értelmiségi-politikai elitet. Bélteki és társai a *szórványt* a társnemzetekkel folytatott évszázados harc tétjeként és színtereként mutatja be.²⁸

A kolozsvári szociológiai iskolából – melyre Gusti fontos szellemi hatást gyakorolt – kikerülő Venczel József falukutató munkájának egyik legjelentősebb következtetése az 1930–40-es években a falusi és a városi szórvány megkülönböztetése és az akcionista nemzetstratégia árnyalt programja iránti szükséglet megnevezése. Venczel az Erdély területén található magyar szórványt a társnépekhez viszonyított lélekszám arányának figyelembevételével négy kategóriába rendezte.²⁹ A szórvány értelmezésében azonban nem csak a regionális különbségek és az etnikai arányok összekapcsolása forradalmian új megközelítés Bélteki és generációja perspektívájához képest. Venczel ugyanis felismeri, hogy a magyar *szórvány* nagy többsége falusi lakosságot jelent, amelyeket kimondatlanul ugyan, de a románosítástól politikai értelemben fenyegetett csoportnak tekintett.³⁰ A nemzeti továbbfejlesztő és védekező stratégia gerincét a tudatos nevelés alkothatja, amely egyben olvasatában felülről szervezett és irányított modernizációs program.³¹ Venczel a megközelítésében tetten érhető objektív tudományos igény ellenére foglya maradt az asszimiláció

²⁷ A szórványosodás klasszikus régiójának tekintett Szilágyságban és Mezőségen a községek vonatkozó adatainak 1850-től napjainkig történő módszeres áttekintése meglepő eredményt hoz, ugyanis kiderül, hogy az alapvető etnikai arányok az elmúlt 150 évben alig változtak. Például a Szilágyság mai etnikai képlete a hódoltság megszűnése után jött létre, mikor a közel 40 üres faluba románokat telepítettek. A magyarok lassú fogyása mellett feltűnő, hogy létezik olyan település, ahol a románok kerülnek kisebbségbe. A természetes etnodemográfiai viszonyok megváltoztatására irányuló kísérlet kétségtelen nyomait elsősorban a városi vagy a kitüntetett forgalmi helyzetű településeken lehet felfedezni.

²⁸ Érdekes Magyarország központi megyéinek etnodemográfiai viszonyait jellemezve Bélteki a belső erózió veszélyével rémíti olvasóját, mikor Veszprém megye svábjainak vagy Moson megye német nyelvű lakosságának térhódítását elemzi a két megye aprófalvas régióiban.

²⁹ Venczel 1993, 150–151: Az első megyecsoport, amely főként az erdélyi peremmegyéket és dél-erdélyi megyéket jelent (Szeben, Hunyad, Fehér, Máramaros, Beszterce-Naszód), ahol a magyarok aránya 2–12%-os; a második csoport, ahol a népességhez viszonyított aránya 15–27%-os (Temes, Szamos, Arad, Torda, Kis-Küküllő, Szatmár, Brassó); a harmadik megyecsoportban az arány 30–40%-os, és a megyénként meghaladja 100 ezer főt (Bihar, Kolozs, Szilágys, Maros); míg az utolsó csoport a tömbben lakott magyar régiókat jelenti, ahol arányuk 80% feletti a (Háromszék, Udvarhely, Csík).

³⁰ Venczel 1993, 156–157.

³¹ Venczel a gyakorlati feladatok megvalósításának ideális helyszínéként számol az oktatási intézményekben adott spontán közösségekkel, ahol a tudatos nevelés alkalmas eszköz az etnikai csoporttudat elmélyítésére, a többség részéről – sokszor nem alaptalanul – feltételezett kirekesztéssel szembeni hatékony védekezésre.

depravációs olvasatának, és ez a *szórvány* érzelmileg motivált kezelésében és értelmezésében egyaránt megmutatkozik. A *szórvány* védelemre, gondozásra, megőrzésre szorul. Akcionista társadalomelméletének megfogalmazásakor a politikai környezet negatív hatásainak elhárítását célzó erőfeszítés és a *szórványproblémaként* felfogott természetes asszimilációs folyamat között nem tett különbséget.

Jelenünk egyik legnagyobb lélegzetvételű kísérletét Vetési László *Szórványstratégia – nemzetstratégia* című összefoglaló tanulmánya és az ehhez kapcsolódó 2000/2001-ben zajló vita jelentette. A kezdetben intenzívnek és gyümölcsözőnek tetsző diskurzus az elmúlt pár évben kissé megfenneklett.

Ennek egyik oka részben az, hogy a *szórvány* fogalmának inkriminált jelentéstartalmát nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Vetési cikkében – lényegében a Venczel József által kimunkált stratégiát finomítva – jelzi, hogy a definíciókísérlet a földrajzi, demográfiai, etnikai és más, fel sem sorolt számos szempont miatt nehéz feladat, de ettől függetlenül a *szórvány* kérdését érvelése és a közkeletű felfogás szerint klasszifikációs kérdésként kell kezelni. Pontosabban fogalmazva a *szórvány* jelentéstartalma világossá válik, amennyiben sikerül listázni minden olyan etnikai, földrajzi, demográfiai, nyelvi, kulturális kritériumot, amelynek alapján egy közösséget szórványnak minősíthetünk. Ehhez nincs szükség másra, mint hogy számba vegyük azokat a közösségeket, melyekkel kapcsolatban előzetesen vagy előítéletszerű hagyomány formájában él a gyanú, hogy *szórványok*. Az empirikus – amennyiben a társadalomtudományi gyakorlat kánonjához igazodva tapasztalati tényekre alapozott –, induktív – vagyis az egyes tényekből általánosan következtető – és racionális – az adott *szórvány* csoport státusát ok-okozati összefüggésként megragadó – szemlélet azonban a várt, remélt tisztázó eredmények helyett újabb bizonytalanságokat szül. Kiderül, hogy az összefoglaló értelemben használt *szórvány* státusfogalomként több szempontból sem töltheti be tudományos funkcióját. De miért is nem?

Mert az empirikus, induktív és racionális szemlélet olyan részmeghatározásokat eredményez, melyeket partikuláris jelentésrétegei szétfeszítenek, vagyis lehetetlenné teszik a *szórvány* fogalmának általános definícióját. Pontosabban fogalmazva a szándék, hogy a *szórvány* eseti típusainak jellemzése megalapozhat egy általános szórványfogalmat, hiú ábrándnak tűnik. A legtöbb, ami ily módon elérhető, hogy a *szórvány* fogalmához rendelhető modális típusokról átfogó listát készítünk. Vetési a tanulmányában megnevezett partikuláris szórványtípusokat úgynevezett integrációs-asszimilációs skálán rendezi el. Ezek szerint megkülönbözteti a „történelmileg elrománosodott, magyar eredetű, de nélküli románság, magyar eredetű, de nélküli román, első nemzedékes beolvadt, etnikumváltó nyelvcsérés magyarság, halmozottan hátrányos helyzetű etnikum, veszélyeztetett népességű etnikum, távlatilag veszélyeztetett etnikum, etnikai és nyelvszigetek” típusait.³²

³² Vetési 2000.

A fenti szórványtípusok meglehetősen eklektikus képletet alkotnak. Az első három kategória az etnikai asszimiláció három fokozatát diakronikus, azaz a történeti fejlődésfolyamat keresztmetszetében mutatja be. Az első kategória a *történelmileg elrománosodott, magyar eredettudat nélküli románság*, vagyis magyarul az erdélyi románság egy része, akikkel kapcsolatban joggal vethető fel a kérdés, hogy miként részei a *szórványnak*, hisz a szórvány szinkronikus és leíró kategória. Legfeljebb egykor volt *szórványnak* tekinthető, amely az integrációs-asszimilációs folyamat következtében legfeljebb asszimilációtörténeti kategória. Ugyanez érvényes a *magyar eredettudatú román* és az *első nemzedékes beolvadt* kategóriákra is, amelyek *de facto* nem a szórványhoz tartozó társadalmi csoportokat jelölnek.³³

A tényleges *szórványt* – szinkronikus szempontot – az asszimiláció depravációs olvasatának retorikai keretei között kimunkált négy kategória nevezi meg. Az *etnikumváltó nyelvcserés magyarság* igen homályos kategória. A nyelv-váltás ugyanis nem jár szükségszerűen együtt az etnikai identitás cseréjével – bár ez is lehetséges –, hisz például az ír társadalom 97%-a anyanyelvként beszéli az angolt öt-hat generáció óta, de azért ettől az írek még nem angolok. Egy magyar vajon miért tekinthető szigorú értelemben románnak, ha nem tud magyarul, csak románul? Ugyancsak értelmezhetetlen a *halmozottan hátrányos helyzetű etnikum, veszélyeztetett népességű etnikum, távlatilag veszélyeztetett etnikum* leíró „szókapcsolatok” is társadalomtudományi kategóriaként. Mit jelent például a „halmozottan hátrányos helyzet”? Azt, hogy olyan településeken, ahol a lakosság nagy többsége nyelvi identitásából következően intézményeiben, mindennapi nyelvhasználatában még a kisebbségi nyelv ismerete mellett is inkább a többségi nyelvet használja? Ha igen, akkor ezt egyszerűen természetes folyamatként kell kezelni! Amennyiben a „hátrányos helyzet” vagy a „veszélyeztetettség” azt jelenti, hogy a kisebbségnek szándéka ellenére nincs lehetősége nyelvével és nyelvében élni, akkor viszont politikai kérdéssel állunk szemben, melynek kezelése nem társadalomtudományi feladat. A nyilvánvaló probléma, hogy a *szórvány* ebben az összefüggésben társadalompolitikai kategória, melynek nincsen tudományos értelemben megragadható denotátuma.

Lényegében ugyanez a helyzet a romániai magyar szórvány kialakulása és a népességelhelyezkedési típusai szerint az alábbi fontosabb kategóriákba sorolt, Vetési László által megadott beosztással: *kisugárással szétszóródott magyarság, rendkívül kis töredéket alkotó „foszlánymagyarság”* (Nits Árpád kifejezése), *történelmi maradék, telepes diaszpóra, rátelepítéssel diaszpóra, tanyai szórvány, kisvárosi, nagyvárosi szórvány, szigetfalvak, etnikai és nyelvszigetek*.³⁴

³³ Egyébként a *magyar eredettudatú román* és az *első nemzedékes beolvadt* nem alkotnak logikai sorozatot, hisz ha asszimilációs fejlődési skáláról van szó, akkor ebből az következne, hogy az első nemzedékes beolvadt szükségszerűen magyar eredettudatú, azonban a beolvadás következtében éppen az eredet indifferens, latens és többnyire reflektálatlan. Az asszimiláns etnikai identitása nem az eredettel hozható kapcsolatba, hanem a megszerzett társadalmi és egzisztenciális státussal.

³⁴ Vetési 2000.

A fenti kategóriát inkompatibilitása szembeszökő. A *kisugárással szétszóródott magyarság* fogalma, vagyis a klasszikus *diaszpóra* migráció következménye, vagyis jelölheti például a petrozsényi székely származású magyar munkáskolóniákat, a moldvai csángók jó részét vagy a bukaresti magyar kolóniát. A *foszlánymagyarság* numerikus kategória, arra utal, hogy a *szórvány* nagyon kis lélekszámú. Ezek szerint a fogalom jelölheti a naszói (történeti), a *constanței* (migráns, kényszerkitelepített) vagy a Bukarestbe önként jobb körülmények közé migráló magyar *szórványt*.

Úgy tűnik, hogy a fenti kategóriák önmagukban is annyira heterogén jelentésűek, hogy az általuk jelölt társadalmi csoportokkal kapcsolatban kérdés, hogy létezhet-e olyan metaperspektíva, ahonnan a *szórvány* fogalmának jelentéstartományán belül egységes szemlélet részévé tehetők. A pozitív válasz esélye igen kétségesnek tűnik. A *szórvány* fogalma nem képes megfelelni a tudományos igényű absztrakció elvárásainak. Gyűjtőkategória, amely az alkalmazás szintjén túlterhelte válik, egymást kizáró jelentésrétegei lehetetlenné teszik, hogy egységes szemléleti horizont keretei között kezeljük. Ebben az összefüggésben az etnikai *szórvány* fogalma általános definíciója szerint az etnikai kisebbség szinonimája. A jelentéssűrités a *szórvány* lényegét, a megjelölt csoportok közti partikuláris különbséget leplezi el. A *szórvány* asszimilációelméleti értelemben ez a különbség maga.

Ezt a megállapítást nemcsak a magyar társadalomtudomány három önkényesen kiemelt, jelentős, szórványkutatással foglalkozó szakembere által alkalmazott *szórvány*konceptió vázlatos bemutatása támaszthatja alá, hanem a fogalom nemzetközi viszonylatban az etimológiai jelentéshez szigorúan alkalmazkodó gyakorlata is.

A *szórvány* asszimilációjának elméleti alapkérdései szervesen illeszkednek az általános asszimilációelmélet lehetőségfeltételei iránti módszeres tudományos törekvésbe. Megfordítva, az alkalmazott asszimilációelmélet fogalomkészletének kidolgozása nem kerülheti el a *szórvány* fogalmának újraértelmezését. Ha csak a Kárpát-medencében található *szórvány* típusait számba vesszük, már akkor is láthatjuk, hogy az adekvát elmélet tervezetének számtalan történeti-genealógiai, szociálpszichológiai vagy társadalomfilozófiai kérdéssel kell megbirkóznia. Mintha az asszimiláció fogalmával jelölt komplex szociokulturális változási folyamatok eleve ellenállnának a kísérletnek, amely igyekszik egyértelmű nyelvi-fogalmi feltételeket kimunkálni a probléma kezelésére. Mintha maga a nyelv elbizonytalanodásának ténye a kutatói szándék társadalomtudományi attitűdjét helyezné érvényen kívül. Amennyiben a *szórvány* asszimilációjának kérdését az alkalmazott asszimilációelmélet elidegeníthetetlen részeként kezeljük, a téma módszeres kifejtését az elemzési fogalmak tisztázásával kell kezdeni.

A *szórvány* asszimilációjának kérdése elválaszthatatlan a fogalom etimológiai jelentésétől, amely szigorú kapcsolatban van a *szórvány* társadalomtudományi jelentéstartalmával. A *szórvány* a görög διασπορά kifejezés magyar nyelvű megfelelője. Ahogy a görögben használatos forma διασπορέω – szét-szór igéből származtatható, ugyanúgy a magyarban a *szórvány* a *szór* igéből

eredeztethető képződmény. A kifejezés eredetileg a zsidóság szétszóródásának folyamatát jelölte, és a Palesztinán kívül élő zsidó közösségek megnevezésére szolgált. A kivándorló csoportok jellemzője volt, hogy vallási, nyelvi, kulturális szokásaikat megőrizték, és ezzel együtt bizonyos mértékig alkalmazkodtak a helyi környezethez. Ezek szerint etimológiai értelemben a diaszpóra migrációs jelenség és mindig vándorlás következménye. Jól értelmezhető mindez például az erdélyi szász diaszpóra esetén, amely identitását az anyaországhoz tartozás meghatározó élményében évszázadokon keresztül őrizte, és ami azt eredményezte, hogy az 1944-ben a visszavonuló német csapatokkal távozó szászok és a Ceaușescu időszakban pénzért kivásárolt német nyelvű lakosság számára Erdély elhagyása végeredményben hazatérés volt.

Összefoglalás

A nemzetközi diaszpórakutatás történeti alapösszefüggéseinek és recens tendenciáinak rövid összegzése, valamint a téma hazai tudománytörténetének vázlatos ismertetése a közép-európai társadalomkutatói a – témával foglalkozó – perspektíva újragondolására készítet bennünket.

Nyilvánvaló, hogy a diaszpórakutatás komplex, az általános asszimilációelmélet kérdésétől elválaszthatatlan feladat. Ugyanakkor az is világos, hogy az asszimiláció kérdése messze túlmutat az általunk a közgondolkodásban és a társadalomtudományi gyakorlatban túlpreferált nemzeti-etnikai olvasat lehetőségein. Az ugyanis nem szorul bizonyításra, hogy az asszimiláció kérdéséhez általában a téma tudományos tárgyalását célul tűző első kezdeményezésektől egészen napjainkig a modern nemzetállam kialakulásának problematikája, az etnicitás kérdése mint elsődleges értelmezési pozíció társul. Az asszimiláció depravációs olvasata – mely szerint az asszimiláció a legkevésbé vágyott és mindig romlást eredményező folyamat – előítéletes és hamis beállítódás. Egyrészt azért, mert elleplezi a minden asszimilációs esemény lényegét jelentő egzisztenciális összefüggéseket, valójában felszínes és a jelenség alapvető strukturális vonásait az értelmezés számára hozzáférhetetlenné tevő perspektíva. Másrészt kihasználatlanul hagyja az asszimiláció fogalmának jelentéstelítettségét – paralel történeti, kulturális, filológiai, filozófiai, antropológiai konnotációit –, azt a sokszínű, komplex és rendkívül árnyalt összefüggésrendszert, melynek megértése nagy segítségünkre lehet jelenünk szociokulturális változási mechanizmusainak tisztázásában.

Egy lehetséges átfogó közép-európai diaszpóraprojekt elméleti proposícióinak kimunkálása egyaránt meríthet az amerikai és a kurrens nemzetközi tapasztalatokból. Kiemelkedő feladat éppen ezért a téma kutatástörténetének és kortárs tendenciáinak beható tanulmányozása és hozzáférhetővé tétele a hazai szakmai fórumok számára.

Irodalom

- Akenson, Donald 1982. Ontario: Whatever Happened to the Irish? In Akenson, D. (ed.): *Canadian Papers in Rural History*. Vol. III. Gananoque, Langdale Press, 204–256.
- Baltzell, E. Digby 1964. *The Protestant Establishment: Aristocracy and Caste in America*. New York, Vintage Books.
- Bélteki Kálmán 1910. *A magyar szórványság*. Nagyvárad, Szent László Nyomda.
- Berry, Peter 1975. Literacys and the Question of Creole. In Rubin, V. – P. Shaedel (eds.): *The Haitian Potential: Research and Resources of Haiti*. New York, Teachers College Press, 83–113.
- Buchanan, Susan Huelsebusch 1979. Language and Identity: Haitians in New York City. *International Migration Review*, 13, 298–313.
- Crapanzano, Vincent 1986. *Waiting*. New York, Vintage Books.
- Crispino, James 1979. *The Assimilation of Ethnic Groups: The Italian Case*. New York, Center for Migration Studies.
- Efran, E. 1954. French and Creole Patois in Haiti. *Caribbean Quarterly*, 3, 199–213.
- Gans, Herbert J. 1979. Symbolics Ethnicity: the Future of Ethnic Groups and Cultures in America. *Ethnic and Racial Studies*, 2, 1–20.
- Glaser, Nathan 1972. *American Judaism*. Chicago, Chicago University Press.
- Green, Colin (ed.) 1974. *Divided Society. The Ethnic Experience in America*. New York, Basic Books, 187–195.
- Handlin, Oscar 1959. *Boston Immigrants 1790–1865: A Study in Acculturation*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Harris, Marvin 1968. *The Rise of Anthropological Theory*. New York, Columbia University Press.
- Herskovitz, Melville 1971. *Life in a Haitian Valley*. New York, Doubleday and Company.
- Nicolson, Murray W. 1974. The Irish Experience in Ontario: Rural or Urban. In Green, Colin (ed.): *Divided Society. The Ethnic Experience in America*. New York, Basic Books, 187–195.
- Novak, Michael 1971. *The Rise of the Unmeltable Ethnics*. New York, Macmillan.
- Park, Robert E. 1930. „Assimilation”. *Encyclopedia of Social Sciences*. New York, Macmillan, vol. 2, 282.
- Park, Robert E. – Burgess, E. 1968. *Introduction to the Science of Sociology*. Student edition abridged by M. Janowitz. Chicago, Chicago University Press.
- Simmel, Georg 2001. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Novissima Kiadó.
- Tacitus 1980. *Germánia*. In *Összes művei, I–II*. Budapest, Európa Kiadó.
- Yancey, William 1976. Emergent Ethnicity: A Review and Reformulation. *American Sociological Review*, 41, 6, 391–403.
- Venczel József 1993. Művelődéspolitikai vázlat. In Venczel József: *A falumunka útján*. Székelyudvarhely–Budapest, Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, 149–173.
- Vetési László 2000. Szórványstratégia – nemzetstratégia. *Magyar Kisebbség*, 6, 3 (21). <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/0002/m000222.html>
- Warner, W. Lloyd 1953. *American Life, Dream and Reality*. Chicago, University of Chicago Press.

SZÓRVÁNYNARRATÍVÁK

Bodó Barna

*„Az egy nyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő.
Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövő-
vényeket jóakarattal gyámolítsad és becsben tartsad,
hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem má-
sutt lakjanak.”*

István király intelmei

Érdeemes volna – mélyebben – elgondolkozni azon, ahogyan a szórványról szakmai-tudományos körökben és igénnyel napjainkban beszélnek. Kik, mennyit és miként foglalkoznak a szórvánnyal, arra több példa idézhető, jelen tanácskozásunk egyike az idevágó szakmai összehajolásoknak.¹ Sokféleképpen elemezhető az a mód, ahogyan a társas tudás létrejön, s mivel a szórványlét iránti tudományos érdeklődés alakulása maga külön történet, érdemesnek tűnik a narratív pszichológia megközelítéseit alkalmazni.

Mindenekelőtt különbséget kívánok tenni szórvány narratívák és szórvány-narratívák között. Jelen esetben nem szórvány narratívákra gondolok, nem arra, hogy „lényegében minden emberi tudás a múlt tapasztalatainak ismeretében szerkesztett történeteken alapul” és „új élményeinket a régi történetek fényében értelmezzük”.² Ismeretes, hogy egyre többen – Bruner, Ricoeur, Flick – körkörös mimetikus folyamatként tételezik az élet, a konstrukció és az értelmezés kölcsönviszonyát. Bruner tételét – „A narratívum utánozza az életet, az élet utánozza a narratívumot”³ – kíváncsi volna esetünkre vonatkoztatva külön elemezni. Miként utánozza az élet a narratívumot? A kérdés episztemológiai váltást sejtet. Igen sokan vallják, hogy a köznapi megértésben és kommunikációban a paradigmatis ellenében a narratív gondolkodás érvényesül. A megértés epizodikusan, forgatókönyvszerűen szerveződik. Schank és Abelson szerint a történetek értelmezik a világot, és azt csakis úgy vagyunk képesek látni, ahogyan történeteink ezt megengedik.

Hogyan szerveződik a szórvány kutatásának folyamata, milyen igények és értékek játszanak közre a téma felé fordulásban, milyen intézményi keret áll rendelkezésre, fellelhető-e valamilyen megismerésen túli szempont a kérdéskör – a szakmai rendezvények lassan, de növekvő számából kikövetkeztethető – felértékelődésében? Hogy egyre több kutató és műhely vállalkozik a szórványok kialakulásának, asszimilációs-integrációs folyamatainak, nyelv- és nemzetváltási dinamikájának tudományos igényű vizsgálatára, nem – lehet – a véletlen műve. A szórvány kutatásának folyamata maga is narratíva. Egyike a

¹ A jelen szöveg *A Kárpát-medencei szórványkutatás diszciplináris háttere és aktuális irányai a 21. század első évtizedében* című, Budapesten, 2003. december 12-én, az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete által szervezett tanácskozáson elhangzott hozzászólás kibővített és szerkesztett változata.

² Schank–Abelson 1995. Idézi László 1999, 44.

³ Idézi László 1999, 44.

szórvánnyal való foglalkozás narratíváinak, amelyek nem egyének és csoportok eseményeket és folyamatokat értelmező gyakorlatáról, hanem társadalmi problémaérzékenységről, prioritásokról, intencionalitásról szólnak. Ha elfogadjuk a narratív tudásra jellemző, a naiv történetek mélyén fellelhető pszichológiai intencionalitás létét, annál inkább el kell fogadnunk az intencionalitást olyan társadalmi rendszereket és folyamatokat illetően, amelyek kialakulásában és működésében a társadalmi történetiség kondicionáló.

A témával foglalkozón – tapasztalatom szerint – gyakran hatalmasodik el a tehetetlenség érzése. Alighanem a szórványt tekinthetjük a társadalomtudományi kutatások állatorvosi lovának, amelyen minden (szakmai) kór ki- és bemutatható. Talán nem állok egyedül véleményemmel, miszerint a szórványról való szakmai igényű beszédnek nincsenek meg az általánosan elfogadott küszöbfeltételei. Példát követel állításom. Amennyiben a kisebbségsszociológia köz- és elismerten – mindenekelőtt – etnikumközi kapcsolatokkal, a többség-kisebbség közötti konfliktusok leírásával és értelmezésével, a gyűlöletbeszéddel, a jelenkori növekvő migráció okán jelentkező előítéletekkel, a regionális identitások felerősödésével kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik, illetve kiterjed a társadalmi válaszok jogi megformálására – kisebbségi jogok – is, a szórványlét kulcsszóként nem hív elő hasonlóan pontos tematikai palettát.

„Diaszpóra – széthullott kéve magjai a terméketlen földön, őszutón, a tél torkában, a betakarodás nagy műve után, a csírázás reménye nélkül. Nem is annyira a szétszóróttak csoportja, hanem inkább az életveszélyesen elszigetelődött maradék, [...] nem várva, de tudomásul véve a közelgő gyilkos telet.”⁴ Vetési László költőien megrázó szórványdefiníciója tudományos szempontból irreleváns. Meglehet: nem tudományos céllal fogalmazta meg. Vetési szórványt idéző képzetei: veszélyeztetettség, halmozottan hátrányos helyzet, a sajátos társadalmi tér beszűkülése, etnikai érték- és tartalomvesztés. További kérdések: hol és hányan vannak, hogyan élnek, milyen társadalmi, lélektani hatások alatt állnak? Végül: gondok sora, amelyek megoldását évtizedek óta mindegyre csak halogatták.⁵

A tudományban az intencionalitás első megnyilvánulása a témaválasztás. Hányan, milyen erővel, milyen keretben foglalkoznak egy témával – a tudományban jelentése van. Mélyebb tudományszociológiai elemzések nélkül állítható: a tematikai orientáció önmagában mérce. Amennyiben szakmai meghatározottságú. Az idevágó kutatások egyik lehetséges kategorizációja: tényfeltáró kutatások, modellkísérletek, elméletalkotás. Mindenik fő szempontja a megismerés. Csakhogy a szórványról való szakmai(nak szánt) beszéd többnyire szociális-politikai kondicionáltságú. Sokan nem azért foglalkoznak

⁴ Vetési 2001, 7.

⁵ Az erdélyi szórványokról minden bizonnyal a legtöbbet tudó Vetési László – lévén lelkész, a közösség igaz szolgálója – érthető módon a szórvány gondozásának az imperatívuszát látja maga előtt, a szórványt őt elsődlegesen nem tudományos szempontból érdekli. A tettért/közösségért élő lelkész számára a megismerés a konzekvens cselekvést lehetővé tevő háttér. Ezt kialakította. Miért váránk el tőle többet annál, amennyit a vállalt társadalmi szerep egy lelkészre ró?

a szórvánnyal, mert tudományos érdeklődésük erre irányul, hanem mert nemzetstratégiai szempontok beemelték a politika előterébe, minek okán a téma művelője valamilyen támogatásra tarthat számot. Nem tagadom, az érdeklődés indoka lehet bizonyos nemzetföltés, személyes felelősségvállalás a nemzet sorsa iránt, ami önmagában érthető, de a tudomány szempontjából külön értelmezendő. Részleteiben kigondolt, tudományosan megalapozott, a potenciális szakmai műhelyekre kiterjesztett, összehangolt szórványkutatás nem létezik. Ami van: eseti érdeklődés, a témának jeles szószólói, és időnként jön egy politikai impulzus, amely ráirányítja bizonyos szakmai körök figyelmét a témára. Ez jóval több mindannál, ami korábban a témában történt, de a szórványjelenség méreteihez, illetve a nemzetfejlődést illetően várható következményekhez mérten édeskeves.

Ha minket, akiket a szórványkutatás szakmai-módszertani kérdései hoztak erre a tanácskozássra, arra kért volna a szervező, hogy mielőtt bármi is elhangzana, írjuk le a szórvány kutatásával kapcsolatos legfontosabb dilemmákat, azt hiszem, nagy eltéréseket mutató listák születtek volna. És ezt tartom paradoxálisnak: miközben a globalizáció, a migráció gyarapítja azon helyzetek és folyamatok számát, amelyek a szórványkutatás keretében és eszköztárával volnának vizsgálhatók, ezen kutatási terület a kisebbségkutatás peremvidéke marad, ahova kevesen és ritkán lépnek át.

SZÓRVÁNYTIPOLÓGIA

Vállalt feladatom Ilyés Zoltán szórványtipológiai és módszertani felvezető előadásának⁶ korreferátummal való kiegészítése. Mielőtt rátérnék a tipológiával és a módszertannal kapcsolatos mondandóm kifejtésére, az előadásra reflektálnék röviden. Ilyés Zoltán a magyar szórványok kialakulását, illetve a megnyilvánuló asszimilációs-integrációs folyamatokat alapul véve szempontokat kínál egy szórványtipológia kialakításához. Listáján 16 szempont szerepel, és többnyire ellentétpárok segítségével jeleníti meg az értelmezés keretét. Több esetben azonnal rábólintunk javaslataira: allochton–autochton, rurális–urbánus,⁷ sziget/diszperz helyzet–tömbhelyzet. A nyelvvállapotot illetően szempontjai: nyelvmegtartás, többnyelvűség. Nem jelöl meg kettősséget, pedig megtehetné: többnyelvűség–egynyelvűség. Ebben az esetben a többnyelvűség a természetes állapot (az anyanyelv mellett szórványban ismerni kell a többségi nyelvet), az egynyelvűség azt jelenti, hogy a többségi nyelv kiszorítja a családi nyelv használatát. Regresszió esete áll fenn. Tovább lépve: a nemzeti identifikáció mellé a lokális identifikáció kínálkozik párnak. Szór-

⁶ Lásd kötetünk 64. oldalán.

⁷ A város mérete intézmények tekintetében meghatározó lehet: egy olyan nagyvárosban, amely regionális központként sajátos közintézmények (rádió, tévé, színház) helyszíne, létezhetnek olyan kisebbségi intézmények, amelyek a város régióközpont jellegéből fakadóan és kevésbé a helyi kisebbségi közösség igényei alapján jönnek létre. Példaként Temesvár említhető.

ványvidékek szavazási gyakorlata mutatja, hogy a kisebbségi közösség tagja sok esetben – például parlamenti választáskor – néha akkor is vállalja származását és ezzel kötődését a kisebbségi etnikumhoz, ha nyelviileg/kulturálisan már kilépett belőle. Egy korábbi kutatás során azt tapasztaltuk, hogy az ilyen, etnikailag diffúznak minősíthető esetekben értékelődik fel a lokalitáshoz, a szűkebb pátriához való kötődés.⁸ Az iskolázottság kérdése is hordoz dichotómiát: az anyanyelvű iskolázottság önmagában nem véd meg a nyelvváltástól, az etnikai beolvadástól. Viszont a folyamat nyilván más lefolyású. Beszélhetünk tehát anyanyelvű, illetve többségi nyelvű iskolázottságról. További kritérium lehet az iskolázottság foka. Az intézményi háttér helybeli megléte, illetve hiánya szintén ellentétpárt indukál, bár itt fokozatok vannak. Az egyházat illetően több fokozatról lehet szó: helyben templom és pap, templom és hetente beszo­l­gá­ló pap, templom és alkalomszerűen beszo­l­gá­ló pap, templom hiánya.

Az Ilyés-tipológiának vannak nem ellentétpárra épülő kritériumai, mint például gazdasági helyzet, társadalmi rétegzettség, kisebbségjogi háttér – a legfontosabbakat említve. A helyi kisebbségi gazdasági elit megléte többféleképpen befolyásolhatja a nyelvváltást: a szimbolikus mezőben a közösségi önbecsülést, a társadalmi presztízst illetően lehet pozitív tényező, a napi relációk szintjén pedig támogatási forrás. Más dimenziót keresve: nagy gazdasági nehézségek idején könnyebben „elengedi” magát az emberfia, a „sajátosság méltósága”⁹ nehezebben érvényesül. A kisebbségjogi háttért illetően nehéz regionális vagy más jellegű lépcsőzetességet felállítani, bár ismeretes, hogy egyazon keret egyet jelent az egyik, mást a másik közösségre nézve.

Hagyományokkal rendelkező és „hagyománytalan” szórványok mellett jogsan említi Ilyés Zoltán a hagyománykonstruáló szórványt. Erre példaként Temes megye magyarsága említhető, ahol mintegy öt éve olyan néptáncmozgalom indult be, amely a korábban nem létező „saját táncrendet”, a vállalható és széles körben pártolt tradíciót hozta meg az ittenieknek. Mennyiben tartós ez a hagyományteremtés – a jövő zenéje. A lényeg, az itteni magyarság olyan terület népi örökségéhez nyúlt vissza, ahonnan ide a 19. század második felében jelentős magyar betelepülő csoportok érkeztek, így ez a szellemi örökség bátran vállalható.

Az eddigiek során érvekkel és példákkal az Ilyés Zoltán-féle tipológia mellett szálltam síkra. Mégis: bár az egyes szempontokat sorra elfogadom – az egészzel bajom van. Ilyen sok – 15 feletti – szempontot valamilyen módon strukturálni kell, ki kell jelölni kapcsolódásokat, alá- és fölérendelődéseket. Főleg, mert a kritériumok jellege különböző. Van olyan szempont, amely környezeti adottságot jelöl: urbánus-rurális, intézményi háttér, szigethelyzet.¹⁰ Van olyan, amely a szórvány lényegi jellemzőire utal: forráshiány (gazdasági

⁸ A kutatás leírását és eredményeit lásd Bodó 1998.

⁹ Sütő András kifejezése a diktatúra körülményei között született.

¹⁰ Vannak települések, amelyek mindenikében külön-külön kisebbségi szórványról lehet beszélni, de a települési szomszédság/közelség ad némi esélyt például az anyanyelvű oktatásban. A szórvány lehet sziget, amikor a közösségi intézményépítés terén kiaknázható távolságban nincs más szórvány.

elit hiánya), iskolázottság, társadalmi rétegzettség. És van olyan, amely a szórványra ható politikai környezetre utal: kisebbségjogi háttér, kisebbségpolitikai intézményrendszer. A politikai viszonyulás nem mindig közvetett, intézmények és jogrend általi, létezik egy közvetlen változat, amikor a politika erőszakkal avatkozik be demográfiai folyamatokba, amikor ilyen vagy olyan szándék szerint a helyi közösségre más etnikai elemeket – rendszerint többségi csoportokat – telepít rá. E három szint világosan elkülönül, hatásuk eltérő a szórványok dinamikájában. Ilyés Zoltán kategórialistájának hosszúsága önmagában figyelmeztető.

Itt kívánok utalni a 2001 őszén a kárpátaljai Nagydobronyban megtartott szórványkonferenciára, ahol Bárdi Nándor a szórványfogalom meghatározására-leírására 6 szempontot fogalmazott meg.¹¹ Ezek – tárgykör, eredet, elhelyezkedés, méret, intézményesültség, a hangsúlyos problémák – külső jegyek alapján jelölik ki a szórvány értelmezési kereteit.¹² Bárdinál megfigyelhető bizonyos strukturálási szándék, de a hangsúlyos problémák felvétele a sorba szétfeszíti a definíciós keretet.

Mindkét esetben leíró jellegű meghatározási kísérletről van szó, amikor a – különben értékes – kazuisztikaelemzés révén kívánunk közelebb kerülni a témához, megragadni a lényegét. Érdekes, hogy Ilyés Zoltán is szükségesnek tartja, hogy külön foglalkozzon a vizsgálandó főbb jelenségmezőkkel – Bárdinál: hangsúlyos problémák –, és 8 tételes listáján csupa fontos kérdés szerepel. Ezek között van közvetlenül kutatható kérdés/élethelyzet (etnikus szimbólumok és interaktív megjelenítésük, ünnepek, endo- és exogámia), illetve vannak olyan képletek és folyamatok (többszörös kötődések, szórványnarratívák, asszimiláció/disszimiláció), amelyek vizsgálata komplex, szociológiai, szociálpszichológiai, szociolingvisztikai, kommunikációelméleti, antropológiai kutatási módszerek egymást kiegészítő párhuzamos alkalmazását feltételezi.

Következzék egy kis összegzés. Mivel ebben a körben a szórványkutatás, vagyis a területet illetően nem a kommunikáció, hanem a tudományos megértés kérdései foglalkoztatnak, használhatjuk a Kuhn-féle terminológiát. Következtetésünk nem lehet más: a szórvány kutatása preparadigmatikus állapotban van, még nem sikerült megalkotni azt a fogalmi keretet, azokat az ontológiai és heurisztikus modelleket, szimbolikus általánosítást, azt a paradigmát, amely a kérdéskörre vonatkozó kutatások rendszerbe foglalását tenné lehetővé.

¹¹ A szakmailag értékes, a helyszíni tapasztalatok okán élményt nyújtó nagydobronyi konferencia anyagának a megjelentetése várat magára.

¹² Tárgykör szerint beszél Bárdi Nándor egyházi-felekezeti, illetve nemzeti-etnikai szórványról. Az egyházi-felekezeti szórványokat tekintve fontos tényező, hogy mekkora – a tér-időkontinuum bizonyos pontján – az egyház társadalmi szerepe. Romániában a rendszerváltó folyamatban az egyház szerepe növekedik, ami fontos lehet a szórványosodás folyamatának a fékezése szempontjából, viszont bizonyos szórványok esetében már a református egyház képviselői (lelkészei) is elfogadják azt, hogy a többségi nyelven hirdessék az ígét, ha anyanyelvében meggyengült a helyi közösség. Ennek jegyében lesz a gyerekekkel való foglalkozások nyelve a román. A jelenség a római-keleti egyház esetében korábbról közismert.

SZÓRVÁNY – SZÓRVÁNYOSODÁS

A már említett nagydobronyi konferenciára készített előadásomban célul tűztem ki azt is, hogy érzékeltessem, miért fontos külön-külön beszélni szórványról és szórványosodásról.¹³ Mivel még nem alakult ki a szórványról való gondolkodás szakmai körökben elfogadott fogalmi kerete, gyakran szinte önkéntelenül csúszik egybe az állapotról, illetve a folyamatról való diskurzus.

A szórvány és a szórványosodás asszimilációra hajlamosító közeg, illetve folyamat, nevezzük a végeredményt nyelv váltásnak, kultúrael hagyásnak vagy akár etnikai adaptációnak. A szórványlét – Ilyés Zoltán szerint – az etnikai térszerkezet okán az egyén számára olyan társadalmi együttlétet, társadalmi kapcsolatokat tesz lehetővé, amikor társas lény mivoltának a megélése nem teljes körű, mert a más kultúrájú többségi közegben megszűnik az övéi közötti jelenlét otthonossága, magától értetődő mivolta.¹⁴ Ebből a helyzetből jelenthet kitörést a beszorítottságot nehezen feldolgozók, illetve nem vállalók számára a nyelv váltás.

Ha természeti adottságok és a történelem kegyessége úgy alakította a helyzetet, hogy a nyelvi/kulturális és politikai határok egybeesnek, nem jöhetnek létre szórványok. Amíg a nyelvhatárok nem esnek egybe az országhatárokkal, szórványok létezni fognak. Talán nem szükséges konkrét példák felemlítése azt illusztrálандó, hogy a történelem menetének a visszafordíthatatlanságát miként készítették elő igen sok helyen kényszerű betelepítésekkel, kitelepítésekkel, lakosságcserével, kivándoroltatással. A szórványosítás erőszakot feltételező politikai gyakorlatára békés körülmények között ritkán találni példát, de ennek emléke, egy korábbi politikai viszonyulás tapasztalata hat akár több generáción át is. És Kelet-Közép-Európában az erőszakos beavatkozás szinte minden említett válfajára találni országonként némileg egyénített példát.

A szórványosodás folyamata okán az egyén hajlamos arra, hogy ne magát a helyzetet, a létező kapcsolati hálót, az adott értékező lehetőségeket és viszonyrendszert tekintse meghatározónak, hanem a folyamat alapján kirajzolódó jövőképet építse be értékítéleteibe, önértékelésébe. A szórványosodás tölti fel közvetlen politikai tartalommal a helyzetet, az egyén erre reagál: nem a helyzethez viszonyul, hanem eseményekkel sodródik. Ekként életvezetését nem egyedül valamilyen állapot, hanem a domináns napi folyamatok mellett korábbi folyamatok élménye/tapasztalata befolyásolja, illetve határozza meg.

Ha szórvány helyett szórványosodásról szólunk – egyszerűsödik a kép. A folyamat domináns jellemzője az asszimiláció. A szórványosodás bizonyos hajlamosító körülmények, az identitásváltást előkészítő demográfiai, gazdasági, politikai, lélektani tényezők által kiváltott-kondicionált asszimiláció. A szórvány pedig az – ideiglenes – eredmény. A szórványosodás sajátos feltételek közötti asszimiláció, miközben egyértelmű, hogy az asszimiláció nem kizárólagosan a szórványra jellemző.

¹³ Lásd ennek részben átdolgozott változatát Bodó 2003a.

¹⁴ Bővebben lásd Ilyés 2000.

Ne örüljünk idő előtt, nincs mindenre válasz. „Úgy tűnik, hogy a szociokulturális változások megnevezésére szolgáló, nyelvünkben rendelkezésre álló, egyik leginkább komplex fogalom az asszimiláció. A kifejezés jelentésrétegei át- meg átszövik a társadalmi lét etnikai, nyelvi, vallási, kulturális sajátosságainak, egyéni és csoportos, identikus, mentális és intencionális változásainak egyidejű (koegzisztens) és egymást átható (korrelatív) viszonyrendszerét. Amennyiben sikerülne megértenünk a kategória különböző aspektusaiban rejlő interpretációs lehetőségek természetét, alkalmazásuk feltételeit, úgy a társadalomtudományi gyakorlat számára funkcionálisan hatékony műveleti fogalmat nyerhetünk.” Biczó Gábor szerint – akitől az idézet való¹⁵ – az asszimiláció fogalma bizonyos rehabilitációra is szorul. Fenomenológiai értelemben minden asszimilációs folyamat az asszimilációs helyzetbe beleágyazott változás. Ha az asszimilációt a szociokulturális életvilág állapotaiban bekövetkező változásként fogjuk fel, az asszimilációnak kitett egyének, társadalmi csoportok, rétegek státusa, valamint általános karaktere a hasonulás, a hasonlóná válás elve alapján változik meg – állítja Biczó. A szórványosodás, a folyamat előtérbe helyezése vezetett el az asszimilációhoz, és íme, visszakérül az ablakon, amit kitettünk az ajtón. Valamit mégis nyertünk: prioritást. Mi az elsődleges, honnan indítsunk.

A fogalomhasználat terén is felmerülnek tisztázandó kérdések. Hadd utaljak röviden az asszimiláció Milton Gordon-féle elméletére, aki szerint az asszimilációnak hét fokozata van.¹⁶ Az elsőt *kulturális asszimilációnak* vagy *akkulturációnak* nevezi, amikor a kisebbség elsajátítja a többség nyelvét, megtanulja kultúráját, magatartási szabályait. A folyamat második fokozatát Gordon *strukturális asszimilációnak* nevezi, amikor végbemegy a teljes asszimiláció. Ez azt jelenti, hogy a többség és kisebbség tagjai között rendszeressé válnak az interakciók az adott társadalom intézményein, civil társadalmi hálózatain belül, az elsődleges csoportok szintjén. Ez elvezet az *identifikációs asszimilációhoz*, ami az ugyanazon néphez tartozás érzését és vállalását jelenti. Ezután megszűnik a *diszkrimináció*, eltűnnek az *előítéletek*, és az asszimiláció utolsó fázisaként véglegesen megszűnik minden *értékkonfliktus és hatalmi konfliktus* az egykori többség és kisebbség között. Ezt az elméletet viszi tovább Yinger, amikor beépíti a disszimiláció fogalmát, ami a csoporton belüli különbségek fennmaradását és megerősödését fejezi ki.¹⁷

Gordon fogalomhasználatában a strukturális jelző asszimilációs fokozatot jelöl. Javasolok egy másik értelmezést, és pedig az alábbiak szerint.¹⁸

Kisebbségi közösség esetében a helyi társadalom és ekként a vidékiség jelleget is meghatározza a kisebbségi mi-tudatának sajátos strukturáló hatása. A kisebbségi csoportidentitás által kialakított elkötelezettségek szerint a társadalom oszloposodik. Szakmai vagy bármilyen más identitást a helyzetből fakadóan felülír az etnikai. Az ekként strukturálódó társadalmak esetében kialakuló

¹⁵ Biczó 2004. 8.

¹⁶ Gordon 1964.

¹⁷ Yinger 1994.

¹⁸ Eredeti kifejtését lásd Bodó 2003b, 163–194.

szervezetláncolatok megakadályozzák az információ és a kommunikáció áthatolását a törésvonalak határain.¹⁹ Ahol helyileg a kisebbség demográfiailag nem meghatározó, csak töredéke a többségnek, a szigorú etnikai keretek közötti szakmai kapcsolatok veszélyeztethetik a teljesítményt, az egyén rácsatlakozik a többségi kommunikációs rendszerekre. A kis létszámú helyi kisebbségben az a vélekedés alakul ki, hogy számára a többségi információs és kommunikációs rendszer nyújt többet. Erre van igazán szüksége. Az anyanyelvű média, mivel anyagi, területi okokból nem lehet annyira átfogó, mint a többségi, leszálló ágba kerül.

A személyi kapcsolatok, a különböző kisebbségi elitiek közötti kommunikációt is befolyásolja, mi több, beállítja a teljesítményszemlélet: milyen élet- és karrieresélyeket nyújt(hat) egy ilyen kapcsolat.²⁰ Asszimilációs nyomás ez, bár nem politikai, hanem strukturális. Ugyanis ha és ahol a közösség nem igényli a saját kommunikációs rendszert, illetve nem építi a saját kommunikációs hálózatot, akkor és ott a kisebbségi identitás sérül.²¹

Az ekként értelmezett strukturális asszimilációs nyomás a szórványhelyzet egyik lényegi eleme. Ehhez járul hozzá – ezt erősíti vagy gyengíti – a többségi kisebbségdiskurzus, amelyet a szórványt tekintve szórványdiskurzusnak is nevezhetünk. Ha Temes(vár) példáját vesszük alapul, akkor itt *megengedő diskurzus*-ról szólhatunk, ugyanis a többség tudomásul veszi a kisebbségi létét – és ennyi. Úgy tekinti, mint habot a tortán: díszítőelem, amely a lényegen nem változtat. A kisebbség válasza erre a *jólneveltség diskurzusa*: elfogadja a helyzetet, beletörődik másodrendűségébe, s tán még örül is, hogy nem bántják, nem fenyegetik kisebbségi mivoltában – mert erre is van példa. És ezzel a kör bezárul.

Ez a helyzet szinte kondicionálja a különböző kisebbségek közötti távolságtartást. Bár Temesben minden kisebbség szórványként határozható meg, nincs közöttük igazi kommunikáció, az együttműködés szimbolikusan is alig mondható. A sok kis etnikai közösség nem erősíti, szinte gyengíti egymás esélyeit: a többséggel kialakított kapcsolatok erőssége rangsorolja ezeket, aminek a közszférában mindig vannak kimutatható hatásai. Lám, milyen széles körben hat az a bizonyos strukturális nyomás.

Végezetül, a felkérés szerint módszertani ajánlásokat is várnak az előadóktól a szórványközösségek interdiszciplináris kutatását illetően. Ami azt jelentené, hogy nem csupán meghallgatjuk egymás véleményét, odafigyelünk érvekre és értelmezésekre, hanem magunk mögött tudjuk az értékelés feladatát. Miként sok más felszólalóé, az én megjegyzéseim, észrevételeim is reflexiók. Szeretném remélni, hogy egy valamikori egész részévé tehetők. Egyelőre annyi biztos, jó volt együttgondolkozni.

¹⁹ Lipset–Rokkan 1967.

²⁰ Szórványban a kisebbségi – politikai, gazdasági, kulturális – elitiek közötti kapcsolat féloldalas, illetve nem teljes körű. A gazdasági elit többségi kapcsolatokat preferál. Mivel a kisebbségi politikai elit döntést befolyásoló potenciálja korlátozott, ekként a gazdasági elit kapcsolatait elsősorban a többségi politikai elitnek megfelelően építi. Lásd Bodó 2002.

²¹ Albert–Bodó–Papp 1997.

Irodalom

- Albert Ferenc – Bodó Barna – Papp Z. Attila 1997. *Peremlét és megmaradás*. Temesvár, Szórvány Füzetek.
- Biczó Gábor 2004. Az asszimiláció fogalmának fenomenológiai elemzése. In uő: *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, 4–22.
- Bodó Barna (ed.) 1998. *Local Identity and Regionalism*. Timișoara, Diaspora.
- Bodó Barna (szerk.) 2002. *Szereppróba. Elitek, szerepek, peremlét*. Temesvár, Diaszpóra Könyvek.
- Bodó Barna 2003a. Identitás és szórványdiskurzus. *Kisebbségkutatás*, 2, 384–397.
- Bodó Barna 2003b. *Talpalatnyi régióink*. Kolozsvár, Ariadné Könyvek.
- Bodó Barna (ed.) 1998. *Local Identity and Regionalism*. Timișoara, Diaspora.
- Gordon, Milton M. 1964. *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. New York, Oxford University Press.
- Ilyés Zoltán 2000. A specializált háziipari tevékenység és a vallás szerepe egy allochton szórványközösség fennmaradásában. *Erdélyi Múzeum*, 3–4, 128–138.
- László János 1994. *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Budapest, Scientia Humana – Kairosz.
- Lipset, Seymour M. – Rokkan, Stein 1967. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: an Introduction. In Lipset–Rokkan (eds.): *Party Systems and Voter Alignments cross-national perspectives*. New York, Free Press, 1–64.
- Schank, Roger C. – Abelson, Robert P. 1995. Knowledge and Memory: The Real Story. In Weyr, R. S. Jr. (ed.): *Knowledge and Memory: The Real Story*. Hillsdale, Erlbaum, 1–85.
- Yinger, John 1994. *Ethnicity: Source of Strength? Source of conflict*. New York, Albany State University Press.
- Vetési László 2001. *Juhaimnak maradéka*. Kolozsvár, Ariadné Könyvek.

„NEKEM ÚGY SZMÉTÁL, HA VALAKI ÚGY KEVERTEN BESZÉL”

Egy Szerémségben élő magyar közösség kulturális antropológiai kutatásának tanulságai

Hajnal Virág – Papp Richárd

A „szórvány”, „diaszpóra”, „galut” fogalmai számos fejtörést okoznak azon társadalomtudósok számára, akik a fenti hipotetikus definíciók által megközelíthető közösségek életével kívánnak foglalkozni. E fogalmak körüli izgalmas vitákra, tisztázatlanságokra mutatott rá „A Kárpát-medencei szórványkutatás diszciplináris háttere és aktuális irányai a 21. század első évtizedében” című kerekasztal-beszélgetésünk is, melynek hasznossága nem lebecsülendő, hiszen amíg vitáink kereszttüzében próbáljuk meg „igazolni” az általunk alkalmazott diszciplinákat, addig a saját etnokulturális környezetükben mikrokisebbség-ként élő magyar közösségek élete és problémái is napirenden maradhatnak a Kárpát-medencei nemzeti diskurzusban.

Vitáink továbbá olyan továbbgondolható módszertani meglátásokkal gazdagíthatnak minket, amelyek további kutatásaink számára nyújthatnak ösztönző erőt. E „dinamikus” diskurzushoz kíván tanulmányunk is hozzájárulni, bemutatva egy Szerémségben élő magyar közösség kulturális antropológiai kutatásának néhány – reményeink szerint – további vitákra inspiráló tanulságait.

A kulturális antropológiai megközelítés paradigmája, a kulturális relativizmus szemléletmódja szerint egy adott fogalmat, definíciót úgy tudunk elemezni egy kultúra életében, ha megnézzük, hogy *ők*, azaz kutatott közösségeink tagjai használják-e, és ha igen, milyen jelentéstartalmakat fűznek az adott „definíciókhoz”.

„Szórvány”, „tömb”, „tömbmagyarság” egyaránt használatosak a vajdasági magyar kisebbségi kultúra közéletében. Érzékletes példáját adta mindennek a tavalyi év egyik legérdekesebb társadalomtudományi eseménye, 2003. december 5-én Szabadkán, a Magyarságkutató Tudományos Társaság egyik „szórványkutatásokat” magában foglaló kiadványának ünnepélyes bemutatója kapcsán.¹ Az említett esemény előadásainak egyikét, a bánsági – ahogy fogalmazott – „szórványmagyarság képviselője” tartotta, kijelentve többek között: „Elveszünk a vajdasági tengerben..., akiknek csak néhány magyar órája volt, és elmegy Bácskába, a tömbbe ennek ellenére is később tanulni, azt a tömbben lealázzák, sérelmek érik.”

Ugyanezen a konferencián egy másik előadó azonban – a szerémségi „szórványközösségek” által kérelmezett magyarigazolványok nem várt magas szá-

¹ Gábrityné–Mirnics 2003.

mára utalva – kifejtette, hogy „a magyarigazolványok megerősítették a nemzetudat érzését” a szerémségi magyarok körében. Szerémségi kutatásaink során azonban a „nemzet”, „nemzetudat” kifejezést egyszer sem hallottuk kutatott közösségeink tagjai részéről.

Láthatjuk tehát, „szórvány”, „tömb”, „nemzet” olyan belső kategóriákat jelölnek, amelyeknek más-más kulturális kontextusokban is eltérő jelentéstartalmaira pillanthatunk rá csakúgy, mint a hozzájuk rendelt minősítésekre, tapasztalatokra.

Mindennek fényében úgy véljük, érdemes külön-külön régióként, lokalitásonként megértenünk egymás élethelyzeteit, hogy ezáltal az egymásról való tudás elmélyülése által nemzeti kultúránk teljes spektrumának realitásait is szemügyre vehessük.

Gellner szerint a közös nemzethez való tartozás feltétele az „azonos” kultúrához való tartozás is, amely magában foglalja a közös gondolkodás, norma- és értékvilágok közös kognitív kódrendszerét, valamint e közös nemzethez való tartozás tudatos, „vállalt” kinyilvánítását.²

A fenti esetben láttuk azonban, a magyar nemzeti kultúra esetében (is) a közös kultúrához való tartozás, illetve ennek kognitív kódrendszerei komplexebb jelentéstartalmakat feltételeznek az említett definíciókísérletnél. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon egy Kárpát-medencei régióban is különböző kultúrákkal, „tömb” és „szórványok” kultúráival találkozhatunk?

E kérdés felvetéséhez kapcsolódva lássunk néhány példát a dobradói magyarok életéből, amelyek kapcsán „tömb” és „szórvány” kulturális különbsége fejeződött ki.

Az egyik ilyen példa a számítógépek juttatása, illetve az internet bevezetése volt a dobradóiak számára, hiszen bár beszerelték számukra a gépeket, és megmutatták, hogyan kell használni az internetet, azonban senki sem vállalta a begyakoroltatást. „Azt hiszik ezek, hogy mink is úgy értünk hozzá, mint ők Bácskában, de én is csak paraszt vagyok, meg mindenki itten, hogyan tudhatnánk aztat?” – fakadt ki a falu egyik kiemelt státusú embere, aki fő szervezője volt a számítógépek elhelyezésének.

Ugyanígy a tömbmagyarság irányából tett segíteni vágyó lépés volt a dobradói magyaroknak adományozott Duna TV-antenna (amelyet később szintén nem tudtak használni), amelyhez olyan, a „tömbmagyarság” körében is előzetesen felolvasott és osztatlan sikert aratott levelet mellékeltek az adományozók, amelynek nyelvezetét (sem a mondatok pontos értelmét, sem a levélben idézett „Szabó Dezső-i gondolatokat”) nem értették meg a közösségben, így nekünk kellett számukra lefordítanunk, és megfogalmaznunk a köszönőlevelet.

Azért volt tehát sajátosan „kínos” az eset, mert – a közösségi, mikrotársadalmi értékrendnek megfelelően – viszontlevélben kívánták megköszönni az ajándékot.

² Vö. Gellner 1983.

A másik ilyen eset a vajdasági magyar társadalom életének egyik kiemelkedő eseményére való meghívás volt, amikor a döntéshozó tanácsba Dobradóból is lehetett elektort választani. E választás is csaknem elmaradt, mivel az erre utaló levél nyelvezetét ismét nem értve a közösség tagjai azt gondolták, „elektromossággal” kapcsolatban kaptak híreket, s mivel ez nem egyezett a feladóval való kapcsolat jellegével, kértek meg ismételten minket, legyünk segítségükre a levél megértésében.

A bácskai magyarság felől érkező segítségeket örömmel és köszönettel veszik kutatott közösségemben, azonban, mint láttuk, e segítségek elsősorban gesztusértékűek, a közös kötelékek, a tágabb közösséghez való tartozás tudatát mélyítik el, viszont nem felelnek meg az adományozók elképzelt, célul kitűzött rendeltetéseinek. Ezzel együtt pedig a saját kultúra szűkebb, lokális jelentéstartalmait mélyítik el a dobradói „szórványközösség” identitásában.

A hasonló esetek elkerülése végett egymás közösségeinek részletes, alapos és mélyreható megismerésére lenne szükség.

A fenti példák rámutattak a „többsmagyarság” és „szórvány” kulturális valószínűségeinek egyik legjellemzőbb különbségére, amely a nyelvhasználat terén fejeződik ki a dobradói közösség számára. A következőkben a dobradói mikrotársadalom tagjainak nyelvválasztási stratégiáit vizsgáló implikációs skála tanulságait szeretnénk ismertetni.

Dobradó mikrotársadalmának esetében kétnyelvű közösségről beszélhetünk, melynek tagjai mindennapi interakcióik során a magyar, a szerb, illetve a horvát nyelvet is használják. A szerb és a horvát nyelv annyiban különül el a közösség tagjai számára, hogy bár tudatában vannak a két nyelv különbségeinek, a horvát nyelv használatát nyelvválasztási kérdőívem kitöltésekor csupán azokban az esetekben hangsúlyozták, amikor beszélgetőpartnerükről egyértelműen tudták, hogy az a horvát etnikai közösség tagja. Közösségünk tagjai a nyelvválasztás tekintetében az interakcionista, illetve az autoritatív³ stratégiát alkalmazták, vagyis a nyelvválasztást olyan interakcionális szempontok határozták meg, hogy mi volt a beszélgetés témája, szituációja, továbbá közülük sokan hangsúlyozták, hogy „az én kerítésemen belül, mondom mindig a gyerekeknek, csak magyarul szabad beszélni”. Fontos azonban kiemelni, hogy ez utóbbi mégsem vezetett a kódváltás interakcionális szabályainak felrúgásához, ugyanis közösségünk tagjai számára a szerb nyelvből való szókölcsonzés, szerb mondat idézése vagy – ahogy ők fogalmaztak – a „kevert beszéd” a kerítésen belül elfogadható magyar nyelvváltozatnak számított. Továbbá ha nem magyar anyanyelvű érkezett a kerítésen belülre, a választás valamennyi esetben a mindenki által értett nyelvre esett.

A közösség tagjainak nyelvváltozata több olyan szerb eredetű szót is tartalmaz, amelyről a dobradói mikrotársadalma úgy véli, hogy az „eredetétől fogva” magyar. Ezek közül a leggyakrabban használt a „szmétál [zavar]”. Maga a kifejezés magával hozta továbbá a dobradói nyelvváltozatba annak vonzatait is. A mikrotársadalom tagjai ugyanis egy alkalommal sem fogalmaz-

³ Vö. Bartha 2002.

tak úgy, hogy „szmétál engem”, ehelyett valamennyi esetben a „szmétál nekem” hangzott el. Ennek mint tudatosan magyar eredetűnek tartott kifejezésnek bizonyítására szolgálhat az a példa is, amikor egyik interjúalanyunk így fogalmazott: „Nekem úgy szmétál, ha valaki úgy keverten beszél.”

A közösségben megfigyelhettük általa ismert nyelvek, a magyar, a szerb és a horvát funkcionális elkülönülését. A vizsgált közösség valamennyi tagja bizonyos tevékenységeihez nyelvi repertoárjából⁴ meghatározott nyelvváltozatot, nyelvet köt. Kutatásaink során⁵ kikristályosodott, hogy melyek kérdezett adatközlőink „kódhasználatának” normái, elvárásai, melyek ezeknek jelöletlen választásai,⁶ míg az ettől eltérő, szokatlan nyelvi formák és választások több példájával is találkozhattunk. A társalgás alapkódjának kijelölésében⁷ tizenöt – a kutatás alapján a közösség számára legdöntőbb – szintér nyelvválasztását összegeztük (lásd implikációs skála). Ezek a következők: a nagyszülőkkel, a szülőkkel, a testvérekkel, a házastárssal, a gyerekekkel, a komákkal, a szomszédokkal, a barátokkal, vásárlás közben, a munkahelyen, illetve a gyerekek esetében az iskolában, Istennel, az unokákkal, az orvossal, a pappal, valamint az állami tisztviselőkkel folytatott beszélgetések. Felsorolásunkkal a közösségben használatos nyelvválasztás szerint a „legbelső” színterektől haladtunk a „legkülsőig”. A „legbelső” színterek nyelve a magyar, a „legkülsőké” pedig a szerb, illetve a horvát nyelv volt.

„Legbelső” színtereknek bizonyult a nagyszülőkkel, a szülőkkel, a testvérekkel, a házastárssal, a gyerekekkel és a komákkal használatos nyelv. Ezek esetében jelölték meg adatközlőink kevés kivétellel a magyar nyelv kizárólagos használatát. Az első szintéren, vagyis a nagyszülőkkel való beszélgetés esetében két fiatal adatközlőnk jelölte meg mind a magyar, mind pedig a horvát nyelvet. Esetükben ugyanis egy testvérpárról van szó, akiknek apai nagyapjuk horvát, apai nagyanyjuk magyar, míg anyai nagyanyjuk szintén magyar volt. A horvát nagyapa – ahogy a család elmesélte – „nem akar mondani semmit magyarul, de ért mindent”, így az általa nyújtott nyelvválasztási stratégia dominál a vele való beszélgetésekben. Ahogy két fiatal adatközlőnk elmesélte, nagyanyjukkal sok esetben magyarul beszélgetnek, azonban ha nagyapjuk is jelen van, a társalgás nyelve azonnal horvát nyelvűvé válik.

A második szintéren a szülőkkel való beszélgetések nyelve szerepel, amelynek esetében adatközlőim közül hárman említették a magyar és a szerb, illetve a magyar és a horvát kategóriát. Egyik esetben egy vegyes házasságból származó

⁴ „Nyelvi repertoáron egy közösség szociálisan szignifikáns interakcióiban a közösség tagjai számára rendelkezésre álló nyelvi források összességét értjük. A nyelvi források magukba foglalják mindazon nyelveket, nyelvjárásokat, regisztereket, stílusokat és nyelvfordulatokat, amelyek a csoport beszédében vagy más kommunikációs modalitásban (pl. írásban) előfordulnak” – Gal 1987, 286. Idézi Borbély 2001, 71.

⁵ Tanulmányunk nyelvészeti meglátásai kutatásunk során végzett interjúinkra, kérdőíves felmérésünkre, valamint a résztvevő megfigyelés során gyűjtött tapasztalatainkra támaszkodnak – lásd Hajnal 2003.

⁶ Vö. Gal 1979, 9.

⁷ Bartha 1999, 88.

fiúról van szó, akinek édesanyja – ahogy fogalmazott – „boszánka”. A vele való beszélgetések nyelvét jelölte szerbnek 28 éves adatközlőm, azonban interjúm során hangsúlyozta, hogy édesanyja „már úgy megtanult magyarul, mint a tiszta magyar”. A következő két adatközlőm szintén a fent említett családból való, ahol a család tagjai, egy 48 éves férfi és annak fia jelölte meg a szülővel való beszélgetés alkalmával a magyar és a horvát nyelvet. Az idősebb férfi tehát horvát apjával beszélget horvátul, míg édesanyjával magyarul is, 12 éves fia pedig szülei is használja a horvát nyelvet. Édesanyja ezt azzal indokolta, hogy „köllött mondani horvátul is, hogy utána tudjon beszélni a nagyapjával is”. A fiú 14 éves lánytestvére viszont a fenti szintéren való beszélgetés nyelveként csak a magyart említette. Ezt a nyelvválasztási stratégiát alátámasztották megfigyeléseim is, ugyanis a család tagjai közül a 12 éves fiú volt az, aki a legtöbbet használta a szerb, illetve a horvát nyelvet. Nagyapja nemrégiben Horvátországban tett látogatása során is ő volt az, aki elkísérhette az „öreget” „Dalmáciába”, ahol annak előző házasságából származó fiai élnek. Arra is fény derült, hogy a falu gyerekei közül ugyanez a fiú tudta egyedül a futballozás „kellékeit” magyarul is felsorolni, vagyis a „pályát”, a „kaput”, a „kapust”, a „bíró”. Így egy családon belüli nyelvválasztási eltérésre figyelhetünk fel, melynek egyik oka a két gyerek nembeli különbsége.

A testvérekkel való beszélgetés színterén már öten említették mindkét nyelvet. Míg két esetben vegyes házasságban született testvérekről, ezek közül is az egyikben a fenti 48 éves férfiről beszélhetünk, akinek „Dalmáciában” élnek horvát egynyelvű testvérei. A másik két esetben annak két gyermeke jelölte meg az egymás közötti beszélgetés nyelveként a magyart és a horvátot. Ebben a kategóriában azonban már találkozhatunk azzal a példával is, amikor magyar anyanyelvű adatközlőnk magyar anyanyelvű testvérével való beszélgetésének említésekor a magyar mellett a szerbet is megjelölte. Itt már első ízben tükröződik a generációk nyelvhasználatában megfigyelhető különbség is, ugyanis a 19 éves fiúnál idősebbek a fenti eseteken kívül a testvérrel való beszélgetés nyelveként a magyart választották.

A következő helyzetben a házastárssal való beszélgetés nyelve szerepel, amelynek esetében azok, akiket érintett ez a témakör, egy eset kivételével mindannyian a magyar nyelv használatát hangsúlyozták. Kivételt képezett a fent említett, vegyes házasságban született 48 éves férfi feleségének a válasza, aki mindkét nyelvet, a magyart és a horvátot is említette, ezzel szemben férje csak a magyar nyelv használatát hangsúlyozta. Megfigyeléseink során azonban a családban valamennyi esetben magyar nyelven folyt a beszélgetés.

A gyerekekkel való beszélgetés esetében a fent említett család szülői említették mind a magyart, mind pedig a horvát nyelvet, hiszen – ahogy az anya is hangsúlyozta – „fontos, hogy az öregapjával is tudjon beszélni”. Megfigyeléseink alátámasztják, hogy bár a családban a beszélgetés javarészt magyar nyelven folyik, a hároméves kisfiú mind magyar, mind pedig szerb, illetve horvát szöveggörnyezetben is feltalálta magát.

A következő szituáció a komákkal való beszélgetés színtere, amelynek szintén valamennyi esetében magyar nyelven folyik a beszélgetés. 32 éves interjúalanyunk jelölte meg mindkét nyelvet, aminek oka az lehet, hogy komájuk ve-

gyes házasságban született, felesége azonban magyar, továbbá 32 éves adatközlőnk férje is csak a magyar nyelvet említette. A magyar nyelv dominanciájára adhat magyarázatot az is, hogy adatközlőink mindegyike a magyar etnikai közösséghez tartozókkal „komásodott össze”.

A szomszédokkal való beszélgetések esetében – bár valamennyi alkalommal szerepelt a magyar nyelv használata – adatközlőinknek azonban több mint a fele kiemelte a szerb nyelvet is. Ezeknek a válaszoknak java része úgy hangzott, hogy „a szerbekkel szerbül, a magyarokkal magyarul”, így adatközlőink közül azok választották mindkét nyelvet, akik közelében egy nem magyar etnikai közösséghez tartozó szomszéd él.

A barátokkal való beszélgetés színtere esetében találkozhattunk először azzal a példával, hogy két adatközlőnk egyedül a szerb nyelvet említette. A csupán a magyart említők hárman vannak, az idősebb generáció tagjai. Az implikációs skálán ez esetben néhol zárójelbe tettük a magyar nyelvet azok esetében, akik kérdéseink közül a legjobb baráttal való beszélgetés nyelveként a magyart, a nagyobb baráti körben azonban a szerb nyelvet választották.

A vásárlás nyelvét illetően már hat esetben találkozhatunk a szerb nyelv egyedüli említésével. Azok pedig, akik mindkét nyelvet, mind a magyart, mind pedig a szerbet megjelölték, egy-egy példával tudták illusztrálni magyar nyelv-választásukat a vásárlás során. Egy interjúalanyunk említett egy szabadkai származású boltost, a többiek, akik ezt a kategóriát jelölték meg, valamilyen rumi piac „Maris”-át említették, aki „már messziről kiabál magyarul, mindenki tudja, hogy mink dobradošiak vagyunk”.

A munkahelyen a munkatársaikkal adatközlőink – ahogy fogalmaztak – „többnyire szerbül” beszélnek. A magyar nyelv feltüntetésekor is inkább mint „megszólalunk, de nem nagyon beszélgetünk magyarul” kaptam a választ. A zárójel használata a gyerekek iskolai nyelvhasználatát illetően került ebbe az oszlopba, ugyanis ezek az adatközlők nyelv-választásuk során magyar nyelvűnek csak a legjobb baráttal folyó beszélgetést említették.

Az Istennel való beszéd nyelve pedig négy esetet kivéve valamennyi alkalommal horvát nyelvű volt. A vallásos színterek horvát nyelvű dominanciájának okai a vizsgált közösség valláshoz való viszonyában, az imádság rituális jellegében keresendők, mint arra korábban már utaltam. A magyar nyelv említése pedig négy esetben szerepelt, főként az idős generáció tagjai közül, vagyis a „tradicionalista öregek” csoportjából, akiknél a vallás „külső” szintjének⁸ is fontos szerepe van érintett interjúalanyaink identitásmeghatározásában.

⁸ Papp Richárd a Vajdaságban végzett kutatásai során a vizsgált mikroközösségek esetében a vallásosságnak két szintjét különbözteti meg: az „első” szintet, amelyen az etnikai-társadalmi jelentéstartalmakat érti, ahol a vallást mint a saját kulturális környezet terét, az interetnikus kapcsolatok kifejeződését és a társadalmi kommunikációban betöltött szerepét vizsgálta; valamint a „második” szintet, amely a vallást mint belső-tartalmi rendszert jelöli (vö. Geertz 1994), a vallás „belső” világát (szakrális kommunikáció, egyházi rítusok, tradíciók, naptári rendszerek, szimbólumok, norma- és értékrendek, ideológiák, világkép stb.) – Papp 2002, 163–195. A fenti két kategóriát mint „külső”, illetve mint „belső” szintet említjük.

Ezt követi az unokákkal való beszélgetés színtere, ahol az érintettek csupán két esetben jelölték meg a szerb nyelv mellett a magyart is mint a társalgás nyelvét. Ennek okát adatközlőink azzal indokolták, hogy „az onokáink már úgy elszembesedtek”.

A nyelvhasználat három „legkülső” színtere az orvossal, a pappal, illetve az állami tisztviselőkkel való kommunikálás nyelvválasztását illetően alakult ki, ugyanis ezekben az esetekben csupán egy esetben fordult elő a magyar nyelv említése. A közösség tagjainak is tudomása volt arról, hogy ez az asszony magyar nyelven gyón, majd pedig „kiérti”, amit a pap mond neki, azonban ezt az esetet – ahogy az az implikációs skálából is kiderült – a közösség normasértőnek ítélte, így a kódok jelölt használatával találkozhatunk ebben az esetben.

A fenti implikációs skála értelmezésével is kiderül tehát, hogy a dobradói mikrotársadalmi kultúrájának alapvető jelensége a rokonsági rendszer, melynek tagjai javarészt magyar, illetve a magyar nyelvet is használják beszélgetéseik során. Az is kiderült továbbá, hogy a magyar nyelv használatának eltűnése a falun kívül eső színterek esetében volt megfigyelhető, így míg az általunk első hat szintéreként említett szituációk a közösség tagjainak rokonsági rendszerén belül zajlanak, addig a következőkben, ahol még szerepet játszik a magyar nyelv, valamennyi esetben a közösség saját kultúrájának biztonságos környezetét érintő aspektusról beszélhetünk. Így a szomszédok, a barátok, a munkahely első esetében egy Dobradón belüli szintérről beszélhetünk, míg a másik két esetben a magyar nyelv használata leginkább a dobradói „külső” szintéren való találkozásakor volt jelen. Kivételt képez a vásárlás, ahol mint üzleti fogást is felfoghatjuk a két eladó nyelvválasztási stratégiáját, hiszen az érintett adatközlők mindig annál a „magyar asszonynál”, illetve annál a „szabadkai származású embernél” vásárolnak.

A fentiek illusztrációként szolgálhatnak a közösségben zajló nyelvcsere folyamatának⁹ vizsgálatához, ugyanis megfigyelhető a „nyelvek funkcionális szerepmegoszlása”, vagyis kétnyelvű közösségünkben a nyelvek használata a különböző szituációknak és társadalmi funkcióknak megfelelően oszlanak meg.¹⁰ Gal és Paulston a nyelvcsere¹¹ jelenségét a kisebbségi csoportok társadalmi rétegződésével, valamint velejáróival, a közösség gazdasági és társadalmi helyzetével hozza összefüggésbe. A nyelvcsere kutatók a jelenség vizsgálatával párhuzamosan kísérték figyelemmel a nyelvmegőrzés folyamatát is, amely jelenségek egy-egy közösség életében eltérő mértékben, de egyszerre vannak jelen. A nyelvmegőrzés – Paulston szerint – a nyelvcsere jelenségének hiányában három esetben valósulhat meg, egyrészt ha a közösség „képzeletbeli határvonalat” húz maga köré, amely akadályozza a többségi társadalommal

⁹ Fishman szerint a nyelvmegőrzés és a nyelvcsere tanulmányozása a más-más nyelvet beszélő lakosság kontaktusának kialakulása után válik időszerűvé – Fishman 1966, 424; id. Borbély 2001, 20–21.

¹⁰ Bartha 1999, 123–126.

¹¹ Weinreich a nyelvcsere úgy határozza meg, mint egy nyelv szokásos használatáról egy másikra való áttérést, Gal pedig a nyelvi repertoár újrendezéséről beszél, mely nemegyszer az egyik nyelv teljes feladásával jár – Bartha 1999, 124.

való érintkezésben, másrészt, ha a közösség külsőleg van elhatárolva a többségtől, harmadrészt pedig ezt eredményezheti a diglossziaszerű szituáció, amely esetben két nyelvváltozat funkciójának megosztása érvényesül.¹²

A közösségben a nyelvcsereit illető kérdések interjúalanyaink által szinte valamennyi esetben megfogalmazódtak. Akkor ugyanis, amikor nagyszülőik nem a közösségben élő unokákról megállapították, hogy „elszerbesedtek”, valamint akkor is, amikor a titói időszakról kérdeztük adatközlőinket: „Akkor már azt se tudnánk, hogy mi az a magyar. Volt pénz, volt egyetértés, nem érdekelt az senkit, hogy most te magyar vagy, vagy szerb.” Így bár a fenti, a nyelvcsereit elősegítő aspektusok közül közösségünkre is érvényes az, hogy gazdasági szempontból különböznek a környező települések szerb lakosaitól – ahogy fogalmaztak –, „mink csak olyan szegényesen élünk”, ezekhez a környező falvakhoz képest azonban a „bácskaiak meg a magyaroknál jobban állnak” – hangsúlyozta egyik adatközlőnk. Így közösségünk tagjai nyelvmegőrzésük élenkülését a Nagy-Jugoszlávia szétesésével magyarázzák, vagyis azzal, hogy bár a szerb nyelvet ítélték kérdőíves felmérésünk során a hasznosabbnak, „ott, Magyarba többet bírsz”. Ezt támasztották alá azok a próbálkozásaik is, hogy „Magyarba majd mi eladjuk a bosztant [szerbül: sárgadinnyét]. Nekik az olcsó, nekünk meg jó pénz.”

A dobradói beszélőközösség jövőképében előkelő helyet foglalnak el az „északi” világok, azok közül is Magyarország, ugyanis – ahogy interjúalanyaim fogalmaztak – „majd ha bemennek abba az Európai Unióba, akkor majd muszaj lesz nekik segíteni nekünk”.

Az elmondottakból láthatjuk, a helyi lokális mikrotársadalmaknak *soha* nem voltak magyarul érettségiző tagjai, sőt az 1960-as évek óta elemi iskolát sem végezhettek magyarul, így egy esetleges magyar nyelvű továbbtanulást sem kísérelt megvalósítani senki körükből. A helyi homogén közösség parasztokból áll, s így e közösséget nem társadalmi-gazdasági rétegek strukturálják, hanem – mint szintén láthattuk – a helyi társadalom alapjait és felépítésrendszerét a nagycsaládok rendszere jelenti. E nagycsaládok szerint integrálódnak a sajátos szerbiai helyzetből fakadó társadalmi-gazdasági túlélési stratégiáihoz, s ezek mögött álló politikai és interetnikus realitásokhoz a közösség tagjai.

Ennek megfelelően, ha a „külső segítségek” e helyzet ismeretének hiányában veszik fel a kapcsolatot olyan személlyel vagy olyan ügyben, amelyhez a falu normarendszere másfajta „jogosítványokat” rendel, akkor e kapcsolat vagy bizalmatlanságba vagy a nagycsaládok közötti konfliktusok kiéleződéséhez vezethetnek. A „tömbmagyarság” felől érkező kapcsolatok irányai fokozottan érvényesek minderre, hiszen a Bácskából vagy éppen Magyarországról érkező segítség és látogatások kiemelkedő alkalmat jelentenek, mivel két nagycsalád is e világok felé kötődik, de ellenkezőképpen: az egyik „klán” ugyanis a vajdasági magyarság szervezeteihez kapcsolódóan, míg másik a cserkészmozgalmon keresztül kötődik – ahogy fogalmaztak –, a „többi magyarok”

¹² Borbély 2001, 20–23.

világához. Önmagukat tehát – bár mint utaltunk rá e fogalom használata nélkül – a nemzeti kultúrán belüli más-más értékrendszerek szerint tematizálódó jelentéstartalmakhoz kötődve fogalmazzák meg.

„Mi nem vagyunk nagy magyarok, mint a cserkészek, csak magyarok, szrémi magyarok” – fogalmazott az egyik nagycsalád tagja.

Olvashattuk továbbá, az elmúlt másfél évtized drámai társadalmi, politikai és gazdasági változások és ezzel párhuzamosan a „többi magyar világokkal” való kapcsolatok intenzívvé válása a korábbi életmód és kulturális gyakorlat irányait is megfordították, ezáltal a magyarsághoz való tartozás és a magyar nyelvhasználat presztízse is felerősödött.

Ugyanekkor a „többi magyar világokkal” való találkozás tapasztalatai a saját „szerémségi magyar” identitás tudatosulását mélyítették el a „többi”, „északi” magyar „világokkal” szemben. Emellett a szerémségi magyarság nagycsaládjához való tartozással párhuzamos legfontosabb identitás meghatározást a lokális különbségek jelentik – ahogy a közigazgatásilag Dobradóhoz tartozó, az alig 3 kilométerrel távolabb levő falu jellemzése kapcsán fogalmaztak –, „egészen más világként” jellemezve a különböző szerémségi magyar közösségeket.

Az elmondottak fényében megérthetjük, hogy miért nem tudják azonosítani magukat azzal a jelzővel, amelyről mint a „bennük megerősödő nemzettudatról” értesülnek.

Ha „nemzethez” kívánjuk integrálni e közösségeket, akkor elsősorban megértenünk kell őket, mit, hol, hogyan és milyen jelentéstartalmak háttérében jelent számukra magyarságuk.

Ha nem így teszünk, akkor például egy ilyen önmeghatározást mint „Ja sam pravoslavni katolik [Én pravoszláv katolikus vagyok]”, egyszerűen úgy értelmezhetnénk, mint egy „teljesen asszimilálódott” magyar jellemzését. Ismerve azonban a kultúra mindennapjait, rejtett, mély jelentéstartalmait, láthatjuk, hogy míg a „többségi magyarságban” végzett kutatások hipotézisei és eredményei egyaránt kisebbségi kultúra és „saját” vallás intenzív összekapcsolódásairól mint a saját kultúra környezetének egyetemes-nemzeti kitágításáról és megerősítéséről szóltak,¹³ addig a dobradósi magyarok körében e két jelentéstartalom a közösség tagjai körében eltér egymástól.

Mint a fentiekben láttuk, a szakrális nyelv a többség körében határozottan a horvát, a szakrális gyakorlat vezetője is horvát pap. Ehhez járul hozzá a szintén nyelvi jelenségek önértékelő aspektusaként alkalmazott önkép, amely saját kultúráját és anyanyelvét „kevertnek” fogalmazza meg.

Az idézett „pravoslavni katolik”, a „többi magyarokhoz” képest való önmeghatározást rejt magában, hiszen az „északi magyarok” között szerzett tapasztalatok mind a nyelvhasználat, mind a vallásgyakorlat – szavaikkal – „tisztábban”, „jobban”, „igazabban” magyar voltát hangsúlyozta számukra, szembeállítva saját kultúrájuk „magyarságtartalmaival”.

¹³ Gereben 1999; Papp 2003.

Mindehhez hozzátartozik, hogy a fenti kijelentés később a falu közbeszédének hosszú ideig központi témájává vált, a többség által negatívan értékelve.

„Nekem nagyon szmétál [zavar], ha valaki ilyeneket beszél, mink is magyarok vagyunk, a katolikus az magyar is, pravoszlávok meg aztán végképp nem vagyunk.”

„Bolond ez, hogy ő szerb katolikus, az nincs, ilyenekkel nem szabad viccelődni.”

„Mi nem se ilyenek, se olyanok vagyunk, hanem csak magyarok, ha kevertek is.”

Látjuk, e „kevertség” a saját kultúrához való tartozás egyik legfontosabb identitásjelzője a „többi magyarral” szemben, azonban e „kevertség” a közösségi érték- és normarendszernek megfelelően kizárólag a magyarságon, a *mi* kategóriáinkkal az egyetemes magyar kultúrán belül jelöli ki említett különbségüket.

Összefoglalva az eddigieket, láthatjuk, hogy az általunk bemutatott jelenségek egy sajátos kultúra egyedi világait tárják fel számunkra, csakúgy, mint minden más közösségéét. A szerémségi magyarok esetében ezért – többek között – nem elemezhetők „szórványosodási” folyamatok, hiszen e közösség történetére, illetve homogén etnikai közösségét illetően ez nem lehet releváns kutatási hipotézis, sőt helyzetükre inkább az „etnikai revivaljelenségek” elemzése alapján lehet tekinteni, ha a saját kultúra magyar jelentéseinek presztízsnövekedését vizsgáljuk.

Hogy az elmondottak nem csupán a társadalomtudományra vagy a „szórványkutatásra” vonatkozó meglátások, arra a tanulmány elején idézett támogatási szándékok „kisiklásai” a legjobb példák.

Ha tisztában vagyunk ugyanis azokkal a jelentéstartalmakkal, amelyek az adott közösség kultúrájában létező folyamatok, így a magyar nyelv használatának és a magyarság tudatos vállalásának megnövekedett presztízse mögött állnak, akkor mindezeket ismerve, ezekhez viszonyulva tudjuk segíteni őket. Így – ha valóban támogatni szándékozzuk őket – akkor a támogatások, pályázatok, érdekképviselési ösztönzések nyelvezetét és módját is adaptálnunk kell kultúrájuk realitásaihoz, vagy segítenünk kell őket a fentiek elsajátításában. A „nemzeti realitás” a 21. század küszöbén (is) az, hogy sokféleképpen vagyunk magyarok, s ha ezt nem vesszük figyelembe, azokat tesszük kiszolgáltatottá, akiket éppen támogatni vagy éppen „megerősíteni” szeretnénk.

Beszélők	Nem	Életkor	A beszélgetés színtere													állami tisztviselőkkel
			nagyszülőkkel	testvérekkel	házastárral	gyerekeivel	komákkal	szomszédokkal	barátokkal	vásárláskor	munka-, ill. iskolatársakkal	Istennel	unokákkal	orvossal	pappal	
A	nő	56	M	M	M	M	M	M	MSZ	MSZ	–	MH	–	SZ	H	SZ
B	nő	38	M	M	M	M	M	MSZ	SZ	MSZ	–	H	–	SZ	H	SZ
C	nő	42	–	M	MH	MH	M	M	MSZ	MSZ	–	H	–	SZ	H	SZ
D	nő	32	M	–	M	M	MSZ	MSZ	MSZ	MSZ	–	H	–	SZ	H	SZ
E	nő	80	–	M	M	M	M	M	M	MSZ	–	MH	SZ	SZ	H	SZ
F	férfi	19	M	MSZ	–	–	–	MSZ	(M)SZ	SZ	SZ	H	–	SZ	SZ	SZ
G	férfi	49	–	M	M	M	M	M	MSZ	MSZ	MSZ	H	–	SZ	H	SZ
H	férfi	28	M	MSZ	–	–	–	MSZ	(M)SZ	SZ	(M)SZ	H	–	SZ	H	SZ
I	férfi	61	M	M	M	M	M	M	MSZ	MSZ	MSZ	MH	–	SZ	H	SZ
J	férfi	47	M	MH	M	MSZ	M	M	MSZ	MSZ	MSZ	H	–	SZH	H	SZ
K	nő	14	MH	M	–	–	–	MSZ	MSZ	MSZ	(M)SZ	H	–	SZ	H	SZ
L	férfi	12	MH	MH	–	–	–	M	SZ	SZ	SZ	H	–	SZ	H	SZ
M	férfi	9	M	M	–	–	–	MSZ	(M)SZ	H	(M)SZ	H	–	H	H	H
N	nő	12	M	M	–	–	–	MSZ	(M)SZ	MH	(M)SZ	H	–	H	H	SZ
O	nő	14	M	M	–	–	–	MSZ	(M)SZ	MSZ	(M)SZ	H	–	SZ	H	SZ
P	férfi	77	M	M	M	M	M	MSZ	MSZ	SZ	SZ	–	SZ	SZ	H	SZ
R	nő	76	M	M	M	M	M	M	M	MSZ	–	MH	MSZ	SZ	H	SZ
S	férfi	39	M	M	M	M	M	MSZ	MSZ	MSZ	MSZ	H	–	SZ	H	SZ
T	férfi	56	M	M	M	M	M	MSZ	MSZ	SZ	SZ	H	SZ	SZ	H	SZ
U	nő	78	M	M	M	M	M	M	M	MSZ	–	MH	SZ	SZ	H	SZ
V	nő	58	M	M	M	M	M	M	M	MSZ	–	M	MSZ	SZ	M	SZ

M = magyarul; H = horvátul; SZ = szerbül

Irodalom

- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 2002. Nyelvhasználat, nyelvmegtartás, nyelvcseré amerikai magyar közösségekben. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 111–137.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York–San Francisco–London, Academic Press.
- Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa (szerk.) 2003. *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka, MTT.
- Geertz, Clifford 1994. *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris–Századvég.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca–London, Cornell University Press.
- Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest, Osiris.
- Hajnal Virág 2003. Nyelv és kultúra egy szerémségi magyar szórványközösség életében. In Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka, MTT, 85–119.
- Papp Richárd 2002. Rítus és nemzet. *Létünk*, 1–2, 37–51. (www.mtaki.hu)
- Papp Richárd 2003. *Etnikus vallások a Vajdaságban?* Budapest, Gondolat Kiadói Kör.

SZÓRVÁNYKUTATÁS, SZÓRVÁNYÉRTELMEZÉS

Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományos vizsgálatához

Ilyés Zoltán

BEVEZETÉS

Áttekintésünkben nem vállalkozunk a szórvány/diaszpórafogalom etimológiájának, használat történetének bemutatására.¹ Elfogadjuk, hogy a szórvány kifejezésnek/fogalomnak kialakult egy sajátosan Kárpát-medencei magyar használati kultúrája, amely a Trianon-traumától és az általa előhívott nemzetpolitikai, kisebbségpolitikai törekvésektől éppúgy nem függetleníthető, mint a herderi indíttatású nyelvnemzet/kultúrnemzet megőrző, defenzív tudomány-kultúrájától. A tanulmány célja inkább az, hogy néhány tipológiai szemponttal differenciálja a Kárpát-medencei magyar (és nem magyar) szórványokat, és dichotomikus ellentétpárok segítségével mutassa be asszimilációs-integrációs útjaik, nyelv- és nemzetváltási (vagy választási) folyamataik eltéréseit, végül néhány módszertani, szemléleti ajánlást tegyen a különféle helyzetű és dinamikájú szórványközösségek a kisebbségkutatás keretében történő interdiszciplináris vizsgálatára.²

A szórványok pontos kvantitatív behatárolásai, asszimilációelméleti meghatározásai és társadalomtudományos körülírásai ellenére a Kárpát-medencei összmagyar diskurzusban, a tudományos, politikai és laikus nyilvánosságban valamiféle hallgatólagos közmegegyezés szerint minden szórvány, amely nem a tömbmagyarsághoz tartozik, amelyet bizonyos diszperzió, térbeli keveredettség – érzelmesebben megfogalmazva –, magárahagyatottság jellemez. Ez a besorolás nem reflektálja a szórvány/diaszpórafogalomhoz szorosan kötődő „szétszóratás”, a migráció momentumát, hiszen a szórványdiskurzus referenciális bázisát adó Kárpát-medencei szórványok többsége regressziós

¹ Megtették ezt a szimpózium előadói közül többen is. Lásd kötetünkben Keményfi Róbert és Tóth Pál Péter tanulmányait.

² Előadásunkban az alábbi tipológiai és szórványértelmezési szempontokat vetettük fel (lásd még kötetünkben Bodó Barna kritikai megjegyzéseit és a szórványképet árnyaló elemzését): allochton–autochton; rurális–urbánus; szigethelyzet–diszperz helyzet–tömbperemi helyzet; a kulturális, nyelvi, etnikai beolvadás különböző fokozatai; nyelvallapot, nyelvmegtartás, nyelvcseré, többnyelvűség, nyelvi kompetencia; nemzeti identifikáció; iskolázottság, anyanyelvi iskolázottság (és ennek lehetősége), beiskoláztatási stratégiák; gazdasági helyzet; vallás, egyházi háttérintézmények, egyházi szórványkép és -ismeret; társadalmi rétegzettség, státusz; kisebbségjogi háttér; kisebbségpolitikai, anyanyelvi, kulturális intézményrendszer; a szórványok mint emlékeztetőközösségek; hagyományokkal rendelkező és „hagyománytalan” szórványok; hagyományápolás, hagyománykonstruálás; „modern” szórványosodás, szubkulturális szórványok.

szórvány, azaz egy vélelmezett etnikai tömb mint eredeti állapot széttöredezésével, pusztulásával alakult ki. A több szerző által is meghatározott kvantitatív kritériumok érvényesítése is igen egyedi és változatos. A különféle megközelítésekben szórványként definiálódik a közel ezerfős Lápos-völgyi Domokos éppúgy, mint Bukarest több 10 000 fős magyarsága vagy a reformátusok egy mezősegi faluban lakó 2-3 fős maradéka.

TIPOLÓGIAI KÖZELÍTÉSEK

Allochton–autochton

A kortárs szórványtipológia egy lehetséges szempontja lehet az *allochton–autochton* szórványközösségek megkülönböztetése. Itt formális korszakhatárként használhatónak tűnik, hogy a török Magyarországról való kiűzése nyomán bekövetkező telepítési és migrációs hullám nyomán keletkezett szórványokat allochtonoknak tekintsük. A migráció momentumán túl jelentős tartalmi komponensnek érezzük, hogy az allochton szórványok nem saját táji csoportjuk körében, kulturális, nyelvi közegében telepedtek le. Ebben az értelemben akár a palóc kirajzás alföldi telepei is allochton szórványoknak tekinthetők, hiszen nem saját néprajzi/etnokulturális csoportjuk körében került sor a megtelepedésre, igaz, a későbbi kulturális hasonulás következtében elhalványuló diszkontinuitásokat csak avatott etnográfiai vagy nyelvészeti kutatás tárhatja fel. Az allochton–autochton megkülönböztetés sokkal termékenyebb módjának tűnik a közösségek eredethagyományukhoz/eredetükhöz való saját viszonyulásának elemzése. Ebből a perspektívából allochtonnak tekinthetünk minden olyan szórványközösséget, amely kulturális emlékezetében, történeti narratíváiban még őrzi az eltérő etnikus és kulturális közegbe való telepítés vagy letelepülés tényét, körülményeit. Autochton ezzel szemben az a szórványközösség, amely emlékezetében, identitásnarratíváiban az elsőbbség, a törzsszövetség konstrukcióit forgalmazza.

Az allochton szórványközösségek sajátos, kevésbé vizsgált típusát képviselik az ún. *iparos szórványok*.³ Ezek a nagy újkori telepítéspolitikák (lásd Bánát), a kárpáti hegységkeret montánipari perifériáinak használatbavétele (pl. Bereg, Máramaros) és a későbbi kapitalista, majd szocialista iparosodás/iparosítás következtében lezajlott migrációk során kerültek foglalkozásában, szakmai kultúrájában, vallásában eltérő vagy más etnikumú és nyelvű csoportokba, közösségekbe. Az allochton–autochton dichotómiát két Lápos-völgyi (volt Szolnok-Doboka vármegye, ma Máramaros megye) magyar szórványközösség – Domokos és Gereblye – példáján mutatjuk be.

Gereblyét az 1847-ben az Oláhlápos (Lápuș) melletti Rójahidán beinduló állami vasolvasztó és öntöde faszén-szükségletének fedezésére telepítik a román többségű Tőkés (Groși) mellé, a Cibles kincstári erdeinek peremére.

³ Nagy 1991, 146.

A személynevek és a családtörténeti hagyományok alapján megállapítható, hogy a mesteremberek etnikai rekrutációja széles volt: magyar, szlovák-morva, német és román.⁴ A származási terület jórészt a Felvidék keleti német (cip-szer, gründler) és szlovák, ruszin-szlovák nyelvterületét jelentette. A római katolikus vallás és pasztoráció, a közös munkanyelv szükségessége okán és a magyar adminisztratív nyelv hatására a vegyes eredetű közösség belső „koiné”-jévé a magyar nyelv vált anélkül, hogy mélyebb és tartósabb kötődés alakult volna ki a magyar nemzeti szimbólumok irányában. Joggal feltételezhetjük, hogy a letelepült szakiparos népesség egy részének otthonról örökölt, magával hozott *hungarus-tudata* is hozzájárult a nyelvi egységesüléshez, magyarosodáshoz. A hétköznapiakban és ünnepeken nem jelentkezett karakteres nemzeti identifikáció és hagyománykonstruálás, részben továbbéltek (és máig hallhatóak) a szlovák és német eredet családtörténeti identitáselemei. E helyett a római katolikus vallás és a speciális szerep, a szakmai kultúra tartotta fenn a különbség tudatát és gyakorlatát. A 19. század végére kialakult gereblyei magyarnyelvűséget és magyar szórvánnyá válást egy közel fél évszázados és részleteiben még fel nem tárt akkulturációs, nivellálódási folyamat előzte meg. Kádár József a századfordulón megjelent Szolnok-Doboka vármegyei monográfiában már a telepések nyelvfelejtéséről írt.⁵ Ennek ellenére a közösséggé szerveződés és a nyelvi-etnikai öntudatosodás jeleit lehet regisztrálni az 1910-es évektől. A közel 200 fős római katolikus szórványközösség 1910-ben kőtemplomot épít, 1925-ben létesítik az iskolát, 1958-ban a művelődési házat.⁶

Hangsúlyozni szeretnénk – és ez valamiféle kulcsot kínál a maroknyi közösség fennmaradásának megértéséhez –, hogy Gereblye esetében nemcsak idegen nyelvi és felekezeti területen, hanem idegen életforma-területen történt a megtelepedés. A máig fennmaradt gereblyei magyarnyelvűséget kettős értelemben is a szórványhelyzet formálta. Egyrészt a meghatározó román tömb közepén élő közösség létszáma a hivatalos népszámlálások szerint sohasem érte el a 300 főt. Másrészt a századfordulótól mindennapossá váló munkamigrációk során a közösség alkalmilag szerveződött töredékei otthonuktól több száz kilométeres távolságban, többnyire román kulturális közegben dolgoztak. A mesterség megkövetelte kooperáció és munkaszervezet, a római katolikus vallás elegendő disztantív, határkonstruáló faktorként hatott. A magyar nyelv, a mesterség és a vallás, mint identitáshordozók és identitásjelek erodálódása fokozottabban az 1960-as évektől következett be, amikor a közösség alkalmazkodott az országosan jellemző gazdasági trendekhez. A hagyományos szénégető mesterség vesztett jelentőségéből, gyakoribbá egyszersmind rendszertelenebbé, a kisközösség és a családok által kontrollálatlanná váltak azok a „kulturális találkozási helyzetek”, melyekben szituációfüggően és individuálisan képviselnek sajátuk tartott kulturális, etnikai elemeket.⁷

⁴ Kós 1978, 64.

⁵ Kádár–Réthy–Tagányi 1905, 29.

⁶ Kós 1978, 64.

⁷ Ilyés 2000, 134.

Domokos (Dămacușeni) autochton szórványközösségét a magyarnyelvűség, a református felekezet, a földbirtoklás és mezőgazdaság primátusa, a mobilitás még a környező román falvaknál is alacsonyabb foka és egészen a közelmúltig a románságtól való mentális és szimbolikus elhatárolódás jellemezte. Mára a földhöz való viszony intenzitása generációfüggő lett, a falut elhagyó fiatalabbak földjeinek egy része adminisztratív, demográfiai és mentalitásbeli okok miatt fokozatosan a környező román községek lakosainak tulajdonába megy át, így az egyik legfontosabb identitáskomponens, a közösség korábbi „sensus communis”-a számolódik fel.⁸

A Lápos-völgyi példához hasonlóan az öt egykori máramarosi koronaváros középkori – nem minden esetben magyar – eredetű népességének vallása, etnikus tudata és reprezentációi, asszimilációs útja nem identikus az e településekre vagy környékükre a 18–19. században települt sváb parasztnépesség vagy a vegyes származású szakiparos népesség magyarságtudatával. Visk, Técső és Máramarossziget autochton, református magyarsága és a huszti, hosszúmezői sváb eredetű magyarok vagy a részben cipszer eredetű rahóiak, a felvidéki szlovák, német eredetű kerekhegyiek vagy gyertyánligetiek, a felekezeti különbségeken túl, eltérő gazdasági mentalitásúak, házassági preferenciáik, társadalmi kapcsolatrendszerük, mobilitási pályájuk és nemzettudatuk is eltérő.

Rurális–urbánus

Másik közkeletű kategorizálási mód a *falusi(as)* és *városi(as)*, rurális és *urbánus* szórványközösségek megkülönböztetése. A városi szórványoknál jelentősége van a szórványközösség korának, illetve esetleges többszöri „újrátöltődésének”. Ebben az esetben az allochton/autochton megkülönböztetés irreleváns lehet. A dél-erdélyi szász városokba és bányászati központokba viszonylag későn (a 19. században) nyílt lehetőség a magyarok tömeges betelepülésére, amely nem szervezeten, hanem a munkaerő-piaci kínálat függvényében spontán módon és rapszodikusán folyt. Medgyes, Brassó, Nagyszeben vagy éppen a Zsil-völgy magyar lakosságának nemcsak betelepülési kora, hanem területi, vallási rekrutációja is igen vegyes. Ez nemcsak a közösséggé válást és a szórványközösség összefogását, gondozását nehezíti meg, hanem a kutató számára is olykor megoldhatatlannak tűnő feladatokat jelent. Az urbánus szórványok nehezebben kutathatók és átláthatók, a kultúra bizonyos szegmenseiben nem nyilvánvaló és nyilvános, nehezebben mutatkozik meg. Az egyletek, kulturális egyesületek, rendezvények és a városi értelmiség vizsgálatával ugyanakkor diakronikus hosszsmetszetben képet kaphatunk a városi szórványközösségek konstitutív folyamatairól.

A településhierarchia szintjei vagy a települések korábbi jogállása szerint további finomítások lehetségesek, amelyek reflektálnak a helyi hatalmi vi-

⁸ Biczó 2000a, 139–146.

szonyokra éppúgy, mint a települések textúrája által predesztinált kapcsolati hálókra.

A székely falusi közbirtokosságok területén létrejött határszéli, részben román eredetű, ún. telepítvényes falvak és a székelyföldi falvakba betelepedett román zsellérrétegek akkulturációs útjában, századfordulós nemzetválasztási gyakorlatában éppen a település típusa és jogi helyzete által meghatározott szimbolikus hatalomgyakorlási és érdekérvényesítési minta és az etnikus kontroll intenzitáskülönbsége eredményezett eltéréseket. A székely községekben lakó román eredetű – a fogalom klasszikus értelmében szórványhelyzetű – görög katolikusok már a 19. század közepétől növekvő hajlandóságot mutatnak a római katolikusokkal való vegyes házasságra, nem törekszenek etnikus diszkontinuitás megjelenítésére. Elfogadják és adoptálják a székely életmódmin-tát, mentalitást. A századfordulótól jelentkezik a törekvés az egyedüli „etnikus bélyegként” megmaradt „keleti rítus” megváltoztatására, amely találkozik a vármegyei elit hol nyílt, hol burkolt helyeslésével és ösztönzésével. A Csíki-havasok telepítvényes községeiben a vegyes házasságok, a környező települések magyar nyelvű lakosságával való kapcsolattartás miatt, a magyar adminisztráció és az állami iskolák hatására a századfordulóra magyar nyelvűvé vagy két-nyelvűvé vált a népesség. Ennek ellenére nem adják fel, részben a székely többség elhatárolódási gyakorlatai miatt nem adhatják fel román identitás-szimbólumaikat, számon tartják eredetüket, településenként változó erősség-gel igyekeznek a hasonló kulturális háttérűekhez kapcsolódni. Összességében inkább passzív elviselői, mint tudatosan identitást választó vagy cserélő részt-vevői a hozzájuk is begyűrűző politikai-társadalmi-kulturális folyamatoknak, ami nyilván összefügg minimális földrajzi-társadalmi mobilizációjukkal.⁹

A települési textúra és a kulturális kapcsolati hálók, a szimbolikus értékközvetítés összefüggéseire egy kevéssé ismert szlovákiai példát idéznénk. Míg a német lakosságú Bars megyei Pálosnagymező (Hochwies, Velke Pole) és Dóczyfűrész (Polisch, Pila) környéki hegyi tanyák (Staudenek) lakossága élénken tartotta a kapcsolatot a kibocsátó településekkel, addig a Madaras-hegység távoli hegyi tanyáira, szlovák környezetbe kiköltöző német családjainál erős akkulturációs folyamatok zajlottak. Itt az emberek egymás között az 1930-as években már szlovákul beszéltek, német öntudatuk ennek ellenére megmaradt, szívesen csatlakoztak a korabeli német népi mozgalmakhoz.¹⁰

Ahogy városi közösségekben is találunk rurális mentalitású vagy életmódú szórványokat,¹¹ a rurális szórványközösségek életformája, mentalitása sem minden esetben agrárjellegű. A falusias küllemű kárpátaljai Gyertyánliget (Kabolapolyán, Kobilecka Poljana)¹² a vasipar virágzó időszakában a lakosság nagy része számára „kváziurbánus” körülményeket kínált a szomszédos

⁹ Ilyés 1999, 10.

¹⁰ Ilyés 1998, 330.

¹¹ A kolozsvári *hóstátiai* közössége ebben a tekintetben autochton, városi, rurális életformájú és mentalitású közösség (volt).

¹² A kárpátaljai kutatást az MTA Etnikai-nemzeti Kutatóintézet szórványkutatási programja keretében végeztük 2003-ban.

ruszin falvakhoz viszonyítva. Ugyanakkor a gazdasági depresszió, a hagyományosan primátust élvező vasipar leépülése „elparasztosodási”, ruralizálódási folyamatot indított el, a szomszédos ruszin mezőgazdálkodás vált kényszerűen mértékadó, legitim megélhetési normává, amely együtt járt a munkaképes fiatalabb korosztályok gazdasági migrációjával. A történetileg, hagyományosan érvényes vasiparos szakmunkás–paraszt vagy nem ruszin–ruszin dichotómia az elkülönböződés legfőbb színterének (vasgyár) az ötvenes évektől bekövetkező „felhígulásával”,¹³ majd a 90-es évekbeli dekomponálódásával veszített érvényességéből, feloldódott. Több egyéb ok miatt is a fiatalabb generációk nem töreksenek etnikus/kulturális különbség megjelenítésére, számukra már nem releváns az idősebb korosztályok erősen a szakmához kapcsolódó magyar (esetlegesen szlovák és német) identifikációja és emlékezetkultúrája.¹⁴ A telephelyek kimerülésével, a gazdasági átrendeződéssel, a technológiai váltással, a modern gyáripár konkurenciájával számos bányász-iparos szórványközösség kényszerült hasonló adaptációs formákat kialakítani.

A szintén kárpátaljai Kerekhegy (Okruhla) jórészt német eredetű, az 1780 körül telepített falu sóbányászati telephely volt, ahonnan a sóbányák beszakadása és felhagyása miatt már a 19. század elején megindult a katolikus népesség átvándorlása a környező jelentősebb bányász és ipari központokba.¹⁵ Legtöbben Aknaszlatinára (Szolotvina) költöztek. Még a két világháború között is ingáztak a szlatinai sóbányába, többen vásároltak lakást, és végleg ott maradtak. Az ukránság elmúlt évtizedekben történt folyamatos beköltözése az idősebb „őslakos” magyarság szemében negatív jelenség, ami nem (csak) a hagyományos bányász/iparos–földműves megkülönböztetésből következik, hanem abból a közkeletű vélekedésből, hogy a szomszédos településekről beköltözők egy része eredeti közösségében a helyi társadalom pereméről szakadt ki.

A bányászati, ipari funkciók megszűnésével, sok egykor virulens iparos-bányász szórvány elnéptelenedik, megindul a specialisták átvándorlása a számukra perspektívát kínáló közepes vagy nagyobb ipari központokba. Így válik Resica, Oțelu Rosu, Vajdahunyad, Gyalár és Kalán a kisebb bánáti, hunyadi montán-ipari telepek szakembereinek befogadójává. Ózd és Miskolc–Diósgyőr az Alsó-Szepesség gründler specialistái és a gömöri munkásság számára kínált munkalehetőséget: a 19. század végétől a bányászat, a hámoripar korábbi felvidéki központjaiból (Gölnic-völgy – „Hungertal”, Rozsnyó környéke) indul meg a szakiparos népesség beáramlása. Ózdon a szlovák és német származású vasmunkások még az 1930-as években is egymás között saját nyelvjá-

¹³ A gyertyánligeti vasgyár 20. századi fénykorában – a szovjet időkben – 1200 ember dolgozott, külön buszok szállították a munkásokat a szomszédos Apsáról, Lonkáról, Bocskórról és Kaszó-Polyánáról. Ez meglátszik a község épített környezetén (több helyen épültek jellegzetes „blokkok”) és a környező falvakhoz képest nagyobb lélekszáman is.

¹⁴ Ennek egyik a közösség emlékezetében még nyomokban képviselt példája az „óbetlehemes” játék, amely a magyaron kívül német és szlovák nyelvű betéteket, dalokat is tartalmaz, utalva az iparos közösség egykori többnyelvűségére, vegyes eredetére.

¹⁵ Melika 1994, 196–197.

rásukat beszéltek.¹⁶ Rudabányára a gömöri német bányászvároskából, Dobsináról buléner bányászok költöztek a 19. század utolsó évtizedeiben, fokozatosan elmagyarosodtak, a 20. század közepére már csak evangélikus vallásuk emlékeztetett eredetükre.

A településhierarchia szerinti szórványbesorolás mellett a klasszikus centrum-periféria felosztásnak is magyarázó ereje van a szórványdinamika reflektálásakor. A periferikus, depressziós térségek társadalmi-gazdasági mozdulatlansága, hagyományrendje konzerváló, megtartó hatású lehet, míg a városi, városközeli vagy a határközeli helyzet folytonos etnikus határátlépésekre ösztönöz. Jelenleg – éppen a hagyományos térségekben – felerősödő örökségpolitikai diskurzusok, a tercierizálódás és a turizmus kínálnak a szórványkutatás számára releváns témát.

Végül a szórványközösségek belső és a más kultúrájú környezetükhöz, a tömbmagyarsághoz viszonyított térbelisége is kínál – ugyan vitatható – hármas besorolási lehetőséget. A *szigethelyzetű* szórványok közel homogének, bizonyos belső normarendszerük, belső világuk, saját igazodási szempontjaik vannak (pl. Domokos, Szék, Magyardécse). A *diszperz helyzetű* szórványoknál a többségi etnikum számban (de nem feltétlenül szimbolikusan felértékelt helyekben és szimbólumtermelésben) meghatározó. A szórványnépességnek minősülő csoport olykor elenyésző kisebbséget alkot egy-egy településen (pl. a Mezőségen Komlód, Oroszfája), ezek legtöbbször a Vetési László által maradványfalvaknak, maradék közösségeknek nevezett autochton magyarságú települések.¹⁷ A *tömbperemi helyzet* a kisebbségi diskurzusokban sajátos frontierhelyzetként értelmeződik: a Székelyföld peremén megfigyelhető leszakadásra, fragmentálódásra figyelmeztetve (pl. Gyergyóholló, Gyergyótölgyes, Szék-pataka) sokan az elkerülhetetlen szórványsors vízióját vetítik ki az egész erdélyi magyarságra.

Epifánikus és rejtőzködő közösségek

A szórványok egyben narratív- és emlékezetközösségek, az emlékezőskultúra fontos konstitutív eleme a szórványidentitás kialakításának. Keszeg Vilmos kolozsvári folklórkutató azt vizsgálta, hogy milyen súlya van a szórványban élők narratív gyakorlatában a szórványsorsról való beszélésnek, mennyire válik a szórványsors egy életpálya, illetve életforma metaforájává.¹⁸ Az *epifánikus* (önfelmutató, önreprezentáló) szórványok egyben nyilvánosan is *emlékező* szórványok. Etnikus tudatuk, nemzeti kötődésük és sérelmeik nemcsak a szűk körű, családi enkulturáció és elbeszéléskultúra révén hagyományozódnak, hanem nyilvánosan is megjelenítik, ritualizálják múltjukat, hagyományaikat: emlékműveket emelnek, ünnepeket, templomot újítanak. Nem elhanyagolható

¹⁶ Paládi-Kovács 2000, 256.

¹⁷ Vetési 2000, 304.

¹⁸ Keszeg 2000, 159.

hatása van ebben a lelkészeknek, akik a szórványban élők számára sokszor egyedül közvetítik és reprezentálják a nemzeti kultúrát és közösséget.¹⁹ A helyi és a nemzeti hagyományok ápolása egyben hagyományok teremtését, konstruálását is jelenti: a múlt kitalálását, megszerkesztését és felépítését. Az epifánikus szórványközösségek a múltból, az épített és természeti környezet kulisszáiból szelektíven, bizonyos belső és kollektív nemzeti konvencióknak és intencióknak való megfelelés jegyében örökségesítenek. Egyfelől a nagy nemzeti narratívák a lokális történelembe illeszthető epizódjait emelik ki, stilizálják, virtuálisan beemelve magukat a nemzet nagy közös múltjába, másfelől a lokális, belső használatú történeteket is megörökítik. A Beszterce-Naszód megyei Cegőtelke közössége a közeli – a történeti Magyarország határvidék menti templomaiban sok helyen megörökített – kerlési csatának (Szt. László-legenda) állított emlékművet. Buziásfürdő magyar közössége (Temes-megye) az itt szívesen tartózkodó Deák Ferenc rendszerváltás körül eltűnt kőpadját készíttette el a „haza bölcse” tiszteletére.

A szlovákiai Mecenzéf megfogytakozott német közösségének többretegű emlékezet- és ünnepkultúrájában a Szlovák Nemzeti Felkelésről való megemlékezés éppúgy megfér, mint a korábbi hungarustudat emlékeként megmaradt kétnyelvű milleniumi emlékmű gondozása. A közösségnek ezeken túl vannak saját belső identitáserősítő ünnepei: így a nyelvjárási hagyományt képviselő Peter Gallus római katolikus lelkész és dialektusban író költő rappi (Rapovce–Losonc mellett) sírjánál való rendszeres megemlékezés és szimbolikus sírjának mecenzéfi felavatása.²⁰

Több felvidéki város példázza a 19. és a 20. század fordulóján a nemzeti nyilvánosság előtt magyar többséget kommunikáló népesség bizonyos „mimikri-magatartását”. Keményfi Róbert a felvidéki Jolsva kapcsán a közösség „etnikai kaméleon” magatartásáról tudósít. A kisváros a csehszlovák népszámlálásokkor szlovák, a magyar népszámlálásokkor magyar többséget mutatott.²¹ A közösség – nemritkán csak deklarátívan – hasonul a környezetéhez vagy az államnemzet által kínált, elvárt vagy rákényszerített nemzeti mintákhoz anélkül, hogy saját etnikus repertoárjában, kommunikációs formáiban, annak többnyelvű, kulturális és nyelvi kódváltásokkal sűrűn átszőtt mindennapi gyakorlatában gyökeres váltás történne. Ezért lehet nagy különbség a különféle főhatalmak alatt végzett egymás utáni népszámlálások etnikai, nemzeti, sőt anyanyelvi statisztikái között. A látszólagos, mímelte hasonulást előhívó kényszerek nem ismeretlenek a kelet-közép-európai nemzetállamok 20. századi történetében. Az egyének, családok, kisközösségek legitim – a Kárpát-medencei kisebbségi diskurzusokban azonban többnyire megbélyegzett – túlélési technikája ez. Tanulságos Peéry Rezső felvidéki magyar publicista visszaemlékezése, amelyben köpönyegforgató, a magyar, illetve a csehszlovák

¹⁹ Keszeg 2000, 159–60.

²⁰ Ilyés 2003, 69–72.

²¹ Keményfi 1998.

nemzetiségi elnyomást egyaránt kiszolgáló, kisenemesi származású, hivatalnok nagybátyját idézi:

„Csak semmi neheztelés kedveseim. Megváltoztak a viszonyok, ahogy felénk mondják Nyitrában. Most a kenyér a fontos, a szent kenyér, és nekünk az államnál nem könnyű a dolgunk. Mi nem vagyunk szabadpályán mint te, lieber Herr Schwager. Alkalmazkodnunk kell, kérnélek szépen. És lehet-e alkalmazkodni másképpen, mint egészen [...] Nem akarok vagonlakó lenni ötven esztendővel [...] Tisza Pista hat uns verspielt, ki hitte volna. Fájdalmas dolog, nehéz dolog. És a fele úton nem lehet megállni. Wenn schon, denn schon, kérném alássan. Mit tehettem volna – megoldottam a kérdést, lieber Herr Schwager, po nyitrianszki [...] A demokrácia szép dolog, és ha egy kicsit tótul kell beszélni hozzá, hát ezért hehehe nem megyünk a szomszédba. Nem lehet másként odafönn a Nyitra milá Nyitrában [...] Mann muss gute Miene machen, proszim ponyizsenye. Ők győzték, ahogy nálunk mondják. Új idők, új emberek [...] Minekünk, államiaknak mindig alkalmazkodnunk kellett, kérelek alássan. Wir waren grossmütig in Ungarn, addig nyomtunk el a szlovákokkákat, amíg szépen ők lettek az urak felettünk. Teraz szu onyi pányi, und wir müssen uns fügen [...] Mindenben új módi járja, kedveseim. Node este a Zoboron tovább táncoljuk a csárdást, kérnélek szépen [...] És mi is történt? Nem nagy dolog. Azelőtt a konyhán beszéltünk tótul, a hivatalban magyarul. Most fordítva van. A hivatalban povedálunk szlovákul. Odahaza pedig magyarul, ennyi az egész, kérem alássan.”²²

A pragmatizmus, a mimikri ilyen markáns jelenségeivel természetesen leggyakrabban az elsőgenerációs kisebbségeknél találkozunk, a további generációknál teret nyernek a végleges beolvadási, hasonulási tendenciák. A társadalmi mobilitásra való késztettség, a falusi vagy városi környezet, a korábbi kétnyelvűség, a kisebbségjogi helyzet mind változatos alkalmazkodásokat, kompromisszumokat, mimikriket alakított ki.

Az asszimilálódott közösségek emlékezetében vagy környezetük elkülönбöződési hagyományában rendszerint megőrződik és munkál az eltérő származás, etnikai eredet tudata. Az „etnomnemonikus” szórványokban a politikai változások és a migrációk, életmódváltások előhívhatják és mobilizálhatják egykori etnikus identitásuk reminiscenciáit. Ezt az *atavizmust* a többségtől eltérő felekezet, a személynevek csengése vagy akár az eltérő foglalkozási hagyomány tartja fenn, és ez beindíthat azonosítási, illetve azonosulási folyamatokat. A leggyakrabban idézett példa a moldvai katolikusok esete, akiket definitív nyelvi asszimilációjuk után több évtizeddel is a szomszédos ortodox románok magyaroknak (unguri) tekintenek. A fentiek magyarázzák a Vetési László által *szakrális kétnyelvűség*nek nevezett jelenséget, amikor a közösség – bár már alig érti – ragaszkodik eredeti templomnyelvéhez, függetlenül saját etnikus tudatától, nemzeti önbesorolásától, közösségi vezetői vagy a lelkész esetleges intencióitól. A pasztorációs szempontok, a lelki gondozás eredményességének

²² Peéry 1993, 36–37.

igénye azonban nemritkán éppen a lelkészek felől indítja meg a templomi nyelvi normák átalakítását.

Gyertyánliget és Kerekhegy filiális katolikus közösségeiben a liturgia nyelve magyar, de az evangéliumot és a szentbeszédet egyre gyakrabban ukránul (is el)mondják, ezzel igazodnak a hívek nyelvéllapotához. A gyermekek, ha mondják is magyarul a templomban a Miatyánkot, már nem értik. Ennek a folyamatnak a következő állomása, amikor a magyar oktatási intézményekben nem beszélnek magyarul, sem a foglalkozásokon, sem a szünetekben. Gyertyánligeten, Nagybocksón és Aknaszlatinán az 1990-es évek végén a Karitás és több magyarországi alapítvány támogatásával magyar egyházi óvodákat alapítottak. Gyertyánligeten és Nagybocksón ezek az óvodák – a nem elhanyagolható magyar állami és alapítványi támogatás ellenére – nem magyar és nem katolikus óvodák. A szülők többsége ukrán, a magyar szülők gyermekeikkel otthon nem vagy alig beszélnek magyarul. Az óvodák nyelve így ukrán, az óvónők a magyarul tudó gyermekekkel ugyan elkülönítve próbálnak foglalkozni, ünnepekkor egy-két verset betanítani, többnyire azonban ezek a gyerekek is ukránul beszélnek egymással és a társaikkal. Ma Gyertyánligeten csak 4-5 olyan óvodáskorú gyermek van, akikkel magyarul (is) lehet beszélni. Az ilyen intézményekben egyedi interkulturális programok, az adott kultúrára, kisközösségre és befogadói korcsoportra szabott speciális nyelv-, ének- és kultúratanítási módszerek jelentenék a megoldást. Ha lehet mégis haszna ezeknek az intézményeknek, az pontosan az említett jó értelemben vett „etnikus atavizmus” kialakítása és fenntartása.

A szórványosodás „késő modern” útjai

A korábbi statikus, „szesszilis” népességet feltételező szórványfogalom a „világfalu”, a felgyorsult kommunikáció, a peregrinus életformák és a migráció terjedése korában hovatovább tarthatatlanná válik. A „modern nomádok” kulturális mobilitásukkal, áramlásukkal, permanens továbbvándorlásukkal olyan szimbolikus eszközöket és gyakorlatokat birtokolnak, amelyek maguk is hozzájárulnak a globális világ megteremtéséhez.²³ Érdemes figyelni korunk elit- és szubkulturális szórványainak létrejöttére a szomszédos többségi nemzetek nagyvárosaiban. Ezek a csoportok mozgékonyak, speciális szakismereitek, érdekérvényesítésük van, jelentős a szimbolikus tőkéjük, és a többségi nemzethez változatos formális és informális kapcsolatokkal kötődnek. Bukarest, Prága, Kijev, Pozsony és újabban Brüsszel kortárs magyar (kisebbség)politikai, kulturális, művészi, tudományos és gazdasági elitcsoportjai rendkívül adaptív és mobilis közösségek, nemcsak az anyanemzettel és a többségi nemzetekkel tartanak kapcsolatot, hanem a nemzetközi porondon is számottevő a mozgásterük, kapcsolati potenciáljuk és kommunikációs rutinjuk.

²³ Niedermüller 1999.

A Nyugat-Európában és Amerikában „újra- és újratermelődő” magyar elit-értelmiség tekintélyes része a „peregrinus szórványok” kategóriájába sorolható. A globalizációval ezek transznacionális jellege erősödik: szinte életformává válik a fiatal kutatók rendszeres pályázása, munkahely- és (befogadó)kultúraváltása.

A gazdasági rendszerváltás nyomán lehetővé vált egy szűk réteg számára külföldi nyaralók, apartmanok vagy üdülőbérletek, üdülési jogok vásárlása akár távoli, egzotikus helyeken is (Florida, spanyol tengerpart). A *szabadidős, rekreációs szórványok* jórészt efemer, statisztikai eszközökkel nehezen megragadható, folyton cserélődő populációk, melyek a turizmus jelenséghelyébe is utalhatók. A horvátországi (és korábban a vajdasági) magyarok közül nagy számban vettek üdülőket a horvát tengerparton, melyeket nagyrésztben turisztikailag is hasznosítanak. Bár a horvátországi magyarság demográfiai súlypontja még nem tevődött át Dalmáciába, a folyamat figyelemre méltó és várható további erősödése.

A mobilitás és diaszpóráképződés másik formáját a vendégmunkások, menekültek és emigránsok képviselik, akik társadalmi, gazdasági és kulturális marginalizáltságukat, stigmatizáltságukat kívánják felszámolni.²⁴ A külföldi munkavállalással, a vendégmunkával, a kereskedelmi célú utazásokkal folytonosan fluktuáló, *efemer munkavállaló csoportok* jönnek létre az ipar, a mezőgazdaság és a szolgáltatások különböző területein dolgozók köréből. A közösségi összetartás legnyilvánvalóbb jeleit az olaszországi és izraeli, moldvai csángó vendégmunkás-diaszpóra mutatja, amelyre már a moldvai katolikus egyház is felfigyelt, és papokat küld a közösségek lelki gondozására.

Továbbgondolandó Sik Endre és Tóth Pál Péter felvetése, miszerint tekinthetjük-e *diaszpórának* az erdélyiek vagy a vajdaságiak magyarországi csoportjait? Sik Endre a határon túlról Magyarországra érkező magyarokat szociológiai jellemzőik és a migráció ténye mint konszenzuálisan elfogadott differentia specifica alapján egyértelműen diaszpórának tekinti, és ebben Tóth Pál Péter is egyetérteni látszik.²⁵ A problémafelvetés nyomán szisztematikus átgondolást érdemelne, hogy a diaszpóra hagyományos vallási/nyelvi/etnikai/nemzeti értelmezéseit nem szükséges-e kibővíteni, újragondolni: a kulturális értelemben vett diaszpóra anyanyelve, nemzeti identifikációja, vallása lehet közös a befogadó nemzettel, mégis eltérő társadalmi tapasztalatok és megítélés, kilépési és vándorlási gyakorlatok, más mentalitás, valóságértelmezés és kulturális alkalmazkodások jellemzik. Néhány fenti „posztmodern” szórványtípushoz hasonlóan azonban ezek a csoportok a közösségszerveződés nagyon esetleges példáit mutatják. Nem vagy csak korlátozottan működnek körükben olyan közösségformáló mechanizmusok, civil kezdeményezések, szimbolikus elkülönböződések, amelyekkel markánsan fogalmazzák meg magukat a „többségi magyarsággal” szemben. Elsődleges céljuk az előzőekkel

²⁴ Niedermüller 1999.

²⁵ Sik 2000, 167–170; Tóth 2000, 258.

szemben éppen a megöröklött különbségek leküzdése, a többségi társadalomhoz való hasonulás, az integráció, a hozott kulturális minták, nyelvjárási jellegzetességek stb. felfüggesztése, felszámolása.

ÖSSZEGZÉS: A KVALITATÍV ÉS REFLEXÍV FORDULAT SZÜKSÉGESSÉGE A SZÓRVÁNYKUTATÁSBAN

A többség/befogadó közösség/helyiek és a kisebbség/betelepedők/idegenek között performálódó kommunikációs helyzetek, „találkozási kontextusok”, „beszédesemények” vizsgálata csak a kutatói jelenlétre támaszkodó és arra reflektáló, tudatosan végigvitt, részt vevő megfigyeléses módszerrel lehet sikeres. Biró A. Zoltán találkozási helyzetekhez kötődő etnicitáskonstrukciókról és az „etnikai határok” felmutatásáról, újratermeléséről ír.²⁶ Ezek során a kulturális és egyéni adottságok és az aktuális viselkedésformák közül állandóan kiválasztódnak, újrarendeződnek az etnikai jegyek. A résztvevők ezekben a kommunikációs helyzetekben idegen és saját etnikai jegyeket termelnek és újradefiniálják a *saját* és az *idegen* közti viszonyt.

Fontosnak tartjuk, hogy a kutatói attitűdöt és interpretációt – a gyakran lehangoló tapasztalatok ellenére – ne uralják el az egyoldalú veszteségolvasatok. Biczó Gábor rámutat, hogy az asszimiláció depravációs olvasatában a társadalmi élet olyan létmód, amely alapvetően etnikai meghatározottságú, és ezt a nemzet eszméjének ideológusai moralizáló életérzéssé fokozták.²⁷ A kutatói feladat – minden érzelmi érintettség ellenére – alapvetően a *fordítás*, azaz a vizsgált közösség identitáskategóriáit, belső nyelvét, mindennapi átjárási technikáit, alkalmazkodási gyakorlatait, szimbolikus határtermelő és/vagy felfüggesztő aktivitását kell bemutatni és kontextualizálni.²⁸ Nehezebbnek tűnő kérdés, hogy a szórványkutatás – általában a kisebbségkutatás – mivel járulhat hozzá a szórványgondozáshoz, az oly sürgető feladatként megfogalmazott szórványmentéshez? Vetési László a tudományos kutatás társadalmi improduktivitását és a szórványgondozói munka reflektálatlanságát egyaránt nehezményezi.²⁹ A történet- és társadalomtudományok, az egyházak és a nemzetpolitika szórványprobléma-érzékenységének és -repciójának a diskurzusanalízis szempontjait érvényesítő elemzése és kritikai bemutatása a további társadalomtudományos vizsgálatok számára gyümölcsöző lehetne.

A szórványkérdés konzekvens összekapcsolása regionális, kistérségi, térségfejlesztési, ökológiai kérdésekkel, az örökségesítés és a (falusi, öko-, agro-, örökség-, etno-, folklór-) turizmus kihívásai új perspektívát és egyben megoldási lehetőségeket kínálnak. A korábban meghaladni, illetve megszüntetni kívánt és bizonyos etnopolitikai/gazdasági erőterben hátrányosnak tűnő kultu-

²⁶ Biró A. 1996, 248–251, 264–265.

²⁷ Biczó 2000b.

²⁸ Hajnal 2003, 23–42.

²⁹ Vetési 2000, 307–308.

rális, nyelvi, vallási különbözőség fontos lokális és regionális erőforrás lehet. Ehhez elengedhetetlen – etnikumoktól függetlenül –, hogy meghonosítsuk, illetve újratanítsuk a civiltársadalmi cselekvési kultúrát, a kistérségi gondolkodást és kisközösségi önszerveződést.

A szórványmentés, szórványgondozás nem történhet a megmentendő közösség akarata ellenére vagy saját lokális kultúráját, többes kötődéseit felülíró beavatkozásokkal. A „rehungarizációs” diskurzus sem a történetileg érzékeny nemzetállamok, sem az európai kisebbségvédelmi szervezetek, fórumok részéről nem fogadható el. A kutatás feladata, hogy megvizsgálja a szórványgondozás mint affirmatív, roboráló szándékú intervenció milyen hatással van a szórványközösségekre. Hogyan fogadja és értelmezi a szórványközösség és a többségi környezet a szórványgondozás, az odafordulás gesztusát és gyakorlatát?

A szórványban élő magyarság nemzet- és integritásképzete nem konvenió sem az anyaországi magyarság érdektagságából, eltérő orientációs preferenciáiból következő polifonikus, „lágymagyságképzéssel”, sem a kisebbségben élő tömbmagyarság(ok) kontúrosan határtermelő, „kis-Magyarországokat” teremtő gyakorlatával. A Magyarországról érkező támogatások egyfelől létfontosságú infúzióként járulnak hozzá a kisebbségi intézményrendszer fenntartásához, a kulturális identitás ápolásához, másfelől paralizálnak: a belső romániai, szlovákiai stb. modernizációs minták elfogadását és a modernizációs adaptációkat gátolhatják. A modernizációs kompetenciák etnikus alapú elvetése, szelektálása a kisebbség további gazdasági-társadalmi periferezálódásához vezethet. Bodó Barna a toleráns Bánátba költözött székelyek nyelvi beolvadásáról és pragmatikus verseny tudatáról adott érzékeny és keserű elemzése³⁰ nyomán felmerülhet a kérdés: a beolvadó szórványok saját értelmezésükben, a (tömb)magyarság mentális bezárkózásával, önkéntes „bantusztanizálódásával” szemben vajon nem képviselnek-e sikeres integrálódási (ellen)mintát, érvényesüléstörténeteket?

Irodalom

- Biczó Gábor 2000a. Asszimiláció- és identitásváltás küszöbén. Egy észak-erdélyi református magyar szórvány, Domokos esete. *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 139–146.
- Biczó Gábor 2000b. Megjegyzések Vetési László „Szórványstratégia-nemzetstratégia” című tanulmányához. *Magyar Kisebbség*, 6. In <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/0003/m000301.html>
- Biró A. Zoltán 1996. A megmutatkozás kényszere és módszertana. In Gagy József (szerk.) *Egy-más mellett élés*. Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó, 247–283. /Helyzet Könyvek./
- Bodó Barna 2000. Szórványok kutatása. *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 312–316.
- Hajnal Virág 2003. Egy szerémségi magyar szórványközösség világa. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 23–42. /Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve II./

³⁰ Bodó 2000, 314.

- Ilyés Zoltán 1998. Életmód, tájhasználat, kulturális mintakövetés a bars-megyei németeknél. In Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza, 321–332.
- Ilyés Zoltán 1999. „Magyarul beszélünk” Etnikai identitás, akkulturációs stratégiák a csíkszépvízi görög katolikus egyházközség hívei körében a 19. század közepétől 1948-ig. In Borbély Éva – Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság 6–21. /Kriza Könyvek I./
- Ilyés Zoltán 2000. A specializált háziipari tevékenység és a vallás szerepe egy allocthon szóránközség fennmaradásában. *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 128–138.
- Ilyés Zoltán 2003. A nemzeti identitás és az etnikus tradíciók változásai és ezek szimbolikus megjelenítése egy szlovákiai német közösségben. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 61–75. /Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve II./
- Kádár József – Réthy László – Tagányi Károly 1900–1905. *Szolnok-Doboka vármegye monographiája, I–VII*. Ds.
- Keményfi Róbert 1998. *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék. /Gömör Néprajza L./
- Keszeg Vilmos 2000. Szóránysors történetekben. *Erdélyi Múzeum*, 63, 3–4, 159–163.
- Kós Károly 1978. Lápos-vidéki szénégetők és szénégetés. In Dr. Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 64–72.
- Melika, Georg 1994. Deutsch-ruthenische Wechselwirkungen in Kultur und Alltag in den Waldkarpaten, 194–219. /*Jahrbuch der Ostdeutschen Volkskunde*, 37./
- Nagy Ödön 1991 [1938]. Szórán és beolvadás. In Záhony Éva (szerk.): *Hitel Kolozsvár, 1935–1944*. II. kötet. *Tanulmányok, repertórium*. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 145–162.
- Niedermüller Péter 1999. Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika*, 10, 38, 105–121.
- Paládi-Kovács Attila 2000. Az ipari munkásság. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. – Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 239–308.
- Peéry Rezső 1993. *Requiem egy országgrészért*. Pozsony, Pannónia Kiskönyvtár.
- Sik Endre 2000. Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest, MTA PTI – Migrációs Kutatóközpont, 157–184.
- Tóth Pál Péter 2000. A magyar és a vegyes (magyar–román, román–magyar) családok szociológiai-demográfiai helyzete Észak-Erdélyben 1942–1944 között. *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 251–258.
- Vetési László 2000. A könyv, és ami azután következik. *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 302–311.

A TÖBBRÉTEGŰ „SZÓRVÁNY” KIFEJEZÉS A KISEBBSÉGGUTATÁSBAN

Keményfi Róbert

A szórvány kifejezést napjainkban teljesen otthonosan használják a vallási és az etnikai kisebbségekre irányuló társadalomtudományi vizsgálatok. Az etnikus és vallási folyamatok egyre árnyaltabb megközelítésével párhuzamosan egyre finomodik a szórvány jelentése, hiszen – gyűjtőfogalomként – egyszerre több elvárásnak kell ma már megfelelnie. Kicsit profán fogalmazással: a kutatási eredményeink, vizsgálati kiindulópontjaink igényei alapján „egyre többet igyekszünk belegyömöszölni” a terminus értelmezési kereteibe. A szórványkonferenciát felvezető körlevél pontosan jelzi, hogy milyen szempontok érvényesülnek a kifejezés mai használatában.¹

A GYÖKEREK

A görög eredetű szó (διασπορά) *szétszórtságot*, *szórványt* jelent. A teológiai kánon szerint a szóalak e jelentéstartalma az Ószövetség görög fordításában (Szeptuaginta) nem adja vissza a héber eredeti sokkal keményebb, durvább kifejezéseit, amelyek a zsidóság elűzésére, kitaszítottságára utalnak. Illetve azt a félelmet, zaklatottságot sem, amely az üldözés velejárója volt:² „...ahogyan ma megparancsolom neked, akkor jóra fordítja sorsodat Istened, az Úr, könyörül rajtad, és újra összegyűjt minden nép közül, amelyek közé elszórt Istened, az Úr” (MTörv 30, 3–4).³ Az eredeti héber kifejezések érzelmi tartalmának elvételével a görög diaszpóra *egy adott állapotot* – a zsidóság pogányok közötti szétszórtságot – tényszerűen rögzítő szóvá vált. Ellentétben a héber szóalakokkal, amelyek a szétszóródásban *folyamatot* láttatnak. Azaz a szórvány kettős arca már a gyökereknél megjelenik: a görög fordítás „egyszerű” térbeliségre, kisebbségi helyzetre utal, míg a forrás héber kifejezések *társadalmi* tartalom-

¹ Lásd a kötetünkben Ilyés Zoltán írását. – A tanulmány az OTKA T 046185, T 049349 és az NKFP 5/025. számú pályázat támogatásával készült az MTA DE Néprajzi Kutatócsoport tudományos programja keretében. Itt mondok köszönetet lektoromnak, Tar Sándornak észrevételeiért, pontosításaiért.

² Részletesen lásd Haag 1989, 258–259.

³ Az idézetekhez a Kálvin Kiadónál 1996-ban megjelent magyarázó jegyzetekkel ellátott Bibliát használtam.

ra, (alávetett) viszonyrendszerre céloznak („galut”).⁴ (Amely fogságtól persze igyekezett a zsidóság megszabadulni.)

Az Újszövetség korában a kifejezés értelme többszólamúvá vált. Egyrészt elsősorban a fogalmat továbbra is a zsidóságra vonatkoztathatjuk: a jeruzsálemi templom második pusztulása után (i. sz. 70) megszűnt a zsidó áldozati rítus lehetősége, azaz az istentiszteletek fő helyeivé – hasonlóan az első szentély pusztulása (i. e. 587) utáni időszakhoz – ismételten a szórványközösségek zsinagógái váltak. Abbamaradt tehát az áldozati „központ” működése, *minden diaszpórává* vált. Jóllehet a szórványosodás (elvileg) elengedhetetlen feltétele a migráció (lásd alább), de a római megszállókkal vívott háború (i. sz. 66–70) következtében a *helyben maradt* (autochton) zsidóság is szórvánnyá vált abban az értelemben, hogy ugyanúgy, mint a templom megsemmisülése következtében ismét nagy hullámban idegen népek közé települő (allochton) zsidóság, a palesztinai zsidók sem rendelkeztek a vallásgyakorlás fő szakrális helyével (a templommal) és annak lehetőségeivel – csak a zsinagóga adta keretekkel.⁵

Másrészt a kereszténység megjelenésével párhuzamosan a szórvány jelentése kibővül, hiszen a Krisztus követőivé váló közösségek megjelölésére is szolgál a kifejezés. Jelentése a kereszténységet illetően kétarcú. Az egyik értelmezés szerint a szó a teljes keresztény közösségre utal Nagy Constantinus 313-as rendeletéig, amely államvallássá emelte a kereszténységet. Eddig az időpontig a keresztények diaszpóráként éltek a birodalomban. Ugyanebben az átfogó értelemben, de spirituális tartalommal az Újszövetség szintén teljes diaszpóráként kezeli a keresztényeket, akik a földi életben csak „szórványban” élnek, hiszen igazi hazájuk a mennyei Jeruzsálem. A diaszpóra másik, hagyományos (földrajzi) definíciója pedig – hasonlóan a zsidó közösségekhez – a pogány népek között élő zsidó-keresztény („szétszór”) gyülekezetekre utal. A jelentés ilyen irányú átvételét megerősíti, hogy az apostolok tevékenysége is elsősorban a diaszpórában élő zsidóságra koncentrált, hiszen Jézussal Isten népe túljut a zsidóság zárt keretein és a pogány népek között szétszórva élő már kereszténnyé váló zsidó közösségek feladata, hogy Isten szándékai szerint megtérítsék a világot (1Pét 1,1). Hozzájuk intézi levelét Jakab: „Jakab, [...] üdvözlét küldi a szórványban élő tizenkét törzseknek” (Jak 1,1).⁶

A diaszpóra kifejezése e bibliai többrétegű, alapjában vallási/felekezeti értelemmel (azonos jelentéssel tehát) meghonosodik görög eredetű szóként az európai nyelvekben. A kontinensen széttelapuló zsidó diaszpórák mellett a szórvány fogalma Európa-szerte a reformáció térhódításával párhuzamosan nyeri el általános vallásföldrajzi értelmét, azaz utal az eltérő felekezetek kö-

⁴ A zsidó diaszpórafogalom jelentésrétegeiről részletesen lásd Komoróczy G. 1992. 230–304, különösen: 234–235; Barnava, É. (összeáll.) 1995, 36–37.

⁵ Nincs tehát templom, de szellemi központként a nagy szanhedrin újrászerveződött a tengerparti Javnéban. Az ismert világ zsidó diaszpóra körzetei megnevezését (illetve megszólítását) lásd Apcs 2,11 és 1Pét 1,1. Térképen l. Aharoni, Y. – Avi-Yonah, M. 1999, 180. Noha szellemi központként a nagy szanhedrin újrászerveződött a tengerparti Javnéban.

⁶ Léon-Dufor 1986, 1210.

zött kisebbségben élő vallási közösségekre. Ezek lehetnek egyaránt (például) a német nyelvterület protestáns északi részén szétszórta élő római katolikus, a Dunántúlon élő református vagy akár lengyelországi görög katolikus gyülekezetek.⁷

JELENTÉSBŐVÜLÉS

Gondolati háttér

A diaszpóra/szórvány felekezeti értelmének kibővülését a nemzetállamok kialakulása hozza magával. A 18. század végéig, a nemzeti ébredés és a polgári társadalmak megszilárdulásának időszakáig a nemzeti hovatartozás elemzése és az etnikai határok felrajzolása nem osztotta meg a népcsoportokat, tehát magában a korszakban nem volt különösebb értelme az etnikai kérdésfeltevésnek. A század összeírásaiban a nemzeti megoszlás helyett döntő szerepet a valamely réteghez (adózó, kiváltságos) való tartozás játszott, illetve társadalmi megosztottságot a vallás jelentett.⁸ Európát a 17. század első felére szigorú felekezeti határok, jól körülírható vallási *diaszpórák* és belső, társadalmi törésvonalak tagolják.⁹ Nem csodálható tehát, hogy a korai, már etnikai szempontokat is megjelenítő kötetek csak éppen „felfedezik, azaz említik a községek nyelvi/„népi” viszonyait, és sokkal árnyaltabb a felekezeti megközelítés. A vallási hovatartozás, így a szórványok pontos községi adatokkal való feltüntetése már a 19. század elején is fontos volt,¹⁰ de a nemzetiségi adatok települési bontásban való megjelenítése egészen 1880-ig, tehát nem is az első, hanem a második hivatalos népszámlálásig, váratott magára. (Hozzájárult ehhez a „késéshez” az is, hogy az európai népösszeírási gyakorlatnak etnikai összetételekre irányuló irányzatát – az önkéntes nyelvi bevallás elvét – először az 1872-es szentpétervári konferencia határozta meg egyetemesen.)¹¹

A szórványterminus elsődleges felekezeti és térbeli (vallásföldrajzi) tartalmát az államszerveződés német útját járó nemzetek megalakulásának folyamata bővítette. E nemzetkonceptió törvényszerűen emelt, majd mélyített el kulturális határokat egy-egy ország területén élő népcsoportok között.¹² Hiszen a nemzetegyesítő törekvéseket (német nyelvterület) vagy az adott államkereteket fenyegető, egymásnak feszülő nemzetiségi érdekeket felismerő (Magyarország) elitek a vérközösségi gyökerek, a közös nyelv, a kultúra, a közös származás eszközrendszerével *zárt*, egységes társadalmi szerveződésként igyekeztek a saját népüket láttatni.

⁷ Buchberger 1931, 285–286.

⁸ Arató 1972.

⁹ Lásd Chaunu 2001, 238–257, 320–360.

¹⁰ Lásd pl. Nagy 1828.

¹¹ A szentpétervári konferenciáról: Popély 1991, 11–20.

¹² Lásd Meinecke 1922.

Egy felekezetiileg tagolt (pl. német vagy magyar) terület egységét természet-szerűleg nem lehet a vallási egység hirdetésével egyöntetű modern nemzetté formálni. Többek között ezért emelkedett az egységes nyelv, a közös vérségi kötelék a német nemzetet egyetemesen összefogó tényezővé, *ami megnyitotta az utat a diaszpóra/szórvány értelmének átformálásához*.

A kultúrnemzeti elgondolás úgy értelmezhető, hogy a nemzetiségek objektív szempontok alapján megközelíthető, stabil, a folyamatosan változó társadalmi helyzetektől *független* közösségek. Létüket nemcsak változatlan kulturális jegyei, hanem az adott területhez kötődő történeti kontinuitás is igazolja. Határai tehát (valamilyen szempontrendszer alapján) jól körülírhatók, ennek következtében tagjai egy adott időpontban *megszámlálhatók*, térképen megjeleníthetők. E megközelítéséből adódó mérhetőség erősíti magát az alapelgondolást is, hiszen a népcsoportok stabilitását maga az összeírás is biztosítja.

A magyar uralkodó elit a 20. század kezdetére lényegében feladta az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerező, majd az 1868. évi törvényben megfogalmazott államnemzeti koncepcióját, és helyette nálunk is a német nemzetelgondolások léptek előtérbe. A 19. század fordulójának magyar kormányaitól több megbízás is érkezik a Statisztikai Hivatalhoz, amelyek egyrészt elvárják, hogy a nemzetiségi felmérések minél pontosabbak, többoldalúak legyenek, másrészt szorgalmazzák ezen adatok térképi megjelenítését is annak érdekében, hogy minél plasztikusabban láthassák a nemzetiségek előretörését a magyarság rovására. *Ezekben a leiratokban már szerepel az etnikai értelmű szórványfogalom*: egy 1908-as, a minisztériumokhoz intézett miniszterelnöki körlevél a tervek megvalósulásáról tudósít. A leirat a Statisztikai Hivatal által készülő közigazgatási térképről szól, amely azonban az 1900-as népszámlálás alapján az ország anyanyelvi viszonyait is tükrözni fogja, sőt ez a térkép elsőként kördiagramos ábrázolással nem csupán a hol, hanem a mennyi kérdésére is válaszolni tud majd.¹³ A miniszterelnökség figyelmébe ajánlja a készülő térképet minden minisztériumnak, mert: „A magyar nyelvhatárok, *nyelvszigetek* és *szórványok* nemzeti védelmét célzó helyes nemzeti politikát e térkép nélkül irányítani alig lehetséges, miért is ezeknek kiváló fontosságát külön hangsúlyoznom alig szükséges (kiemelés – K. R.).”¹⁴

A Péterváron megfogalmazott nemzetiségi felvételezési irányelvek az állami elvárásoknak megfelelően finomodtak tehát, az újabb és újabb népszámlálások egyre árnyaltabban kérdezték a nyelv–nemzetiség–vallás viszonyrendszerére.¹⁵ A statisztikai adatok részletes, települési bontásban megmutatták, felmérték az egész ország nemzetiségi képét („állapotát”). Az aprólékos összeírások megteremtették az alapot egyrészt a méréshez kapcsolódóan követelt (nemzetiségi) térképek szerkesztéséhez és a vonatkozó kartográfiai

¹³ A térkép meg is jelent: A Magyar Állam közigazgatási térképe. Az 1900. évi anyanyelvi adatokkal kiegészítve (1:360 000). Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

¹⁴ A forrás megjelölését és a háttérrel lásd Keményfi 2004, 119–131.

¹⁵ E folyamatról lásd Klinger 1994, 22–41.

módszerek kibontakozásához. Másrészt a pontosabb statisztika felsorakozott a történeti források sorába, amelyek lehetőséget adtak a történettudomány nemzetiségi ágának (is) az egyre egzaktabb elméleti és módszertani kibontakozáshoz, a tudományos terminológia bővüléséhez, illetve egyáltalán, a szakszókincs megalkotásához.

Trianon

Az első világháborút lezáró tárgyalásokon megfogalmazott békekötési feltételek a társadalom minden rétegét és területét sokkolták. A megrendülés alól nem mentesültek a „nemzeti tudományok” sem, amelyek szembesültek egyrészt a béketárgyalások előkészítésében játszott szerepük sikertelenségével: az első világháborút lezáró békerendszer a tudományos „felkészültség” hamisnak bizonyuló illúziójától fosztotta meg a magyar döntéshozókat. Attól a reménytől, hogy az államhatár-módosításokban bármilyen szerepet játszhatnak a többé-kevésbé megbízható nyelvi és/vagy nemzetiségi statisztikák, néprajzi adatok, helytörténeti források, feldolgozások alapján megállapítható etnikai választóvonalak. Noha a legkülönbözőbb módon szerkesztett plasztikus etnikai térképek már 1919/20-ban, a béketárgyalásokon is a magyar tárgyalóküldöttség rendelkezésére álltak, ezek nem befolyásolták az előre kijelölt új államhatárokat. Ilyen horderejű területi döntésnél, melyet az Osztrák–Magyar Monarchia számára Trianon jelentett – a legprecízebb tudományos felkészültséggel elővezetett érvrendszer ellenére –, nagyobb térségek etnikai alapú hovatartozása szóba sem került.

Másrészt a honi tudományosságnak valahogy kezelnie és valamilyen módon fel kellett dolgoznia a szétszakadt államtérből adódó, a magyarságot sújtó gazdasági, szociális, kulturális katasztrófát is. Az első világháborút lezáró békekötés a magyarságot végül is külső kényszerrel hosszú időszakra a kultúrnemzeti gondolkörbe zárta. *Minden más társadalmi rétegződésnél magasabb rendűvé vált a kisebbségi helyzetű magyarság etnikai hova- és összetartozása.* A hazai politikai gondolkodás végleg leszámolt a magyarországi nemzetiségeket egyenlő jogi és kulturális státusban összekötő államnemzeti elképzelésekkel. A nemzetiségi közösségeket már nem látszólagos, hanem valós, sőt az államhatár-változások következtében önazonosságában az anyaállamtól való kényszerű leválása miatt veszélyeztetett csoportoknak tételezte. És ezzel nem az egyén, hanem a származás, kultúra, nyelv alapján a közösség kollektív kisebbségi jogait szorgalmazta: „...az emberek nemcsak állampolgárok voltak, hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is... Az elszakított magyarság százezrei valamennyien hordozói egy sajátos, népivé lett kultúrának...”¹⁶ Sorban jelentek meg azok a történeti, földrajzi, néprajzi munkák, amelyek *visszatekintve*, több száz vagy akár ezeréves távlatokban igyekeztek képet adni a Kárpát-medence egy-egy területének

¹⁶ Mályusz 1932, 238–239.

nemzetiségi (elsősorban magyar) viszonyairól, akár a magyar honfoglalás időszakától kezdődően.¹⁷

A trianoni döntést megelőző időszakban – a későbbi évtizedekben már „elvárt” – etnikai tartalom még nem rögzült következetes használatként a szórvány szóhoz. A nemzeti és egyetemes kultúra kánonját jelentő összegző lexikonok és nagy ívű szintézisek a szórvány/diaszpóra kifejezését elsődlegesen még csupán felekezeti tartalommal határozzák meg (A *Pallas Nagy Lexikona* [1893] és a *Révai Nagy Lexikona* [1912]) vagy használják (pl. a Borovszky Samu szerkesztette vármegyei monográfiák [1896–1914], az *Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képekben* [1898–1901] című könyvsorozatok).¹⁸ A szórvány szóalak ritka előfordulása a múlt század első felének e monográfiáiban, enciklopédiáiban mégis megalapozta azt a későbbi (helytelen) gyakorlatot, amely kettéválasztotta a tulajdonképpen szinonim diaszpóra/szórvány jelentését. A görög eredetű *diaszpóra* értelme megmaradt a felekezeti körben. A szórvány viszont a vallási közösségekre utaló tartalma *mellett* fokozatosan felvette az etnikai értelmezési mezőt is.¹⁹ Ez a típusú alkalmazás a két világháború közötti tudományosságban teljesedett ki.

A két világháború közötti időszak az, amelyben a szó értelme egyértelműen bővül. A történettudományban a Mályusz Elemér (1898–1989) nevével fémjelzett népiségtörténeti program, a geográfiában az emberföldrajzi irány, a néprajztudományban pedig a Györffy István (1884–1939) tevékenységét követő „nemzeti elkötelezettségű”, a történeti etnikai folyamatokat előtérbe helyező társadalomvizsgáló kutatások egyre finomabb elméleti és módszertani készlettel törekednek a Kárpát-medence nemzetiségeinek történeti, földrajzi, néprajzi viszonyait értelmezni. *Ezek a tudományterületeken, azaz a nemzetiségi kutatások terminológiai rendszerében nyerte el véglegesen a nemzetiségi jelentését az eredetében vallási/felekezeti értelmű szórványfogalom.*²⁰ (Ha a szórvány bibliai gyökereinek bemutatásával indult írásom, akkor zárójelben megjegyezhetjük, hogy „elvileg” a szó – szórvány/diaszpóra – eredete megadja a lehetőséget az etnikai jellegű használatára is. A zsidóság [ha szórványban él is] olyan *nép*, „akivel Isten szövetséget kötött” [héberül: „am”]. A kifejezésben a hit- vagy szellemi közösség hangsúlya mellett a mai nemzetfelfogások több változatának összetevője is benne van, azaz a közös származás, vérközösség, sőt a nyelv összekötő erejének fontossága.)

Jóllehet a szórvány etnikai értelmezése „nemzetsemleges”, azaz vonatkozhat a statisztikai adatok és a geográfiai helyzet alapján sporadikus (zárt) körül-

¹⁷ Kniezsa 1938, 1941.

¹⁸ A Borovszky-féle monográfiákban csak egyetlenegyszer olvashatjuk nemzetiségekre vonatkozóan a szórvány kifejezését (Móricz Zsigmond használta Szatmár bemutatásánál). Számos esetben fordul elő viszont az akkor még egyértelmű felekezeti értelemben.

¹⁹ Lásd pl. a Borovszky-féle vármegye-monográfiákban.

²⁰ A népiségtörténetről számos munkára támaszkodó összegzést lásd Csíki 2003, 93–123; lásd még Egyed 2000, 125–127; Orosz 2003. Az emberföldrajz és néprajz nemzetiségkutató, táji irányáról lásd Keményfi 2002.

mények között élő bármely nemzetiségre, a terminus a két világháború között Magyarországon elsősorban az országterület-változás következtében idegen állam fennhatósága alá került *magyar kisebbségek térbeli, társadalmi, kulturális helyzetére* utaló fogalomként honosodott meg.²¹

A trianoni döntést követő évtizedek nemzetiségi munkáinak két fő hangsúlya van: egyrészt a magyarság veszélyeztetett helyzetének érzékeltetése, másrészt kulturális zártságának hirdetése. Mind a két olvasat megtalálta a maga terminusát. Az első hangsúly eredményeként tapadt a szórvány fogalmához – Ilyés Zoltán találó kifejezésével – a mai napig velejáró *veszteségolvasat*.²² Erre a „sorstartalomra” vezethetjük vissza, hogy a kifejezés elvesztette elsődleges, kifejezetten a migrációhoz kötött jelentését: „Természetesen fel lehet tenni a kérdést: abban az esetben, ha a diaszpórahelyzet úgy jön létre, hogy a közösség tagjai nem szétszórátás, szétszóródás következtében kerültek »szórványba«, lehet-e egyáltalán diaszpóráról, szórványról beszélni?”²³ – Tóth Pál Péter mai kérdését megfogalmazhatjuk több évtizedes távlatokban is. Amint arra az előző mondatban utaltam, jóllehet a szó értelme elengedhetetlenül feltételezné a migrációt, a *szórvány* mégsem csak kizárólagosan allochton etnikai közösségek megjelölésére gyökeresedett meg a 20. század első évtizedeiben. Tóth Pál Péter válasza szerint: „Felfogásom szerint igen. [...] a diaszpóráról/szórványról beszélhetünk akkor is, ha egy közösség tagjainak (leszármazottainak) *sorsa* helyben maradásuk ellenére vagy éppen annak következtében lesz »szétszórátás«, »szétszóródás«, »szétszórás« (kiemelés – K. R.).” Ebben a megközelítésben a hangsúly a migrációról átkerül a társadalmi helyzetre, viszonyra, az adott (szórvány)közösség kulturális rendszerére.²⁴

A szórvány fogalmi használatával párhuzamosan, a két világháború között teljesedett ki a magyar tudományos terminológiai rendszerben a 19. század végének német szóhasználatából átvett *nyelvsziget* kifejezés alkalmazása is.²⁵ Az első világháború előtt a *nyelvsziget* szóalak – hasonlóan a *szórvány*hoz –

²¹ Egyed 2000, 125.

²² Lásd kötetünkben Ilyés Zoltán írását.

²³ Tóth 2000, 257.

²⁴ Tóth 2000, 257.

²⁵ A Pallas Lexikonban még csupán egyetlen helyen, de már előfordul a *nyelvsziget* szó. A Tátrában élő szláv lakosság közé *nyelvsziget*ként beékelődött százok megjelölésére szolgál (1897). A *nyelvsziget* szó első bizonyítható (írott) előfordulását a Grimm-fivérek által írt „Deutsches Wörterbuch” (Leipzig, 1905) forrásközlő kötete szerint (33. kötet 840–841, 428) 1847-re tehetjük. Karl Albin Schwegler által kiadott *Jahrbücher der Gegenwart* című folyóiratban fordul elő „Sprachinsel um Königsberg” (87) összetételben. Jelentése: „valamely nyelv leszakadt kis (reliktum) területe idegen nyelvi környezetben”. A *nyelvsziget* kifejezés a 19. század végén az „Archiv für Vereins für siebenbürgische Landeskunde és a Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde” című sorozatok az anyaországon kívül élő németekre irányuló vizsgálatokat összegző köteteiben vált általános szóhasználatná a néprajzi, kultúrgeográfiai jellegű kisebbségi kutatásokban. – A *nyelvsziget* terminus használhatóságáról a vitát lásd *Néprajzi Látóhatár*, IX. évf., 2000, 1–2. sz., 1–81.

„nemzetsemleges” volt.²⁶ A szó az adott népcsoport „szigetszerű” helyzetét hangsúlyozza. Noha számomra a két szó (szórvány–nyelvsziget) jelentése az előző bekezdésekben leírt árnyalatnyi eltérést hordoz, a múlt század első évtizedeiben a két fogalmat általában szinonimaként használták. Sőt. Ez a „fél-tő-óvó” szemlélet, amely mégis (a magyarság) kultúramegtartó képességét hirdeti, a két szóalakból egy kifejezést is alkotott: szórvány, *szórványsziget*, népi sziget, nyelv-sziget.²⁷ Ez a szemlélet alapozta meg a korszakban a nyelv-sziget egyoldalúvá váló használatát is. A „nemzetsemleges” előfordulások megmaradása mellett (pl. „oláh”, szász nyelv-sziget) tendenciájában – hasonlóan a német kutatásokhoz – azt láthatjuk, hogy a terminus a saját (jelen esetben magyar) kisebbségi helyzetű „szigeteire” utaló szóalakká vált.²⁸ Olyan kifejezéssé, amely a maga „veszélyeztetettségi olvasatával” a határainkon kívüli, elsősorban más nemzetiségek által körülvett „szigetmagyarokban” „etnikai védőbástyákat”, „etnikai frontharcosokat”, sőt etnikai túszerkezetet láttatott. Hirdette a magyarság kulturális zártságát, „érintetlenségét” (mi több, romlatlanságát). Ha használták is a kifejezést más nemzetiségekre, azokban az esetekben is ugyanarra a viszonyrendszerre utalt a szó, ugyanazt a magyarságra vonatkozó „veszélyeztetési” tartalmat hordozta: *a magyar ág közé ékelődött eltérő (azaz „előretörő”) népelemek* megjelölésére szolgált.

A szórvány fentebb bemutatott definíciólehetőségei az adott nemzeti kisebbségnek *elsősorban* nem a viszonyrendszerére (kisebbségi helyzet), társadalmi struktúrájára mutat (még ha fokozatosan töltődik a korszakban e jelentéssel is), hanem *mindenelőtt* a közép- és kelet-európai nemzetállamok számára fontos *térszerkezeti*, geográfiai elemet foglal magában. A szórvány kifejezéssel jelölt nemzetiség, etnikai közösség nagysága a kultúrnemzeti meghatározásaiból adódóan *mérhető*, tehát *térben leképezhető*. A két világháború között sorra jelentek meg azok a térképszerkesztési módszerek, amelyek igyekeztek e (nemzetiségi) szórványokat minél plasztikusabban megjeleníteni, vagy a más népek közé ékelődő saját (magyar) „szórványok” helyzetét a történeti kontinuitás által legitimált térbeli rendként bemutatni. Gondoljunk csak azokra a kiadványokra, melyek éppen az etnikailag vegyes térségek ábrázolási módjait veszik a „kényes” (azaz egyértelműen ide vagy oda nem besorolható) térségekben sorra, vagy a nem magyar kutatók által készített térképekhez közelítenek elemző kritikával éppen a leszakadó „nyelvszigetek”, *szórványok* nem pontos megjelenítése miatt.²⁹

²⁶ Lásd pl. Balogh 1902, 134–135.

²⁷ Lásd Szabó 1937, 1941, é. n. (1939–1942.) IV. 109–136; Párdányi é. n. (1939–1942) V, 129–162.

²⁸ Lásd pl. Györffy István Fekete-Körös völgyi kutatásait. Györffy már határozottan csak a magyarságra érti a nyelv-sziget (és a szórvány) fogalmát: Györffy 1913, 479–448 (451).

²⁹ Lásd Rum: *Landkarten...*, 1942; Teleki-Rónai 1937.

Napjaink

A szórvány terminus a rendszerváltás után, a kisebbségi kutatások terminológiai rendszerében a sokszínű értelmezési lehetőségek miatt ismételt reneszánszát éli. Igaz, a kifejezés nem utal az idegen nyelvterületre vagy vallásfelekezeti környezetbe beékelődő csoportnak sem a nagyságára, sem a területi kiterjedésére, ám éppen ezért, a szórvány *képlékeny* fogalomként működhet. Hiszen *a kutatási célnak megfelelő* jellemvonását (térbeli kiterjedést, számarányt, demográfiai képet, társadalmi helyzetet) *önmagunk* határozhatjuk meg. E dinamikus tulajdonságáért a szórvány kifejezés – a két világháború közötti időszak után részben régi, részben megújult, részben kibővült értelemmel – hazánkban (is) ismételten terjed.³⁰ Éppen az előbb említett alakítható/változó jellemvonásai miatt hasonlóan más plasztikus terminusokhoz (lásd pl. az „eticitás” kifejezését)³¹ a szórvány fogalmát napjainkban egyetlen mondattal lehetetlen definiálni. Hiszen lehet (továbbra is) térbeli rendként, illetve társadalmi kategóriaként, valamint statisztikai mutatószámként értelmezni. Sőt, olyan jelentéstartamot is tulajdoníthatunk a kifejezésnek, amely a kisebbségi lét azon a esetére vonatkozik, amelyre az adott léthelyzetben levő személy azonosságkonstituáló elemei kötődnek. A szórvány mint társadalmi fogalomkör akár tehát *értékkonfliktusokra* utaló kategóriaként is előfordulhat.³²

A szórvány/diaszpóra „egyszerű” területi vonatkozású ismételt használatát viszont napjainkban egyre inkább *viasszorítja* az a szemlélet, hogy nem lehet csupán a „kemény statisztikai adatokat” figyelembe venni egy-egy szórványterület kijelölésénél, hanem *elsődlegesen* ezeket a térszerkezeteket árnyaló, kialakító *társadalmi folyamatokra* kell figyelni. E paradigmaváltás eredménye, hogy a határ menti, „elvileg” etnikai tömbterületek közösségeire is kiterjesztik a szórvány fogalmát. Ebben a törekvésben nem geográfiai, hanem egyértelműen a *mentális* tényezők játsszák a meghatározó szerepeket.³³ Sőt. Napjaink tudományos diaszpórávitái, párbeszédei a hangsúlyt már egyértelműen áttették az „egyszerű” (nemzetiségi) statisztikai adatok alapján kijelölhető szórványállapot felmutatásáról e kisebbségi közösségek etnikus/kulturális („szórványosodási”) folyamatainak értelmezésére.³⁴

³⁰ Az etnikai értelmű diaszpóra fogalmát bemutató és árnyaló tanulmányokat lásd a *Regio*, 1999, 3–4. számában, az *Erdélyi Múzeum* 2000, 3–4. füzetében, illetve a jelen írásban meghivatkozott és egyéb, itt nem idézett értekezéseket. Lásd még továbbá Dányi 1993. Részletes, szórványközösségekre vonatkozó „feladatmeghatározást” lásd Benkő 2000; Keszeg 2002, 159; Fejős 1995, 467–472; Fejős 2004, 9–24.

³¹ Keményfi 2003, 9–15.

³² Ilyés 2000, 319–324.

³³ Lásd Puskás 2003, 114–115. – A szórvány fogalmának fent vázolt tartalmi átalakulását párhuzamba állíthatjuk a szintén szigorú geográfiai térelemeként megjelent régiófogalommal. Napjainkra a régió már szinte elvesztette területi értelmezését, és valamiféle cselekvési tervet, folyamatot, illetve az egybetartozás laza tudatát, élményét hordozza magában. Lásd ehhez a *Néprajzi Látóhatár*, 2002. XI. évf., 1–4. számának tanulmányait az 55–133. oldalakon.

³⁴ Lásd pl. a 2001 januárjában megrendezett szórványkonzultációhoz kapcsolódó írásokat a *Magyar Kisebbségben*, 2000, 2. és 3. szám: www.hhrf.org/magyarkisebbség

Az ezredforduló fogalmi használatának másik jellegzetessége, hogy a szórvány/diaszpóra kettős értelmű alkalmazása tovább bonyolódott. Egyrészt összemósódott (az eddig is helytelen) kettős – diaszpóra (csak felekezeti értelem), szórvány (felekezeti és etnikai jelentés) – fogalomhasználat:³⁵ Közép-Európa tarka etnikai és felekezeti rendszerében sokszor valamely *vallási „diaszpóra” egyben etnikai „szórvány” is.*

Az etnikai és a vallási identitás hasonlósága és találkozási pontjai mellett e társadalmi dimenziók közötti lényegi különbségeket nem lehet elhanyagolni, például azt, hogy a vallásnak a nemzeti hovatartozás különbségeit konzerváló szerepe is van.³⁶ Az etnicitás és a vallásosság összefüggése kapcsán ezt a funkciót úgy lehetne árnyalni, hogy a vallásosság – főként etnikai kisebbségek esetében – *fékezheti* az etnicitás dinamikáját. Bár ma már nemcsak az etnikai identitást, hanem a vallásosságot is változóban, mozgásban levő entitásként kell értelmeznünk, a vallási hovatartozás változása mégis hosszabb folyamat. Az ország- vagy nyelvváltást a legkevésbé követi felekezeti kiszakadás. Ezt a jelenséget általában mérési alapként szokták értelmezni, mellyel egy ország egykori nemzeti, etnikai kisebbségeinek számarányaira lehet következtetni. Vegyes házasságokban például a felekezeti statisztikai kontrollálja az etnikait. A vallás a szórványközösségekben (Erdély) a nemzeti identitás első számú bázisa.³⁷ De itt említhetjük térségünk tipikus átmeneti (etnikum – vallás) területként Moldvát. Az ott élő magyarság asszimilációja („szórványosodása”) egyre finomabb és finomabb etnikai értelmezési hálót követelt meg addig, hogy napjainkra már az etnikai törésvonalakat elsődlegesen a vallási hovatartozás (római katolikus/ortodox) jelenítse meg, és lehessen elkülöníteni egymástól a „magyar” és a román nemzetiséget, és érdemben szólni a „magyar” *etnikai/vallási diaszpórákról.* Azaz a vallás etnikai identitást konzerváló funkciója tulajdonképpen megalapozza az (eleve helytelenül szétválasztott) szóalakok (diaszpóra/szórvány) közös értelmű használatát.

Másrészt viszont mégis megjelent egy új geográfiai szín, amely nem a felekezet és nemzetiség, hanem a migráció/helyben maradás alapján továbbra is kettébontja a szinonimák használati körét. Amint arról fentebb szó volt, a szórvány kifejezés etimológiai gyökere a szétszóródásra (önkéntes vagy kényszerű), migrációra utal. A szórvány használatának tehát elengedhetetlen feltétele lenne a migráció, a terminus a két világháború között felvett autochton jellegét mégis napjainkig megtartotta. A „sorsközösségi” olvasatok egyrészt a tömbszerűen és migráció nélkül, azaz *helyben* kisebbséggé vált, és az asszimiláció hatására tömbszerűségéből fokozatosan veszítő („széttöredező”, „lebomló”) vallási és/vagy etnikai közösségek jelölésére is használják a fogalmat.³⁸ Ez a második értelem a területi vonatkozású etnikai vizsgálatokat végző egyes ku-

³⁵ Moosmüller 2002; lásd pl. ebben az értelemben történeti etnikai szórványokra Petri 1996, 69–104.

³⁶ Részletesen lásd Bartha 1984, 100, 1987a, 1987b.

³⁷ Tóth 1999.

³⁸ Tóth 1999, 29; Tóth 2000, 256–257; Mirnics 2004, 25.

tatók gyakorlatába úgy épült be, hogy a két egymásnak szinonimaként megfelelő kifejezést (szórvány, diaszpóra) eltérő jelentéssel ruházzák fel. A szórvány terminust elsősorban a határváltozások következtében *helyben* kisebbséggé váló és fokozatosan felmorzsolódó közösségek megjelölésére, míg a diaszpóra a vállalt *migráció* következtében idegen országban kisebbségi csoportokként élők jelölésére alkalmazza a földrajztudomány.³⁹ Habár „első ránézésre” az autochton (szórvány) – allochton (diaszpóra) felosztás eligazít, ám sok esetben megkérdőjelezhető ez az elkülönítési elv. Gondoljunk csak arra, hogy másként szórvány egy mezősegi magyar református, mint egy 19. században odatelepült katolikus magyar közösség. De példaként említhetjük a környező országok magyarságának napjainkban zajló elvándorlását/migrációját is, irányuljon az akár az anyaországba, akár Európa más országaiba.

A szórvány/diaszpóra mai alkalmazásánál röviden meg kell ismételni a szó tudománytörténeti gyökereit is. A második világháború után, főként Weber-Kellermann éles kritikája nyomán a német néprajz/európai etnológia az etnikai (kisebbségi) kérdések térbeli vetületére a *statikus* sziget kifejezést elvetve ismét előtérbe léptette a két világháború között is már „dinamikusabb”, *társadalmi folyamatokra* is utaló szórvány terminust. E vallás(földrajzi) kifejezést a nyelvi, etnikai kisebbségekre átvéve napjainkban azt jelenti (és érzékelteti), pontosabban azt *kellene* jelentenie (!), hogy bár *szétszóródva* élnek más népek között az adott kisebbség tagjai, de nem elszigetelten, hanem a *környezetükkel* – egymásra kölcsönösen ható – *kulturális, szociális kapcsolatot tartanak fenn*.⁴⁰

A fogalom azt is jelenti, hogy a kisebbségi kérdéssel foglalkozó tudományoknak a múlt terminológiai rendszerének kritikus számbavételével párhuzamosan arra kell törekedniük, hogy ne a szórványban élő kisebbségek kulturális mozdulatlanságát (mozdíthatatlanságát) és zártságát hirdesse, sőt a szórványosodás folyamatát minden fórumon és eszközével elítélje, hanem a kisebbségi csoportok környező, többségi kultúrával való kapcsolatát feltárja, és a két (vagy több) kultúra egymásra hatását több szálon árnyaltan elemezze.

Irodalom

- Aharoni, Johanan – Avi-Yonah, Michael 1999. *Bibliai Atlasz*. Jeruzsálem–Carta–Budapest, Szent Pál Akadémia.
- Arató Endre 1972. A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a 18. században. In Sipos Gy. – Szűcs J. (szerk.): *Nemzetiség a feudalizmus korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Balogh Pál 1902. *A népfajok Magyarországon*. Budapest, Magyar Királyi Vallás- és Köznevelési Minisztérium.
- Barnava, Élie (összeáll.) 1995. *A zsidó nép világtörténete*. Budapest, Gemini.
- Bartha Elek 1984. Etnikai különbségek és a vallások integráló ereje. In Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 97–101.

³⁹ Vonatkozó szakirodalommal lásd Sebők 2002, 242–244.

⁴⁰ L. Puskás 2003, 104–124.

- Bartha Elek 1987a. Vallás és etnikum. In Dankó I. – Küllős I. (szerk.): *Vallási néprajz III.* Budapest, ELTE Folklor Tanszék, 194–217.
- Bartha Elek 1987b. Az egyházak szerepe a nemzetiségi kultúra megőrzésében. In Gyivicsán Anna (szerk.): *Folklor és tradíció, IV.* Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 238–247.
- Benkő Samu 2000. „Szórványban” tudományos tanácskozás (megnyitóbeszéd). *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 248–250.
- Buchberger, Michael (Hrsg.) 1931. *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg im Breisgau, Herder & Co. G. M. B. H. Verlagsbuchhandlung.
- Chaunu, Pierre 2001. *A klasszikus Európa*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Csíki Tamás 2003. *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban* (1945-ig.) Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- Dányi Dezső 1999. A szlovákiai szórványmagyarság. *Regio*, 10, 3–4, 161–206.
- Egyed Ákos 2000. A szórványkérdés a két világháború közötti történetírásban. *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 125–127.
- Fejős Zoltán 1995. Diaspora: Validity of a Concept for Ethnic Studies. In Krupa A. – Eperjessy E. – Barna G. (szerk.): *Kultúrák találkozása – kultúrák konfliktusai*. Békéscsaba–Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 467–472.
- Fejős Zoltán 2004. Diaszpóra és az „amerikai magyarok” – háttér egy fogalom alkalmazhatóságához. In Kovács N. (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 9–24.
- Györffy István 1913. A Fekete-Körös völgyi magyarság. *Földrajzi Közlemények*, 41, 451–552.
- Haag, Herbert 1989. *Bibliai Lexikon*. Budapest, Apostoli Szenszék Könyvkiadója (Szent István Társulat).
- Ilyés Szilárd Zoltán 2000. Vázlat egy tágabb szórvány fogalom kidolgozásához. *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 319–324.
- Keményfi Róbert 2002. Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. *Ethnographia*, 113, 3–4, 189–244.
- Keményfi Róbert 2003. Az „eticitás” fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban. In Keményfi Róbert (szerk.): *A kisebbségi tér változatai*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 9–15.
- Keményfi Róbert 2004. „...A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében...” In Kovács N. – Osvát A. – Szarka L. (szerk.): *Tér és terep, III.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 119–131.
- Keszeg Vilmos 2002. Szórványsors a történetekben. *Erdélyi Múzeum*, 63, 3–4, 159–163.
- Klinger András 1994. A nemzetiségi statisztika Európában és Magyarországon. In Klinger A. (főszerk.): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 22–41.
- Kniezsa István 1938. *Magyarország népei a XI. században*. Budapest, Athenaeum.
- Kniezsa István 1941. *Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez*. Budapest, Athenaeum.
- Komoróczy Géza 1992. *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Léon-Dufor, Xavier (főszerk.) 1986. *Biblikus teológiai szótár*. Budapest, Apostoli Szent-szék Könyvkiadója (Szent István Társulat).
- Mályusz Elemér 1932. A népiség története. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 237–268.
- Meinecke, Friedrich 1922. *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. München, Oldenbourg.
- Mirnic Károly 2004. „Porlik, mint a szikla”. *Aracs*, 4, 1, 25–29.
- Moosmüller, Alois 2002. *Interkulturelle Kommunikation in der Diaspora*. Münster–München–New York, Waxmann.

- Nagy, Ludovicus 1828. *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Inclyti Regni Hungariae*. Buda, Procurae Typis Annae Landerer.
- Orosz László 2003. Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában. *Századok*, 137, 1, 43–99.
- Párdányi Miklós é. n. (1939–1942). Nép, nemzet, nemzetiség. In Domanovszky S. (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet, V*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 129–162.
- Petri Edit 1996. A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon. *Századok*, 130, 1, 69–104.
- Popély Gyula 1991. *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében, 1918–1945*. Széphalom, Írók Szakszervezete.
- Puskás Tünde 2003. Magyarnak lenni kisebbségben és szórványban. *Fórum*, 5, 4, 104–124.
- Rumänische Landkartenfälschungen und ihre Kritik* 1942. Budapest, Staatwissenschaftliche Institut 15.
- Sebők László 2002. A határokon túli magyarság néhány népességszerkezeti jellemzője és perspektívái. *Kisebbségkutatás*, 11, 2, 237–246.
- Szabó István 1937. *Ugocsa megye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Szabó István 1941. *A magyarság életrajza*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Szabó István é. n. (1939–1942). A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In Domanovszky S. (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet, IV*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 109–136.
- Teleki, Paul – Rónai, Andrew 1937. *The Different Types of Ethnic Mixture of Population*. Budapest, Athenaeum.
- Tóth Pál Péter 1999. *Szórványban*. Budapest, Püski Kiadó.
- Tóth Pál Péter 2000. A magyar és a vegyes (magyar–román, román–magyar) családok szociológiai-demográfiai helyzete Észak-Erdélyben 1942–1944 között. *Erdélyi Múzeum*, 62, 3–4, 251–258.

A KÁRPÁT-MEDENCÉN KÍVÜL ÉLŐ MAGYAROK KUTATÁSÁNAK FOGALMAIRÓL

Kovács Nóra

Egy tengeren túli magyar közösségben végzett antropológiai kutatás tapasztalatai alapján hozzászólásomban a Kárpát-medencén kívül élő magyar migránsközösségek vizsgálata során felmerült, illetve alkalmazott néhány fogalmat tárgyalok. Három példa segítségével megpróbálom érzékeltetni e fogalmak használatát és annak következményeit. A továbbiakban a diaszpóra–szórvány fogalompárról, az emigráció elnevezés használatáról, valamint az argentinai magyarok körében végzett kutatásról és ezen belül a diaszpóra fogalmának alkalmazhatóságáról lesz szó.

Az első felvetés a diaszpóra, illetve a szórvány fogalmával kapcsolatos. Ezek a fogalmak fordulnak elő leggyakrabban a szakirodalomban, és – főként a Kárpát-medencét illetően – ezeket járta körül leginkább a tudományos kutatás. A diaszpóra fogalmának használata a Kárpát-medencén kívül élő magyarok vizsgálatában a közelmúltban egyre általánosabbá vált: egy évvel ezelőtt egy a nyugati magyar migrációra irányuló tudományos kutatásokat felvonultató konferencia címében¹ is ez szerepelt. A szórvány fogalma főként a Kárpát-medencei magyar népesség kapcsán vetődik fel a kérdéssel foglalkozó szakirodalomban és közbeszédben egyaránt.²

Számos esetben egymás szinonimáiként fordulnak elő, nemcsak a Kárpát-medencében élő magyarok, hanem a tengeren túli magyar közösségek vonatkozásában is. Általánosságban, a Kárpát-medencében a határokon túl élő magyarokra a *szórvány*, a nyugati és tengeren túli magyarságra a migrációs mozzanatot is magába sűrítő *diaszpóra* kifejezést alkalmazzák, de előfordul az is, hogy a Kárpát-medence területén is – sokak által vitatott módon – *magyar diaszpóráról* beszélnek vagy írnak, míg a tengeren túli magyarok megjelölésére is használatos a *szórvány* kifejezés.³ Hangsúlyozni szeretném, hogy a diaszpóra–szórvány fogalompárról a továbbiakban elmondottakat a Kárpát-medencén kívül élőkre – és elsősorban a nyugati magyarokra – tartom érvényesnek.⁴ Az utóbbi évek határon túli magyarokkal és migrációval kapcsolatos magyar-

¹ *Magyarok a nagyvilágban – diaszpórakutatás az ezredfordulón*. MTA Kisebbségkutató Intézet, 2002. október, 17–18.

² Egy kerekasztal-beszélgetés erejéig éppen Vetési László Szórványstratégiák című dolgozatával ismerkedhettünk meg közel két évvel ezelőtt.

³ Lásd például Fejős 1993.

⁴ Itt jegyzem meg, hogy funkcionális szempontból minden bizonnyal a környező országok néhány nagyvárosának, így például Prágának vagy Bukarestnek a magyar kö-

országi szakirodalmában vita bontakozott ki arról, melyik fogalom használata mellett milyen érvek szólnak.

Vajon érzékelhetők-e lényeges különbségek jelentéstartományaik közt? A *szórvány* kifejezés a görög eredetű, „szétszórás” jelentésű *diaszpóra* fordítása. Kezdetben használata és jelentése egyértelműen összefonódott a zsidósággal, később azonban kiterjesztették más migráns csoportokra, és ennek megfelelően beszélhetünk ír, örmény, görög, indiai, kínai, afrikai és más diaszpórákról is. Pontosan a migrációs mozzanatra történő hivatkozással egy jelentős tábor hevesen kritizálja a diaszpóra kifejezés használatát a Kárpát-medencei magyarokra vonatkozóan. Bármilyen érzelmi töltetű és előjelű legyen is a magyar szóhasználatban a diaszpóra kifejezés, a nemzetközi társadalomtudományi és migrációs szakirodalomban egy létező, használatos és többé-kevésbé definiált tudományos fogalom.

A közelmúltban Sik Endre azt vizsgálta meg, hogy alkalmazható-e a diaszpórafogalom Magyarország és a határon túli magyarok viszonyrendszerének jellemzésére.⁵ A klasszikus diaszpóradefiníciók nyomán Sik Endre szerint a diaszpóracsoportok olyan migráns csoportok, amelyek etnikailag eltérnek a befogadó országtól, ahol kisebbséget alkotnak, a kibocsátó ország iránt erős vonzalmat tanúsítanak, ahhoz erős érzelmi szálak fűzik, és oda állandóan visszakészülnek. A diaszpórának az egyénhez hasonló életciklusai vannak, s a kialakulóban levő, a megerősödött és a széteső diaszpóra szociológiai jellemzői igen eltérőek. Sik Endre ezeket további, a diaszpóracsoportok működésére jellemző sajátosságokkal egészíti ki: a diaszpóracsoportokat a befogadó országok idegennek tekintik; e csoportok a migráns lét sajátosságait mutatják, azaz erős személyi kapcsolatok, bezártság, (túl)fejlett „mi-tudat”, valamint kulturális önvédelem jellemzi őket. Összegzésül Sik Endre megállapítja, hogy egy hangsúlyozottan nem historikus, hanem funkcionális megközelítésben a Kárpát-medencei magyarságot illetően is nem eleve elvethető a diaszpórafogalom használata.

Kívül esik e hozzászólás körén, hogy a diaszpóra Kárpát-medencei magyar csoportokra való alkalmazhatóságának tekintetében állást foglaljak. Annyi azonban bizonyos, hogy a tengeren túli magyarok a továbbiakban idézett vizsgálatának során, a Buenos Aires-i magyarok tanulmányozásakor, a diaszpóra fogalma hasznos analitikus eszköznek bizonyult.

Másodszor, lássuk az emigráció kifejezés használatát, amely a Kárpát-medencén kívül élő magyarok önelnevezései között fontosabb helyet tölt be, mint a szórvány vagy a diaszpóra.

A Kárpát-medence határain túl élő magyarok, egyének és csoportok megjelölésére több elnevezést használ a velük foglalkozó irodalom (pl. menekült, régi magyar, ötvenhatos, negyvenötös, negyvennyolcas, emigráció, közösség, kolónia, csak hogy néhány példát említsek). A kifejezések használata azonban

zösszegei számos hasonlóságot mutathatnak a klasszikus diaszpóraismérvekkel jellemezhető nyugati magyar közösségekkel.

⁵ Sik 2000.

meglehetősen fogalmi tisztázatlanságot enged sejtetni. A fogalomhasználat elválik aszerint, hogy a szerző, a kutató a historikus, a funkcionális megközelítést képviseli-e, vagy hogy az egyes csoportok önelnevezéseit, illetve a szakirodalmi elnevezést használja-e. Az egyes kategóriák használata típusos eltéréseket mutat gyakorta attól függően is, hogy a szerző milyen személyes viszonyban áll a tárgyalt témával. Így a külföldi magyar szerzők szóhasználata gyökeresen és következetesen eltér a kilencvenes éveket megelőző magyar szakirodalométól.

Az „emigráció” kifejezés a külföldön íródott vagy megjelent magyar szakmunkák és publicisztika gyakran előforduló, politikai jelentéssel és egyértelműen körülhatárolható értéktartalommal bíró kifejezése, amely – ha kimondatlanul is, de – összekapcsolja a Rákóczi-szabadságharc és az 1848-as forradalom külföldre kényszerült szereplőit a második világháború után külföldre vándorolt magyarok egyes hullámaival.⁶ Úgy tűnik, a kivándorlás politikai motívumai önmagukban még nem indokolják az *emigráció* terminus használatát, hiszen az sem a Tanácsköztársaság bukása, sem az üldöztetések elől menekülő magyar zsidók esetében hasonló módon nem honosodott meg. A *régi magyarok* megjelölésnek például Argentína esetében a második világháború után kivándorlóktól történő megkülönböztetésként van értelme, és az *emigrációval* szemben – számos egyéb szociokulturális eltérés mellett – a régi magyarok migrációját nem politikai, hanem gazdasági motiváltság jellemzi. Az *emigráció* önelnevezés általában reflektálatlanul vagy minimális indoklással szerepel az irodalomban,⁷ és e fedőfogalom valójában nagyon sokféle vándorlási történetet és motívumot takar.

Végezetül engedjenek meg néhány mondatot az argentinai magyar diaszpóra példájáról.

Az argentinai magyarok esetében – bár a diaszpóra kifejezés nem tartozik saját önelnevezéseik közé, a diaszpóra fogalma jól alkalmazható vizsgálati eszköznek bizonyult. Sik Endre fentebb idézett írásában felvetette, hogy vajon diaszpórának tekinthetők-e a határon túlról jött magyarok csoportjai, azaz hogy beszélhetünk-e esetükben nemcsak diaszpóráról, hanem a *diaszpóra diaszpórájáról*, tekintve, hogy e közösségeket a diaszpóracsoportok számos ismérve jellemzi? Ez a kérdés az Argentínából Magyarországra települő, első, második és harmadik generációs argentinai magyarok közösségével kapcsolatban is felmerült.

A közvetlenül a második világháború után Argentínába érkezett magyarok egy viszonylag homogén társadalmi háttérű, valamint markáns politikai irányultságú csoportját és leszármazottaik közösségét jellemzik a diaszpóracsoportok klasszikus ismérvei. Olyan migráns népesség, amely etnikailag eltér a befogadó ország lakosságától, amelynek olyan kisebbségét alkotja, amelyet a kibocsátó ország iránti erős érzelmi vonzalom vagy/és aktív kapcsolata jelle-

⁶ Kurucz könyvének számos helyesírási hibája és elírása között több alkalommal szerepel az 1948-as évszám helyett az 1848-as. Például Kurucz 1999, 305.

⁷ Borbándi 1985, 1996, 1999; Némethy 1999.

mez, ahová elvileg állandóan visszamenni készül, de ahová gyakorlatilag soha nem tér vissza.⁸

A diaszpóra fogalmi kerete tehát inspiráló kiindulópontot nyújtott, ugyanakkor a vizsgálat a diaszpórafogalom néhány hiányosságára is fölhívta a figyelmet. Anélkül, hogy itt és most a diaszpóradefiníció általános továbbfejlesztésére törekednék, megjegyzem, hogy az idézett meghatározás nem mutat érzékenységet a probléma folyamatjellegére, nem segít megragadni a diaszpóracsoportok változásait. A Buenos Aires-i magyarok vizsgálatában kulcsfontosságú a migráns népesség egymást követő generációi közt megfigyelhető különbségek megléte. A problémát statikusan vizsgálva a felsorolt ismérvek azonban többnyire érvényesek a Buenos Aires-i Magyar Centrum közösségére, részleges kivételt ez alól csak az utolsó pont, a visszatérés jelent, hiszen a Buenos Aires-i magyarok körében megfigyelhető a legutóbbi évtizedben a mai napig zajló visszavándorlási folyamat.

A negyvennyolcas argentinai magyar bevándorlókból és leszármazottaikból álló Buenos Aires-i magyar közösségnek az alábbi diaszpóraismérvek vannak: mindannyiukat ugyanaz a kényszerűség vezérelte jelenlegi lakóhelyükre; Argentínában csak átmenetileg tartózkodnak; játszanak a gondolattal, hogy egy nap visszatérnek Magyarországra. Ezt egészítette ki e csoport esetében egy negyedik mozzanat: akkor térnek vissza, amikor ott már nincsenek uralmon a kommunisták. Ez az utolsó, „politikai összetevő” alapjaiban határozta meg a negyvennyolcas közösség kapcsolatát Argentínával és Magyarországgal, más Argentínában élő magyarokkal, emellett fő formálója volt a közösség belső viszonyainak is a második világháború végétől a magyarországi rendszerváltásig terjedő időszakban. A kilencvenes évek magyarországi változásainak következtében a politikai fenntartások érvényüket veszítették az argentinai magyar diaszpóraközösség szemében, és ez saját helyzetük, Argentínával és Magyarországgal való viszonyuk újragondolására kényszerítette őket.

Az argentinai lét újraértékelésében 2001-től fontos szerepet kapott az argentin gazdasági és politikai válság, amelyet az argentin fizetőeszköz leértékelése és az egyre növekvő mértékű munkanélküliség kísért. A kolónia megszűnését előre vetítő elzárkózást a fokozatos nyitás, valamint egy Magyarország felé irányuló migrációs folyamat váltották fel.

Összegzésként elmondható, hogy a Buenos Aires-i magyarok terepmunkán alapuló, kulturális antropológiai, mikroszintű vizsgálatában, a körükben lezajló változási folyamatok értelmezésében a diaszpóra fogalma hasznos kiindulópontot és elemzési szempontokat nyújtott.

⁸ Bán 1997. Idézi Sik 2000, 158.

Irodalom

- Borbándi Gyula 1985. *A magyar emigráció életrajza*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Borbándi Gyula 1996. *Emigráció és Magyarország. A nyugati magyarok a változások éveiben, 1985–1995*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Fejős Zoltán 1993. *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890–1940*. Budapest, Közép-Európa Intézet.
- Kurucz László 1999. *Magyarok Argentínában*. Buenos Aires, Biblioteca Nacional.
- Némethy Kesserű Judit 1999. *Az argentinai magyar emigráció: intézmények, sajtó, irodalmi élet* (PhD-értekezés).
- Sik Endre 2000. Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Migrációs Évkönyv, 2000, 157–184.

A SZÓRVÁNNYÁ VÁLÁS FOLYAMATA MINT A NEMZETI KISEBBSÉGI KÖZÖSSÉG LEBOMLÁSÁNAK TERMÉKE

Mirnic Károly

A DESTRUKTURÁLÓ TÉNYEZŐK SZÁMBAVÉTELE ÉS A DESTRUKCIÓ FOLYAMATÁNAK SZOCIOLÓGIAI MEGVILÁGÍTÁSA

Egy nemzetrészt nagyhatalmi vagy nemzetközi politikai döntés alapján válik nemzeti kisebbséggé egy másik nemzeti közösség állami területén. Ilyen értelemben a nemzeti kisebbség nem egyéb, mint más állam szuverenitása alá helyezett és területéhez csatolt nemzetrészt. A közvetlenül sorsalakító politikai döntést megelőzően ez a nemzetrészt semmiben sem különbözött az egész nemzetre ható politikai, társadalmi-gazdasági, eszmei, a közvélemény útján terjedő értékek és intézményesített folyamatok megélése tekintetében. Ez a kapott nemzetrészt az új nemzetállam számára elviselhetetlen, idegen testet képez. Ezért attól a pillanattól kezdve, hogy véglegesítették az új elválasztó országhatárt, állami kényszerét fogja alkalmazni, hogy a szuverenitása alá vett népességre rákényszerítse saját etnikai jellegét. Ezáltal a volt nemzetrészt kényszerkisebbséggé válik. Ez azonban az utódállam számára sem könnyen és azonnal megoldható feladat. Nem lehet ugyanis egyszeri állami elhatározás vagy döntés eredménye. A destrukció folyamata maga is évtizedekig eltartó történelmi folyamat, amelynek a végkimenetele csak akkor biztos, ha nem történnek újabb határmódosítások. Ilyenek azonban nemcsak etnikai, hanem számtalan más okból kifolyólag mindig adódhatnak.

A NEMZETI KISEBBSÉGNEK MINT HARMADFOKÚ KÖZÖSSÉG KIALAKULÁSÁNAK AZONNALI MEGAKADÁLYOZÁSA ÉS LEHETETLENNÉ TÉTELE

A teljes területén tudatosan önszerveződni és belső viszonyait, valamint intézményhálózatát önállóan tervezni és működtetni képes közösséget harmadfokú közösséggé értelmezem. Az ilyen közösség nem csoport, hanem szerves, politikai alanyiségű egész, amelyet többszörös kohéziós erő tart össze.

Már azáltal, hogy a nemzetrészt kényszerkisebbséggé válik, bekövetkezik a harmadfokú közösség lehetőségének a szertefoszlása. A kényszerkisebbségben a közösség tudatformáló és cselekvő tagjai, valamint szervezetei között szinte azonnal lehetetlenné válik a kapcsolatteremtés elsősorban a termelési és kereskedelmi szférában. Az addig működő kapcsolattartást lehetetlenné teszi, új kapcsolatoknak pedig nem adnak lehetőséget. Lehetetlenné válik a kisebbségi kényszerközösség gazdasági-pénzügyi szükségleteinek kielégítésére irányuló eszközök és intézkedések igénybevétele, de az ilyen jellegű intézményesített célirányultság is. A kisebbségi kényszerközösség valamennyi gazda-

sági viszonyát „kívülálló tényezők” határozzák meg, és „kívülállók” irányítják. A kisebbségi kényszerközösség számára ellenőrizhetetlenné és lehetetlenné válik minden ráhatás lehetősége a saját gazdasági helyzetére.

A politikai, gazdasági és értelmiségi elit addig tökéletesen működő kapcsolattartásában azonnali nehézségek állnak be. Már ez az egy tényező elégségesnek bizonyul ahhoz, hogy a kisebbségi kényszerközösség ne működhessen úgy, mint harmadfokú közösség. Ha a saját etnikai közösségéhez a legkisebb mértékben tudatosan ragaszkodik, és e közösség érdekeit igyekszik éltetni, a kisebbséghez tartozó vállalkozó egyén többé egyetlen gazdasági érdekét sem képes tervszerűen és szervezeten érvényesíteni. Az utódállam első számú célja, hogy megakadályozza a kisebbségi közösséghez tartozó egyén gazdasági érdekképviselését azzal a céllal, hogy majd ez további áttételben és más közösségi cselekvési területeken is megakadályozza az érdekvérvényesítést. A kisebbséghez tartozó egyénnek az a kísérlete, hogy továbbra is tudatosan egyesüljön más egyénnel, és a közösségében létrehozzon gazdasági szervezeteket, társaságokat, egyesületeket és más érdekképviselést, eleve sikertelenségre van ítélve. Az állami kényszer ezt a szándékot következetesen lehetetlenné teszi. A tudatosító politikai érdekképviselést a közösségi élet valamennyi megnyilvánulásában, de elsősorban a gazdasági kapcsolatok és kommunikáció terén lehetetlenné teszi. Csak ezután kerül sor az önszerveződés más lehetőségeinek a korlátozására is. Az utódállam csak annyi lehetőséget ad a kényszerközösségnek, amennyire kényszeríti a látszat jó szomszédsági viszony fenntartása. Mihelyt lehet, újabb, korlátozó és szigorító intézkedéseket foganatosít, amikor kikerül a nemzetközi közvélemény ellenőrzése alól.

A KISEBBSÉGI KÉNYSZERKÖZÖSSÉGNEK MINT MÁSODFOKÚ KÖZÖSSÉGNEK A DESTRUÁLÁSA

A közvetett, vagyis az intézmények és közvélemény által közvetített kapcsolatokkal bíró közösséget másodfokú közösségként értelmezem. Napjainkig a többségi nemzeti közösség által alkalmazott állami kényszer számára megoldhatatlan feladatnak bizonyult, hogy teljesen megakadályozza-betiltsa a kisebbségi anyanyelvhasználatot. A közös nyelv használata a családban (primer, azaz első fokú közösségben) ösztönösen ellenáll minden erőszakos tiltásnak. Önmegtartó erejű és magában véve autonóm jellegű. Az egymás közti nyílt vagy tiltott azonos nyelvű kommunikációt nem lehet könnyen megvonni a kisebbségi közösséghez tartozó egyéntől, családtól, baráti körtől, szolidaritási csoporttól, szomszédi kapcsolattól. Ehhez is történelmileg hosszabb időre van szükség. Meg lehet viszont tiltani vagy erősen korlátozni az anyanyelvhasználatot a közélet minden területén. Az anyanyelvhasználat tiltására vagy korlátozására vonatkozó törvények, jogszabályok és intézkedések a közélet minden területén, de elsősorban az oktatásban, a művelődésben és a tájékoztatásban, központi jelentőségűek a kényszerkisebbség mint másodfokú közösség életében. Mindenekelőtt azért, mert visszahatnak a kisebbséghez tartozó egyén

munkamegosztásban elfoglalt helyére, a nemzeti jövedelem elosztásában, a társadalmi életben, a presztízscsoportokban, az állami közigazgatásban betöltött szerepkörben és pozícióharcban. E tekintetben minden állami korlátozás hátrányos helyzetbe hozza a nemzeti kényszerkisebbséget és külön-külön a hozzá tartozó egyéneket. A kényszerkisebbségnek mint másodfokú közösségnek (amelyre jellemző a közvetett kapcsolatok rendszere) a gyökértelenítése azért bizonyul nehéz feladatnak, mert továbbra is hatékonyak az első fokú közösségek mint természetes közösségek. A nemzeti kisebbséghez tartozó egyének ugyanis akarataik ellenére is beleszületnek a közös nyelvhasználat valóságába. Ezt az egymás közötti családi nyelvhasználatot tovább erősítik, és tág kommunikációs hálónak változtatják a szomszédi, baráti és szolidáris kapcsolatok. Mindez akadályt jelent az anyanyelvhasználat hálózatának szétválásában. A szomszédi, baráti és szolidaritáson alapuló kapcsolatoknak, bár természetük szerint közvetleneknek tekinthetők, van egy más vonatkozásuk is. Ugyanis azon tulajdonságuk folytán, hogy területi jellegűek is, közvetettekké válnak. Nemcsak egy házhoz kötődnek, hanem utcához, lakónegyedhez, városhoz, faluhoz is, s ez a nyelvhasználatot közvetett jellegűvé teszi a kisebbségi közösségben. A nemzeti kisebbségi közösség bomlásának ezen a fokon tehát még egyszerre hatnak az első fokú közvetlen és másodfokú közvetett nyelvhasználati és társadalmi kapcsolatok. Nyilvánvaló tehát, hogy a többségi nemzeti közösség állami kényszere nem éri be csupán azzal, hogy az értelmiségi, gazdasági és politikai elit és a közösség cselekvő tagjai közötti kapcsolatokat gyengítse, hanem állandóan szagatja, és lehetetlenné teszi a kényszerközösség valamennyi közvetlen-közvetett térkapcsolati rendszerét is. Célja a kisebbségi kényszerközösséghez tartozó egyének egymással való szembeállítása érdekeik szerint a nemzeti értékrendszer megítélésében, de a közös érdekek meglátásának elhomályosítása is. Ezáltal teljesebbé válik a tiltó rendszer a kisebbségi közösség életében. Egymással különböző ellentétes-ellentétes meglátás, erkölcs, érték és normarendszer uralkodik el a sorskérdések tekintetében. A tiltó állam célja az, hogy semmilyen jól szervezett intézményesített formában vagy informális kapcsolatteremtésben ne vegyen részt nagyobb számú kisebbségi egyén. Az egyén nemzeti azonosságtudata, ön maga helyzetéről alkotott képe bizonytalanná válik. A cél arra irányul, hogy ne egységes területen érvényesüljön az anyanyelvhasználat, ne vegyen benne részt a kisebbségi közösség valamennyi tagja, hanem – amennyire csak lehetséges – minél nagyobb része az államalkotó nemzeti közösséghez kötődjön. Aki a kisebbségi közösség közvetett kapcsolataiban nem azonosul a közösség életével (s ezen keresztül az egész nemzete életével), előbb-utóbb elidegenül tőle. Ennek következtében a periferiális részeken elkerülhetetlenül egyre nagyobb elkülönülés és leszakadás következik be. Aki nem érez és nem gondolkodik többé kisebbségi közössége közvetett kapcsolataiban – magányossá válik. Ebből csak egy kivezető út van: kötődni az államalkotó népesség közösségi intézményeihez, értékrendszeréhez és nyelvhasználatához.

A kisebbségi kényszerközösség területi szerkezetében egyre nagyobb mértékben lazulnak fel és tűnnek el a közvetett kapcsolattartás lehetőségei.

A nemzeti kisebbség megszűnik a saját területi egységeit és kisközösségeit egyesítő politikai alanyiságú közösség lenni. Ez a folyamat különösen gyorsan bonyolódik le azokon a területeken, amelyek az intézményesített kommunikációs háló szélén helyezkednek el. Nemzeti értelemben ezeken a területeken az egyén gyorsabban magányosodik el, és vész el a nemzete számára: általában előbb, mint a többségi nemzeti közösség befogadná. Általános leépülési és destrukturalizálódási folyamat megy végbe: a nemzeti kisebbség egyre gyorsabban olvad a peremrészekben, s ugyanakkor az addig hozzá tartozó egyén előtt nem nyílnak új lehetőségek a többségi nemzeti közösség részéről sem.

A kisebbség és többség közti ádáz harc eredménye, hogy a kisebbséghez tartozó egyének nagyobbik része szociális tekintetben hátrányos helyzetbe kerül, és mint csatlós lényeket, „szolganépet” fogadja be a többségi nemzeti közösség. Csak nagyon véletlenszerűen adatik meg a társadalmi felemelkedés lehetősége egy-egy egyéneknek a szórványban. Az egymás közti harcból eredő büntetés természetesen közvetlenül nem ennek vagy annak az egyéneknek szól, de mégis valamennyit sújtja. Ezáltal semmissé válnak a polgári társadalomban állandóan proklamált értékek, az általános polgári szolidaritás működtetése a kisebbségi közösséghez tartozó egyénekkel szemben is. Helyet kap a kirekesztés.

Elérkeztünk a kisebbségi közösség szórvánnyá válásának küszöbére, s már mélyen beegázoltunk e folyamat első és második szakaszába is. Bár azt is részben érintettük, mégis hátra maradt, hogy részletesen is leírjuk a szórvánnyá válás folyamatának záró szakaszát.

A DESTRUKCIÓ ZÁRÓ SZAKASZA: A NEMZETI KÉNYSZERKISEBBSÉGI KÖZÖSSÉG KÖTETLEN EGYÉNEKRE TÖRTÉNŐ SZÉTHULLÁSA

Az egyénekre széttagolt és kizárólag primer kapcsolatokra korlátozódó közösségeket első fokú közösségként értelmezem. A nemzeti kényszerkisebbség végleges széttagolódása kötetlen egyénekre több szálon fut. Ennek a folyamatnak megvannak a demográfiai, szociológiai, etnológiai, szociálpszichológiai, kulturális antropológiai stb. összetevői. E tudományok módszereivel szükséges őket végigkísérni. Miután a nemzeti kisebbség a szórvánnyá válás folyamatának a kezdet kezdetén megszűnik közös célokért dolgozó társaság, saját kommunikációs belső hálózattal és saját alapítású intézményeivel rendelkező munkaközösség lenni, ugyanez a folyamat fog megismétlődni jóval később az oktatási rendszerben, s azután a művelődési intézményhálózat felszámolása területén.

Ez a folyamat, például a délvidéki magyarok esetében nagymértékben végbement az elmúlt 80 év alatt, de még kb. 50 év szükséges ahhoz, hogy teljesen be is fejeződjön, s ezáltal széttagolódjon kötetlen egyénekre és néhány laza kapcsolatú, zárt kisközösségre. E folyamat képezi alapját a természetes népességfogyásnak, de ez az utóbbi is visszahat a folyamat gyorsulására. A szórvánnyá válás és a természetes népességfogyás interakciója is azonban egy sok-

kal szélesebb keretben történik: a belső és külső vándormozgalom állandóan ható és leállíthatatlan folyamatában. A vándormozgalomnak mind a két arcukat az utódállam kényszerítő intézkedéseivel irányítja a többségi nemzeti közösség érdekében. E nélkül a nemzeti kisebbség természetes népességfogyása nem 100, hanem akár 200–250 év alatt menne végbe, s kérdéses, hogy egyáltalában végbemenne-e? Nem kapna-e teljesen ellenkező, növekvő irányt a különböző, örökké változó politikai tényezők és külső erők hatására? A kis népek és néptörödékek politikai szerencséje nagyon változó tényezők hatása alatt alakul, s ez a jövőben sem lesz másként, hiszen ki vannak téve a nagy népek akarátának és a véletlenszerűségnek.

Mivelhogy a szórvánnyá válás folyamatát a politikai döntés kezdetétől alapjában véve a többségi nemzet állami kényszerítő hatása és intézkedései irányították, az elmúlt 80 évben a délvidéki magyar kényszerkisebbségi közösségben nem sikerült a két világháború között, a titói időben, de 1989 után sem létrehozni a tudatos, jól szervezett, politikai alanyiságot kimutató kapcsolatot a politikai elit és a cselekvő egyének között. A délvidéki magyar kisebbségi közösség nem volt képes:

- megtartani azt a közös ügyért cselekvő egyének közösségét, amilyen korábban volt, 1920 előtt, mint nemzetrész; képtelen volt ennek a célnak megújuló tartalmat és formát nyújtani;
- kohéziós erőt adni, amely a szociális kérdésekben konszenzust és szolidaritást eredményez, és a nemzetiségi sorsot tudatosan és politikai alanyisággal és képviseléssel irányítja;
- képtelennek bizonyult a kisebbségi közösségben a különböző érdekcsoportok és társadalmi rétegek között cselekvő, átfogó konszenzust és szolidaritást teremteni;
- a kisebbségi politikai, értelmiségi és gazdasági elitnek nem sikerült elhíttetnie, hogy a kisebbségi közösségben közös otthonra lehet lépni, és az jövőt nyújt.

Ennek következtében mély gyökeret vert tíz- és százazrek lelki világában a hontalanság. Ennek további következménye a családalapítással kapcsolatos elkedvetlenedés és a kivándorlás, illetve fontolgatása.

A délvidéki magyar kisebbség politikai, értelmiségi és gazdasági elitje közötti kapcsolat elégtelensége és sokszor a kisebbségi közösséggel való szembenállás csak erősítette az állam tiltó-korlátozó akarátát. Ez a több évtizeden keresztül tapasztalható magatartás az állam hasznára tevékenykedett, és tovább mélyítette érzelmileg is e folyamatok medrét a kisebbségeknél. A politikai és értelmiségi elit képtelennek bizonyult a nemzetiséghez tartozó egyéneknek eszmei értékeket nyújtani minden cselekvési területen, mind a magánéletben, mind a közéletben. Ez az elit a kisebbségi közösségben a nemzethez tartozás azonosulásának értékét kizárólag a közös nyelvre korlátozta, ami már elégtelennek bizonyult a 19. század elején is, s ma még inkább, hiszen az azonos nyelvet beszélők számtalan nemzetállamot hoztak létre, s hoznak létre ma is. A kisebbségi közösséget tehát meghagyta csupán az azonos nyelvet beszélők csoportja szintjén, de az eszmei értékekben egybekovácsolt közösség

szintjéig képtelen volt felemelkedni. Az ilyen csoportban az egyén természet-szerűleg elmagányosodott.

Ha ilyen volt a múlt és ilyen a jelen, mi marad a jövő számára?

- a csonka család és a rohamosan csökkenő, mind gyakrabban többnyelvű rokoni kapcsolatok;
- az otthonokban (és nem a nyilvános helyeken) találkozó, szűkülő baráti kör;
- a templom üresedő padjai, a hívők közösségének felbomlása, ahol a keresztelők is inkább már az egyén ügye és nem a hívő közösség ünnepe;
- a valamikori vagy a virtuális közösségképzet egyéni kívülivé válása: a tartós emlékezet vagy a távolodó, nehezen elviselhető lidérc.

A szórvánnyá válás végső stádiumában az egész kisebbségi közösség szét-esik primer csoportokra: az egyén már csak a családjával kommunikál anyanyelvén, vagy jobb esetben szűkülő baráti körével azonosul. A valamikori közössége értékrendszerét többé nem érti, nem éli meg, és nem képviseli a többségi nemzetiségi közösséggel szemben. A nemzettudata kiürül, már igazi értékek nincsenek benne, hanem alapjukat veszített sztereotípiák, előítéletek és hiedelmek.

A SZÓRVÁNNYÁ VÁLÁS DINAMIKÁJA

A kisebbségi közösség szerkezetében egyszerre vannak jelen az olyan települések és kisközösségek, amelyek a szórvánnyá válás első, második és harmadik szakaszába jutottak. Ezek szerint a kisebbségi közösség nem egyszerre lép be a szórvánnyá válás egyes szakaszaiba, és nem egyszerre érkezik végső szakaszába. A szórványtelepülések mellett megtalálhatók azok a települések, amelyek a szórvánnyá válás küszöbén várakoznak, de csak idő kérdése a további lebomlásuk.

Bár általános szociológiai szempontból nincsenek olyan települések, amelyekben az egyének kizárólag első fokú közösségben élnek (csupán családi vagy rokonsági kötelékben), a nemzeti kisebbségi kényszerközösség szempontjából vannak. Ahogy rövidül jelenlétük a kisebbségi közösség közvetlen és közvetett kapcsolattartásában, olyan arányban hosszabbodik a jelenlétük az államalkotó többségi közösségben. Az utódnemzedék már ezen az úton keresi és találja meg a jövőjét. A szórvánnyá válás folyamatának minden következő szakaszában a fejlett és kiteljesedett közösségre jellemző közvetett-közvetített kommunikációs kapcsolatok meggyengülnek, véletlenszerűvé válnak, intézményesített jellegük megszűnik. Előbb-utóbb a másodfokú közösségre jellemző intézmények és szervezetek formája tartalmatlanná válik, s végül tevékenységük megszűnik. Magát az intézményt mint formát már a kívülállók, a többségi nemzet állami irányító szerepe szünteti meg. Ha a közösségéhez továbbra is ragaszkodna, a kisebbségi közösséghez tartozó egyén ketrecben találná magát, és képtelen lenne utódainak jövőt nyújtani. Ideig-óráig még fenntartják magukat a zártkörű családi közösségben a kapcsolatok, de ezek is rendkívül

törékennyé válnak a vándormozgalom és az erőszakos, dominálni akaró többségi nép nyelvi behatolása következtében a rokonsági kapcsolatokba. Azokon a településeken is, ahol a kisebbségi közösség még csak a szórvánnyá válás küszöbén időzik (a nagyvárosokban), tulajdonképpen csak látszatnyugalom van. A lebomlás folyamata ott sem kisebb intenzitású, de visszatartott kirobbanó erővel válik majd láthatóvá a felszínen. Hatása akkor meglepetésszerű lesz, és a korábban cselekedni nem akarók vagy nem tudók, tehetetlenek, az egymásra mutogatók számára kijózanító.

ÖSSZEGZÉS

A kisebbségi közösség szórvánnyá válásának folyamata az államalkotó többségi nemzet állami kényszere és hatása alatt megy végbe. Ennek a következőképpen:

a) a szórványban élő kisebbségi közösségi egyén nagyon hátrányos szociális helyzetbe kerül: a többségi nép által támasztott oktatási, szakképzettségi és más követelményeknek nem tud eleget tenni, a kor szintje alatt alakul egész szellemi habitusa;

b) a kisebbségi közösségnek a még „ép része”, amely a szórvánnyá válás küszöbén időzik, ellenséges világot talál maga körül, amelyben képtelen már bármit is cselekedni a nemzetisége érdekében. A saját szórványát is hagyja pusztulni. Sem egész önmagával, sem a szórványaival nem képes közösséget vállalni.

A szórvánnyá válás végső stádiumában, szociológiai értelemben, már nem létezik kapcsolat az elit és a cselekvő közösség között. Itt már a kisebbségi közösségnek mint harmadfokú közösségnek (amely politikai alanyiságú, tudatosan és szervezeten képes befolyásolni akarataival a folyamatot) a hatása megszűnik az egyénre és a zárt jellegű kisközösségekre. A kisebbségi politikai cselekvést és szervezetséget nincs mire (intézményre) és kire (az egyének közvetett és közvetítő kapcsolataira) alapozni. Mint általában a társadalom egészének szintjén, a kisebbségi közösségben is csak ott lehet politikai alanyisággal, tudatosan és szervezeten cselekedni, ahol a másodfokú közösség intézményei (közvetett és közvetítő kommunikációs hálójai) működnek és hatnak, az egyének pedig a közösségi intézmények céljait megértik, és a tevékenységüket értékelik.

Alternatívák persze a jövőben is jelentkezhetnek, azonban ezekre a jelenlegi állapot tényezőiből nem lehet következtetni.

Nincs olyan tényező, amely stabilizálódásra utalna, és a folyamatot leállítaná.

A SZÓRVÁNYMISSZIÓ PROBLÉMÁI ÉS LEHETŐSÉGEI

Mirnic Károly

Európában az elmúlt történelmi időkben többször csökkent a népesség, de ennek kizárólag a háborúk, betegségek és járványok voltak a kiváltó okai; az éhínség ritkán és kevésbé. Ezekkel az okokkal szinte egyidejűleg azonban mindig tovább is hatottak azok a népességnövelő tényezők, amelyek rövid időn belül ismét helyreállították a korábbi állapotot, sőt növelték a népességet. Most azonban az európai nagy népek, a magyarországi és a magyar kisebbségi népesség fogyásának világnézeti, erkölcsi, gazdasági, vallásfilozófiai (hitbeli) és életmódbeli okai vannak (az élet önként és kényszerből vállalt hajszája). Ezeknek az okoknak a következményei már több évtizede beágyazódtak a demográfiai struktúrákba és törvényszerűségekre úgy, hogy az állapoton több, egymást követő nemzedék sem tud rövid időn belül változtatni. Még a leghelyesebb, legalaposabban előkészített népességpolitikától sem lehet megalapozott eredményre számítani. Mi, magyarok (anyaországbeliek és kisebbségi sorban élők) tehát egy alapvetően új helyzettel találtuk magunkat szemben, amelyet nem fogunk tudni oly módon megoldani, mint a nagy nyugat-európai népek elképesztő gazdasági erejükkel, népességelszívó hatásukkal és kulturális asszimiláló fölényükkel. Várható tehát, hogy a kis népek és nemzeti kisebbségek népessége a jövőben is csökkenni fog. Ebből kifolyólag az utóbbi időben a szociológusok és demográfusok figyelme egyre jobban a szórvánnyá válás problémái felé irányul.

A szórvány (diaszpóra) és szórványmisszió viszonyát vizsgálva több szociológus is visszanyúl a messzi ókorba, amikor a sokasodó görög népesség kirajzott Európa, Ázsia és Afrika egyes részeibe (ott új településeket hozott létre), vagy a keresztény egyház hasonló jellegű kis közösségeinek a sokasodására. A zsidó szórványok fennmaradása is állandóan érdekli a kutatókat. Csakhogy, mint ahogyan az előző mondatban ott is van a jelző: sokasodó, expanzióban (terjeszkedőben) levő népességről van szó e történelmi hasonlatok esetében. Hangsúlyozni kell, hogy az ilyen történelmi hasonlatoknak ma már nincs semmilyen gyakorlati jelentőségük a magyar nemzeti kisebbség szórványnépességgé válásának folyamatában. Ugyanis ebben az esetben nagyon gyorsan csökkenő népességről és zsugorodó településhálózatról van szó. A magyarországi és határon túli magyar közösségekben olyan demográfiai folyamatok tapasztalhatók, amelyek ez idáig a történelemben nem voltak észlelhetők. Világossá kell tenni azt is, hogy az európai nagy népeknél is hasonlóak a folyamatok, de ők még nincsenek veszélyben.

Hogyan jutottunk ide?

A tömbmagyarságban sem a kommunista párt által székre ültetett politikai elit, sem a katolikus egyház nem volt (az utóbbi nem is lehetett) a jövőbe mutató követelmények magaslatán. A politikai elit elárulta a vajdasági magyarság ügyét, amikor a maga és az értelmiségi elit szerepét csupán kommunista (voltaképpen a mögötte megbújó szerb nemzeti) tartalmak magyar nyelven továbbításában határozta meg. A magyar nyelvet megfosztotta nemzeti jellegétől és tartalmi vonatkozásaitól. Utólag sem lehet elhiteni, hogy az elmúlt évtizedek eseményei minden esetben kényszerpályán történtek. Az igazság az, hogy az értelmiségünknel hiányzott egy Fábry Zoltán, a politikai elitben pedig egy Durai Miklós. A katolikus egyház sem volt a Vajdaságban a történelmi helyzet magaslatán. A krisztusi küldetést hirdető közösség tagjai (az egyházi személyiségek és hívők) közül is csak kevesen s azok sem állandóan tartották magukat a II. vatikáni zsinat hívőkhöz szóló, biztató üzenetéhez. Arról van ugyanis szó, hogy ők is (a már 300 éve tartó horvát–magyar rivalizáció következtében a katolikus egyházon belül) a magyar nyelv használatát csupán szertartási célra szűkítették le, s esetleg évente egyszer-kétszer (például Szent István napján) törődtek a magyaroknak magyarként való lelki gondozásával. Előtérbe került a katolicizmus rosszul értelmezett egyetemességének a gyakorlata. Szentbeszédeiket és a hitoktatást nem hatotta át kellőképpen minden esetben a magyar nemzeti kultúra (művészet, irodalom és történelem) folyamatos, vallásosságot erősítő megszólaltatása, lelki üdvösséget és hitet erősítő vallatása és példáztatása. A titói időkben a „srbokroatština” még az egyházi életbe is beszűrődött.

Közben óriási méreteket öltött a szórvánnyá válás folyamata. Eszmei szempontból mi is történik a szórvánnyá válás folyamatában? A nemzeti (de végső fokon a vallási) azonosságtudat, amely természetszerűen a szociológiában jól ismert harmadfokú, másodfokú, de a nemzeti kisebbségi közösség velejárója is a szórvánnyá válás folyamatában eredet- vagy származástudattá változik. Így érzékeli ezt Bodó Barna erdélyi szociológus is, aki másoknál mélyebben merült el e probléma tanulmányozásában. Az azonosságtudat mindig kollektív tudat, mert az egyénre mint a közösség tagjára visszahat. Az azonosságtudat a közösség és egyén kölcsönös viszonyának összességéből ered. Az egyén viselkedését, életmódját, értékorientációját, gondolatiságát, érzésvilágát, szokásait, de elsősorban elvárásait erősen behatárolja annak a közösségnek a visszaható nyomása, amelyhez tartozik. A nemzeti kisebbségi tömbben kevesen vannak, akik, ha kell, ha nem, napról napra magyar eredetükre, származásukra hivatkoznak, mert erre nincs is szükség. Ez természetes. A szórvánnyá válás végső stádiumában azonban a közösség széttágolódik egyénekre, és esetszerű néhány primer kisközösségre. Ezeknek a kisközösségeknek már nincs összetartó erejük. Általában ebben a stádiumban már többen beszélnek az előzőleg idegenként megélt környezet nyelvét, mint az azonosságtudathoz kötődő és csupán emlékekben élő valamikori anyanyelvet. Eszmeiségükben: elvárásaikban, illúzióikban, szokásaikban, értékítéleteikben és önmagukról és másokról alkotott sztereotípiáikban érvényesülni kezd az önként vagy kényszerből elfogadott környezet hatása.

A köztudat fejlődése tehát a közösségi azonosságtudattól az egyénileg megélt eredet- vagy származástudat felé sodródik a szórvánnyá válás folyamatában. Ez az eszmei vagy szellemi áramlási folyamat egyre jobban kiteljesedik. A valamikori nemzeti kisebbségi közösség felbomlásával egyidejűleg beindul a maradványnépesség teljes beépülése az uralkodó, államalkotó nép politikai, gazdasági és kulturális közösségébe. A maradványnépességnek már csak kizárólag eredet- vagy származástudata van még egy bizonyos ideig, de ez az idő is szűkre van szabva.

(Például: a családomról biztosan tudom, hogy horvát eredetű és római katolikus vallásfelekezethez tartozik. A családomnak egyik ága megmaradt Horvátországban horvátnak, a másik ág, amelyből én származom, már 200 évvel ezelőtt teljesen elmagyarosodott. Csak ezt tudom eredetemről és semmi többet. Eszembe sem jutna, hogy eredetem alapján sorsközösséget vállaljak a horvát állami eszmeiséggel, hogy azonosságtudatot alakítsak ki magamban a horvát társadalmi és kulturális értékekkel. Nem gondolkodom és nem érzek horvátul. A családban már 200 éven keresztül más események történtek és rákódtak le a vastag rétegű emlékezetbe. Ez minden tekintetben mindenkit magyarrá tesz a családomban. Viszont nem jutott eszünkbe az sem, hogy megváltoztassuk vezetéknévünket magyarra, mert az horvátos, mint ahogyan az elzászi franciák sem változtatják meg németes hangzású vezetéknévüket franciára. Mert – minek? Magyarok vagyunk. Mindennapjainkban és ünnepnapjainkban nem érdekel bennünket horvát eredetünk. A horvát népet se jobban, se kevésbé nem tiszteljük, mint a szerbet, angolt, orosz vagy bármelyik más népet.)

Felvetődik a kérdés: meg lehet-e az említett eszmei áramlás folyamatát fordítani? Az egyénekre széttagolódott népességből missziós munka által lehet-e ismét azonosságtudattal rendelkező kisebbségi közösséget kialakítani?

Nem lehet.

A saját etnikai közösségében azonosságtudattal élő egyéneket többszörös kohéziós erő tartja össze az etnikai közösség visszaható ereje által. A közösség és egyén a kölcsönös viszonyok összessége. Márpedig a szórványnépességnél hiányzik az egyénre visszaható azonos etnikumú közeg. Mivel a szórványnépességet csak széttagolt egyének és primer kis közösségek, vagyis maradványnépesség alkotja, legjobb esetben csak rövid élettartamú közösséget lehet kialakítani vagy életben tartani, amely még ideig-óráig emlékezik, vagy legjobb esetben meg akarja őrizni emlékezetében etnikai eredettudatát. E tekintetben azonban korlátlan idő áll rendelkezésre, mert az eredettudat értéke is illékony, gyorsan halványodó és nagyon múlandó. Az eredettudatnak (mint a történelmi emlékezet részének) természetesen bizonyos esetekben megnővekedhet a szerepe. Például: ha (nem föltétlenül etnikai okokból) történelmi változások vagy határmódosítások állnának elő, a jelentősége megnőne. Ez a jelentőség azonban szertefoszlik, ha ilyen változások nem várhatók sem a közeljövőben, sem a távolabbi jövőben.

Az előzőek folytán a szórvánnyá válás folyamatában kikerülhetetlenül előbbutóbb a népesség teljes elvesztésével kell számolni. A szórványmisszió maga-

ban a szórványban sohasem a nemzeti azonosságtudatot erősíti (nincs azonos etnikai közösségi élet), hanem az eredet- vagy származástudatot tartja ébren vagy ébresztgeti. Hogy ennek mennyi az értéke – nem egyszerű megítélni. Elvben és gyakorlatban (hiszen az ismeret mindig gyakorlatra készítő kell legyen, mert abból is ered) minden egyes, még etnikai eredetéhez ragaszkodó egyénért is ki kell állni. Esetleges laza közösségük létrehozását és megtartását segíteni kell. Ennek ugyanis visszahatása lehet az egész közösségre, s elsősorban a népesség tömbben élő részét teszi erősebbé. Csupán az képez nehézséget, hogy rendkívül költségigényes vállalkozásról van szó. Utólag ez a befektetés is kifizetődhet. Például, amikor nagyszámú munkaerőre van szükség az anyaországban, és ebből kifolyólag nagyméretű migráció indul meg irányába. Az ilyen nagyméretű migráció magával ragadja az eredettudatukra emlékezőket, de más nemzetiségűeket is velük sodorhat. Elképzelhető a fordított eset is. Ilyenkor az anyaország megnövekvő gazdasági ereje nagy területre sugárzik szét. Az eredetükre emlékező egyének elsőként fogadják el az új irányú gazdasági és más eszmeiségű folyamatokat, felgyorsulását más népeségek számára is.

Következtetés: A szórványmisszió nem a szórványban, hanem a tömbben erősíti a kohéziót azáltal, hogy kiáll a szórványban az eredettudat megőrzése mellett. Az igazi nehézséget azonban az képezi ennél a rendkívül költségigényes tevékenységnél, hogy pénzhiányos helyzetben hol lehetne megragadni először a már mindenütt tornyosuló problémákat: a tömbben, hogy ne szórványosodjon tovább, vagy a szórványban, hogy minél tovább fennmaradjon, figyelembe véve, hogy egyszer majd bekövetkeznek szerencsésebb politikai változások is. Ugyanis újabb politikai változások a további fejlődés logikájából kifolyólag szükségszerűen mindig előállnak és kínálóznak. Csupán arról van szó, hogyan lehetne majd őket javunkra fordítani? A történelmi lehetőségeket a legkönnyebb elmulasztani, mert a legrejtettebb, legösszefüggősebb nemzetközi és társadalmi viszonyok szövevényében bújnak meg, s ezért nagyon nehéz őket észlelni.

A történelmi fejlődés logikájához azonban, sajnos, eddig az is hozzátartozott, hogy a kis népek és nemzeti kisebbségek népességének a fejlődése nem a legkisebb, hanem a legnagyobb veszteségek és áldozatok következtében történt. A népességvesztés óriási méretű, és megállíthatatlannak tűnik a külső vándormozgalom következtében. A történelmi lehetőségek javunkra fordítását a kis népek és nemzeti kisebbségek általában elmulasztják, mivel a nagy népek és nagy gazdasági erejű közösségek súlya alá kerülnek, és eszmei szívó hatásuk függvényévé válnak. A legnagyobb jelenkori nehézséget az jelenti, hogy ismeretlen előttünk a globalizáció természete és szándéka. A kis népek és nemzeti kisebbségek számára teljesen ellenőrizhetetlenné válnak a külső vándormozgalom irányai és méretei. A globalizáció csak néhány összefüggésben fedi fel magát. Amit ismerünk róla, az közel sem mondható csak pozitívnak a kis népeket és nemzeti kisebbségeket illetően. A jövő ismeretlen és bizonytalan, de azért biztató is lehet, ha szabadabbá tesz, és a cselekvésnek helyet ad. A történelem, mint eddig mindig, továbbra is nagy számokban gondolkodik.

A globalizáció ugyan nem követel életáldozatot, de továbbra is milliók életét teszi szegényessé, tartalmatlanná, értéktelenné a külső vándormozgalomban. A teljes embert „homo faberré” alacsonyítja. A globalizáció az egyént közvetlenül nem manipulálja, s ebből kifolyólag van egy biztató lehetőség is az egyén számára. A manipuláció áttételeiben nagy rések és néha hatalmas üregek keletkeznek. Az áttételek rengetegében elveszik az eredeti politikai cél és szándék, a politika messiási szerepe, az emberiséget megváltó örültek küldetése. Marad az egyén, aki keresi önmagát, s azt a kevés szabadságot nyújtó cselekvési teret, amely a politikai manipuláció szükségszerűen közvetett jellegéből ered. Az egyéntől nem lehet elvenni azt a kicsiny lehetőséget, hogy az elnyomó állami politika szándékától ellenőrizetlen közösség felé törekedjen.

DIASZPÓRA/SZÓRVÁNY

Tóth Pál Péter

Annak érdekében, hogy egy vizsgált jelenségre vonatkozó adatok között releváns összefüggéseket állapíthassunk meg, jól definiált, egyértelmű fogalmakat kell használnunk.¹ Éppen ezért nem tekinthetünk el attól, hogy a *diaszpóra* vagy *szórvány* fogalmát ne határozzuk meg.²

A diaszpóra szó görög eredetű, s eredetileg a zsidóságra, illetve a zsidó keresztényekre vonatkozott. Természetesen a fogalmat ennél általánosabb értelemben is használhatjuk, s akkor valamely vallás vagy egyéb közösség tagjainak más vallásúak vagy közösségek közé történt, történő *szétszórását*, *szétszóródását*, *szétszórását* jelenti. Az *Akadémiai kislexikon* a zsidóság önálló államiságon kívüli időszakát is a diaszpóra fogalmát használva írja le.³ Mivel a fogalom eredetileg a fentiekben jelzett összefüggésekre vonatkozott, kézenfekvőnek látszott, hogy megnézzük a Bibliában azokat a helyeket, ahol ezt a fogalmat valamilyen összefüggésben használták.

A diaszpóra szót sem a Károli-féle, sem a Szent István Társulat új kiadású Bibliája nem „ismeri”, de ez természetes is, mert fordításról van szó. Ennek megfelelően a magyar nyelvfejlődésnek vagy a nyelv mindenkori állapotának megfelelően a Károli-féle Biblia az *elszéledt*, a *szétszórt* s ehhez hasonló fogalmakat, a Szent István Társulat új kiadású Bibliája pedig már a *szórvány* fogalmát használja. Ezeket a fogalmakat viszont már mindkét Bibliában számos helyen megtaláljuk. Valamennyi kigyűjtött összefüggés idézése, felsorolása főleg annak dokumentálására, hogy a vizsgált fogalmak a fentiekben bemutatott értelmezéseknek megfelelnek. Éppen ezért az e problematikával kapcsolatos bibliai szövegek közül csak néhányat idéznénk:

Szétszórlak benneteket a nemzetek közé. Kardot rántok ellenetek, hogy országotokat pusztasággá tegyem és városaitokat romhalmazzá (Lev 26,33).

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Alap 5/0084/2002. számú projekt keretében készült.

² A diaszpórát magyarul szórványnak nevezzük, ennek megfelelően a dolgozatban a diaszpóra és a szórvány fogalmát azonos tartalommal használjuk. A *magyar nyelv értelmező szótára* szerint a *szór* ige ótörök eredetű (savor vagy saur), s ez a földművelés műszavaként került a magyar nyelvbe. A *szór* ige *szórvány* vagy *szórványos* alakja pedig nyelvújítási alkotás.

³ Az *Akadémiai kislexikon* szerint a diaszpóra „eredetileg zsidó vallási és történeti fogalom, amely egyrészt a zsidóságnak önálló államiságon kívüli időszakát, másrészt a világ zsidóinak Izraelen kívül élő tagjait jelöli”.

Az Úr *szétszór* titeket a népek közé, és csak kevesen maradnak meg a népek között, ahová az Úr visz benneteket (MTörv 4,27).

Az Úr ugyanis *szétszór* a népek közé a világ egyik végétől a másikig, s ott más isteneknek szolgál, akiket sem te, sem atyáid nem ismertek, fából és kőből valóknak (MTörv 28,64).

...megszegtük parancsaidat. Ezért aztán megengedted, hogy kifosszanak bennünket, fogságba hurcoljanak és megöljenek; hogy szóbeszéd és gúny tárgya meg intő példa legyünk a népek számára, amelyek közé *szétszórta* bennünket (Tób 3,4).

Ámán akkor így szólt Achaszvéros királyhoz: „Királyságod megszámlálhatatlan népe között él a tartományokban *szétszórta* és elkülönülten egy nép. Törvényük különbözik minden más népétől, s a királyi rendeleteket sem tartják meg. Ezért nem válik javára a királynak, ha nyugton hagyja őket” (Esz 3,8).

...a második helyet foglalja el a birodalomban, tudtomra adta [Ámán – TPP], hogy a föld minden törzse között *szétszórta* él egy izgága nép, amely törvényeivel minden néppel ellentétben áll, állandóan megveti a király rendeleteit, s így akadályozza, hogy mindenki megelégedésére kormányozzuk a birodalmat (Esz 3,d).

Szétszórlak benneteket, mint a pozdorját, amelyet felkavar a pusztá szele (Jer 13,24).

Aztán kiszolgáltatta őket azoknak az országoknak, amelyek körülöttünk vannak, hogy megvetés és gyalázat tárgya legyenek körös-körül minden nép körében, ahova *szétszórta* őket. (Bár 2,4.)

Ha nem hallgattok szavamra, akkor ez a megszámlálhatatlan nagy sokaság kis maradékká zsugorodik össze a népek között, ahová *szétszórom* őket (Bár 2,29). [Kiemelés – TTP.]

Az idézetek szerint az Úr a zsidókat büntetésként nemcsak szétszórta a körülöttük levő országok, nemzetek, népek közé, hanem városaikat is lerombolta (pusztává téve országukat), s a megvetés, a gyalázat tárgyává tette őket. Mindehhez még az a fenyegetettség is társult, hogy a szétszórattatásban nemcsak kevesen maradnak meg, hanem identitásukat is elveszítik, mert olyan kőből és fából való isteneket kell szolgálniuk, akiket nem ismertek. Az idézett szövegrészek tehát pontosan megfelelnek a fogalom fentiekben megfogalmazott kritériumainak.

A fentiekben leírt helyzet napjaink viszonyai között annak az állapotnak felel meg, amikor egy népet vagy annak egy részét menekülésre kényszerítenek, vagy valamilyen természeti katasztrófa következtében menekülésre kényszer-

rült, akiket szétszórta, lakóhelyükről elűldöztek. S ez a meghatározás, értelmezés lehetőséget ad számunkra ahhoz, hogy a fogalmat egyaránt vonatkoztathassuk azokra, akiket szétszórta, azaz lakóhelyükről elűldöztek, és azokra is, akik saját elhatározásuk következtében más közösség tagjai közé kerültek (vándoroltak).

Lényegében a következő bibliai szövegeknek is, igaz az ellenkező oldalról, de ugyanaz a tartalmuk, vagyis az Úr, miután Izrael népének megbocsátott, a szórványokban élőket összegyűjti. Az idézett szövegek egymást erősítve ugyanarról szólnak, a szétszórta egybegyűjtéséről, a szórványállapot megszűnéséről. Ez pedig, mint olvashatjuk, nem jelent mást, mint a szétszórtság, a más népeknek történt alávetettség megszűnését, a 12 törzs közös életét, Izrael földjének visszaszerzését, Jeruzsálem birtokbavételét s pusztasággá vált hegyvidéki területek benépesítését.

Jakab, Istennek és Urunknak, Jézus Krisztusnak szolgálja üdvözetet (küld) a *szórványokban* élő tizenkét törzsnek (Jak 1,1).

Ezért mondd meg nekik: Ezt mondja az Úr, az Isten: „Összegyűjtelek benneteket a népek közül, egybegyűjtelek minden országból, ahová *szétszóródtatok*, és nektek adom Izrael földjét” (Ez 11,17).

Most azonban, hogy újra Istenükhöz tértek, visszajöttek *szétszórtságukból*, azokról a helyekről, ahová elszéledtek, újra birtokba vették Jeruzsálemet, ahol templomuk található, és benépesítették a hegyvidéket, amely pusztasággá vált (Jud 5,19).

Szétszórtságunkból vezess bennünket újra együvé. Szabadíts meg minket a pogány népek szolgaságától! (2Makk 1,27.)

Az Úr, a te Istened változtat sorsodon, megkönnyörül rajtad, s újra egybegyűjt a népek közül, akik közé *szétszórta* az Úr, a te Istened (MTörv 30,3).

Megbűntet benneteket vétkeitekért, de meg is könyörül rajtatok, és összegyűjt titeket a népek közül, amelyek közé *szétszórta* benneteket (Tób 13,5).

Fölemeli zászlaját a nemzetek előtt, és összegyűjti Izrael menekültjeit, a föld négy széléről összeszedi, akik Júdából *szétszóródtak* (Iz 11,12).

Abban az esetben, ha a diaszpórát a szétszórta élő személyek közösségeként (összességként) definiáltuk, s erre az idézett szövegek lehetőséget adnak számunkra, akkor az a fogalom újabb értelmezési lehetőségét biztosítja számunkra. Ebben az esetben ugyanis a szétszórtságban levők közösséget alkotva, közösségként élnek más közösségek területén. Ebben az összefüggésben azonban meg kell fogalmazni azokat a kritériumokat és feltételeket s azo-

kat a kereteket is, amelyek alapján a szétszórtságban élőket közösségként definiálhatjuk, határozhatjuk meg. Ez viszont nem mond ellen annak, hogy a diaszpóra, a szórvány fogalma ne foglalja magában mindazokat a személyeket, akik anélkül, hogy közösségbe szerveződnének vagy szerveződhettek volna, szétszórtságban élnek.

A legújabb kori vándormozgalom folyamataival foglalkozó szociológiai szakirodalomban használt diaszpóra, szórvány fogalomnak elengedhetetlen eleme a migráció. *Azaz diaszpóráról/szórványról csak migráció esetében lehet beszélni.* Diaszpóra tehát nemzetközi vándorlás következtében jön létre, alakul ki, s bár a zsidóság esetében a szövegösszefüggésből arra következtethetünk, hogy az Úr eredeti szálláshelyükről valamennyiőjüket szétszórta, ennek ellenére a diaszpóra kialakulása nincs összefüggésben a szétszórta számával. Némi nagyvonalúsággal tehát azt mondhatjuk, hogy a bibliai és a jelenlegi fogalomhasználat között nincs különbség. A zsidó diaszpóra mai fogalmainkkal szólva kényszervándorlás, menekülés, a „migráció”, a „nemzetközi vándorlás” sajátos alelete következtében jött létre. A menekülés során ugyanis, még abban az esetben is, ha nem spontán, természetes módja a vándorlásnak, a menekülő országhatárt keresztez vándorlása során.

Mindezek után akár költőinek is tűnhet az a kérdés, hogy lehet-e magyar *diaszpórának/szórványnak* nevezni a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségű horvát, román, szerb, szlovák, szlovén, ukrán állampolgárok közösségeit. Amennyiben az I. világháború előtti állapotokra gondolunk, akkor a Magyar Királyság keretei között magyar diaszpóráról nem lehetett beszélni.⁴ Ebben az időszakban a tengeren túli magyar diaszpóra mellett szórványban éltek magyarok Ausztriában, Romániában, Horvátországban. Vagyis mindazok, akik külföldre vándoroltak, a magyar diaszpórát gyarapították. De szórványban élhettek a Magyar Királyság keretei között is, amennyiben belső vándorlás keretében szülőhelyükről más nemzetiség által lakott területre vándoroltak. Kérdéses azonban, hogy az I. világháborút lezáró békedöntés értelmében külföldre „került” magyar nemzetiségűek közösségeit értelmezhetjük-e diaszpórának, vagy sem. S ezt a kérdést természetesen abban az összefüggésben is meg lehet fogalmazni, hogy az I. világháborút lezáró békedöntés értelmében külföldre „került” magyar nemzetiségűek leszármazottjainak közösségeit szórványnak tekinthetjük-e, vagy sem.

Megállapítható, hogy azoknak a külföldre „került” magyar közösségeknek a létrejöttében, amelyekről a fentiekben szó esett, a *migráció*, amely a diaszpóra kialakulásában meghatározó, *nem játszott szerepet*. Éppen ezért az I. világháború után a szomszédos országokhoz csatolt, továbbra is saját szülőföldjükön élő és életüket ugyanazon földrajzi keretben folytató magyarok és leszármazottjaik közösségei nem szórványok. Ennek megfelelően a szomszédos országok magyarok által lakott területein élő magyarokat, még akkor is, ha

⁴ Lásd Tóth Pál Péter 1999, 272, illetve az *Erdélyi Múzeum*, 2000, 3–4. számát, melyben a könyvhöz kapcsolódó konferencia anyagai láttak napvilágot.

Magyarországtól távol is élnek, nem tekintjük magyar szórványban élőknak. S ez vonatkozik minden olyan élethelyzetre, amikor egy adott településen élő magyarok nem belső vándorlás eredményeként ékelődtek be a román, az ukrán, a szerb stb. nemzetiségűek közé. Annak pedig, hogy saját szülőföldjükön kisebbségbe (s nem szórványba!) kerültek a magyarok, más, például a román nemzetiségűek bevándorlása, majd e példánál maradva a magyarok és a románok eltérő népességfejlődése stb. volt az oka. Azt, hogy valójában hány településen jött létre úgy magyar szórvány, hogy egy román, szerb, szlovén, ukrán lakosságú faluba valamilyen ok következtében magyarok települtek be, vagy hogy az elmúlt századok során hány magyar lakosságú településen csökkent oly mértékben a helyben lakó magyarok száma, hogy a betelepülő románok, szerbek, szlovénok, ukránok kerültek többségbe, fel lehetne tárni. Ezekben az esetben természetesen egészen más helyzetről van szó, mint amit a békedöntések hoztak létre, és természetesen fel lehet tenni a kérdést, hogy abban az esetben, ha a közösség tagjai nem szétszórás, szétszóródás, szétszórás következtében kerültek „szórványba”, lehet-e diaszpóráról, szórványról beszélni?

Megítélésünk szerint igen, s ez egyben azt is jelenti, hogy ezekben az esetekben a migrációt nem tekintjük a diaszpóra/szórvány fogalom elengedhetetlen elemének. Éppen ezért diaszpóráról/szórványról beszélhetünk akkor is, ha egy közösség tagjainak (leszármazottainak) sorsa helyben maradásuk ellenére vagy éppen annak következtében lesz „szétszórás”, „szétszóródás”. Ebben az esetben nem a közösség tagjainak migrációjára, hanem a betelepülők s a többségbe került betelepülők közösségére helyeződik a hangsúly. Azaz diaszpóra/szórvány jöhet létre akkor is, ha azok, akik diaszpórába/szórványba kerültek, úgy szakadtak ki abból a közösségből, amelybe beletartoztak, hogy nem „mozdultak”, vagyis helyben maradtak. Ez a folyamat a szomszédos országokban élő magyarok szórványosodásának „alapesete”, amely a magyarok által lakott településeket és térségeket országonként eltérő formában és mértékben egyaránt érinti. Ezek a folyamatok jelenleg a legegységelműbben Délvidéken játszódnak le, ahol horvát s részben bosnyák területekről elmenekült szerbek „lazítják” az ott élő magyar közösségek „szöveget”.

Az eddigiekkel összefüggésben nem kerülhető meg egy dolgotat kapcsán az a kérdés, hogy „használható-e a diaszpóra fogalma a határon túli magyarság Magyarországhoz való viszonyának jellemzésére”, illetve, hogy „alkalmazható-e a diaszpórafogalom a határon túlról Magyarországra települő magyarságnak a határon túli magyar társadalomhoz való viszonyának jellemzésére?”⁵

Sik Endre szellemes és elgondolkodtató gondolatmenete végén az első kérdéssel kapcsolatban megállapítja, hogy a magyar diaszpórapolitika szereplői a Kárpát-medencén belül élő magyarságot nem tekintik a mai Magyarország diaszpórájának. Ezt az álláspontot egyelőre önmaga számára is célszerűnek tartotta elfogadni, mert mint megfogalmazta: „elméletileg nem lenne helyes a diaszpórafogalmat ebben a kontextusban alkalmazni, hiszen létrejöttében a

⁵ Sik Endre 2000.

migráció hiánya a szakirodalom egyetlen konszenzuálisnak tekinthető elemét is kikezdené, s ez nem lehet célunk”.⁶ Ennek és egyéb általa felsorolt tények ellenére mégis „a határon túli és Kárpát-medencei magyarság (Magyarországhoz mint soha el nem hagyott anyaországhoz való) diaszpóra jellegű kapcsolódásának lehetőségét továbbgondolásra alkalmas hipotézisnek” ajánlja.

A második kérdésre adott válasza már egyértelmű. A határon túlról Magyarországra érkezők szociológiai jellemzői alapján ugyanis úgy látja, hogy ez a kör igen sajátos diaszpórának tekinthető.⁷ Felvetődik azonban a kérdés: amennyiben az I. és a II. világháborút lezáró békeszerződések nem darabolják fel a Magyar Királyságot, akkor vajon ez a fogalom Pozsonyban, Munkácson, Kolozsvárott, Újvidéken vagy éppen Zágrábban élőkkel kapcsolatban vajon felmerült volna-e? Vagy felvetődhetett volna-e a diaszpóra fogalma azokkal kapcsolatban, akik 1918 előtt a fent említett városokból költöztek a mai Magyarország bármelyik településére? Feltételezhetően nem, hiszen abból, hogy valami hasonló jellegű vagy szociológiai jellemzői azonosak, nem szükségszerűen következik azonosságuk.

A továbbiakban röviden már csak arról szeretnénk szólni, hogy melyek azok a (társadalmi) jelenségegyüttesek, amelyek a szórványjelenséghez kötődnek. Ezzel összefüggésben mindenekelőtt az etnikumok együttélését, a többség-kisebbség és kisebbség-többség viszonyát emelnénk ki. Hangsúlyozni kell a jelenség szubjektív, tömegpszichológiai hátterét, motivációit is. Mindezekkel együtt szükségszerűen felmerül az asszimiláció és a természetes beolvadás folyamatának, valamint az azonosulás és az erőszakos elnemzetlenítés kérdése. Tekinthetjük-e a szórványt szeparált, izolált csoportnak, illetve hogy a szórványhelyzet mennyiben jelent izoláltságot (szeparáltságot), mennyiben különít el vagy integrál? Az izoláltság az egyén és a közösség számára egyaránt okozhat elbizonytalanodást, szorongást, amelynek számos következménye van. Hatással van a szórványban élők tudatos vagy spontán, tudattalan érték-váltása, identitásváltása, melynek egyik látványos eredménye a nyelvvesztés vagy nyelvváltás. Nehezen dönthető el, hogy például ezekben az esetekben mennyiben önként vállalt vagy rákényszerített, kikényszerített helyzetről beszélhetünk. A szórványba került csoport és környezete kölcsönhatása keretében következik be a többséghez való igazodás, alkalmazkodás különböző formái, az új többségű közösség mintáinak átvétele, a többség véleményének befogadása, elfogadása s az a folyamat, melynek eredményeként az egyén „feladja” önmagát, vagy „szembefordul” önmagával. S mindebben a lejátszódó folyamatok véletlenszerűségéről és szükségszerűségéről sem feledkezhetünk meg.

⁶ Sik Endre 2000, 166.

⁷ Sik Endre 2000, 170.

Irodalom

Akadémiai kislexikon, I–II. 1994. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Sik Endre 2000. Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest, MTA PTI – Migrációs Kutatóközpont, 157–184.

Tóth Pál Péter 1999. *Szórványban*. Budapest, Püski Kiadó.

Új magyar Biblia. 1997. Budapest, Szent István Társulat Kiadója.

KISEBBSÉGI EGYHÁZAK ÉS A SZÓRVÁNY

Töprengések a gondozásról, megtartásról és kutatásról

Vetési László

BEVEZETŐ

A tanácskozás egyházi feladatait felvezető alapszöveg kiemelt feladatként az „egyházak és a szórványmegtartás, egyházi szórványgondozás” kérdéskörét jelöli ki, és a kutatási feladatok mellett és helyett elsősorban a cselekvési, mentési irányokat, a cselekvés eszközeit és túlélési praktikákat határol be. Ennek megfelelően témánkhoz hűen elsőként a kérdéskör és gondozás elvi alapjait kell számba venni, és a felvezetőben szereplő másik kiemelt és szinte legfontosabb kérdést, a belső nyelvhasználatiakat. A megjelölt fő témák közül ez az egyedüli, amely a felvezető szöveg szerint is elsősorban nem tudományos kérdéseket céloz meg, hanem gyakorlatiakat, „szórványmegtartást”, „egyházi szórványgondozást”. E kérdések kibontása mellett felvezetőmben majd meg kívánok határozni néhány elvi és kutatási jellegű feladatot is, melyek bőven várnak megoldásra.

Egyház és szórvány – az elmúlt tizennégy év alatt jó néhány konferenciát szerveztünk már, előadást is tartottunk erről a témáról. Felvázoltuk az elvi dolgokat, dicsértük az egyházakat, elmondtuk a jelszavak és sztereotípiák szintjén, hogy az egyház a szórványmunka letéteménye, „a nemzetmentő” stb. Kijelöltük a cselekvési irányokat, felsoroltuk a gondokat, üzentünk az illetékeseknek, legtöbbször magunk magunknak, aztán maradt minden a régiben: előrelépés, megoldási eredmény nélkül. Ha vannak nagy kisebbségi *tematikus közhelyek* – anélkül, hogy bárkit is sérteni szeretnék –, lassan ez is, a *diaszpóra-beszédmód* is korunk nagy etnikai közhelyeinek kategóriájába tartozik.

TÖRTÉNELMI HELYZETKÉP ÉS EGY KIS VISSZATEKINTÉS

Az elmúlt évszázadokban a szórványkérdés beszédmódja és cselekvési módja is – a magyar királyságé, az állampolitikai szint megszólalása a nyelvi-etnikai veszélyeztetettség kérdésében is – alapvetően egyházközpontú volt. Ismerjük „szórványromantika” klasszikus nagy személyiségeit és alkotásait, a Petrás Incze János, a Czelder Márton, Földes Károly, Makkai Sándor, Nyíró József munkásságának hatását a magyar közvélemény megdöbbenésére. Valamennyien papi emberek voltak. Ők szóltak, mert ők éltek a problémák közelében.

A kérdések kezelését az is nehezítette, hogy az egyházi nyelvhasználatban évszázadokon át elsősorban a mitikus beszédmód működik. A szószéki *szór-*

ványmitizmus, ha nem is vezetett eredményre, de életben tartott egy gond- és feladatkört, de egy jelképrendszert is. Erre évszázadokon át nagy szüksége volt a magyarságnak. Koós Ferenc regáti visszaemlékezései és emlékiratai, Czelder Mártonnak a korabeli egyházi sajtóban közölt sorozatai óta, a Rákosi Viktor- és Nyíró-regények óta az egyház volt és lehetett a *magyar diaszpóra-kérdés neuralgikus kezelési pontja*. Az egyház tartotta életben a kérdést, de az ehhez fűződő szórvány-, Mezőség-, jajszó- és pusztulásirodalmat is. Czelder jogosan lett a Moldova-oláhországi püspök önjelölt, és gyűjtött ehhez tábornak magának. Lehet hibáztatni messianizmusáért, kemény ambícióiért, de az igaz, hogy egyháza hivatalos támogatási és stratégiai szinten sem akkor, sem később nem ébredt rá a helyzetre, nem emelkedett a cselekvés magasságába.

SZÓRVÁNYGONDOZÓ LELKÉSZ A DIKTATÚRÁBAN

Annak ellenére, hogy sokarcú feladatnak látszik az egyház szórványküldetése, a diktatúrában az egyházak vezetése évtizedekig többnyire lokális kezdeményezésként, a helyi közösség és lelkész helyzetmegoldó képességre alapozva kezelte a kérdést. Voltak bizonyos szélső határok, be voltak jelölve a szögesdrótok: nem lehetett részt venni a közéletben, a közösség- és művelődésszervezésben, de az egyház belső szolgálati területein virtuális szabadság volt. A lelkész elvégzett mindent, amit a saját lelkiismerete szerint szakrális munkája szerint abba begyűrűzve talált, és úgy gondolta, hogy nem éri el a politikai számonkérés szögesdrótjait. A szakrális feladatok között a *belső megérzésre épült a belső szabadság*. A lelkész, ha ereje, ügyessége engedte, elmelehetett a belső munka maximumáig, máshol pedig a szakrális minimum alatt teljesített. A félénkebbeknek és a hanyagoknak megnyugtató is volt, hogy nem lehetett dolgozni, mert nem engedi a hatóság. Szabad volt nem dolgozni.

A diktatúra egyházvezetése lényegében magára hagyta a szórványgondozó lelkészeket is a saját ügyeskedéseikkel harcolni és átfogható szolgálati területeiket magánúton bejárni. És ehhez legjobb esetben adta a hallgatás és szembehunyás támogatását. Ez is valami. Ott „lent” az Isten háta megett mindenkinek addig terjedt cselekvési és szórványmentési szabadsága, amíg lelkiismerete és ügyessége, leleményessége. Ama láncos kutya, amelyiket fojtogatja, ha nekifeszül a láncnak, és mégis naponta beméri szabadsága határait (Sütő András). Kevesen léptek át azonban merészen a szakrális keret szögesdrótjain. Kevés lehetőség maradt a közösség szervezésre, a templom, parókia kapuin túllépő cselekvésre. Mégis, sok mindent lehetett cselekedni.

Erre a korszakra tehető két olyan fontos szórványlépés, mint a Kárpátokon kívüli református gyülekezetek lelkészi állásainak újjászervezése Bákóban és Galacon 1974-ben. És a Bukarest *patyomkin felfuttatása*: a lebontott templom mellett a szinte egyedülálló templomépítési és gyülekezeti szolgálati tér, két templom építése, kialakítása. Természetesen itt nem felejtethjük el az akkor a külső megítélésre különösen érzékenyen reagáló román politikai érzékenységet. Itt nem tagadható, hogy bukaresti építés elsősorban nem a belső ügyeske-

dés sikere, hanem a román külpolitikai imázs és kirakatépítés reklámtevékenysége volt.

Minden gond ellenére a legnagyobb történelmi tett, hogy az egyház tartotta életben a belső veszélyhelyzet és a nemzeti szórványgondok teljes fogalomkörét. Itt a hitépítés egyet jelenthetett a nyelvi gondok közti szolgálattal is. Ebben elévülhetetlen érdemeket szerzett az egyház. De nem szabad elfelejteni azt sem, hogy *a kérdésről egyedül itt, az egyházban lehetett beszélni*, olykor direkt módon is, és nem feltétlenül ezópuszi nyelven, olykor egészen meredeken, rejtjelezett beszédmod nélkül.

Evtizedeken át néhány jelentős személy éltette a kérdés jelkép- és mítosztárát. Ők ezt a *folklorizálódott szórványkérdés* nyelvezetében belső vagy nyílt egyházi titokként őrizték és adták tovább. Néhány jelképerejű személy arca, munkája, személyisége élt és éltetődött tovább. A magyarigeni Szegedi László, a nagysármási Herman János, Bányai Ferenc kérői lelkész, később Kövesdi Kis Ferenc, Sárkány Ferenc tanítók. Az egyház többek között általuk használta ki azt az egyedüli lehetőségét is, amellyel még mindig felléphet a szakrális szférához kötődő *nyelvi-etnikai fegyelmező erőként is*.

AZ EGYHÁZ A HAJSZÁLÉR, DE MIT VÁLLALHAT ÉS MIT NEM?

Onnan ered az egyház szórványgondozásának legitimitása, hogy ott él a nyelvi gondok közelében, ő a meghatározó intézmény és személy, ő a hajszálér, legtöbbször az egyetlen vagy épp az utolsó. *A kormányzatpolitikai közhely* határát súrolja már a téma, a kérdésfelvetés kiürült tartalma és üzenete is. Évszázada elmondjuk ezt, és az egyház nem kapta meg legitim történelmi helyét a kisebbségvédelmi munkában. A munkát mindig megkapja, de az ehhez szükséges anyagi és erkölcsi támogatást már nem.

Az egyik kérdés, hogy kapja meg az egyház azt az anyagi és szellemi segítséget, hogy ennek a feladatnak eleget tegyen. A másik egy elvi, kormányzati és politikai kérdés: ezt a támogatást folyamatosan kell vállalnia a mindenkor román és magyar kormánynak. A harmadik szakmai-gyakorlati: *alkalmas-e, és miben nem az egyház struktúrája a szórványmentés bonyolultabb, összetettebb, sőt, kényesebb kérdéseiben a helyi társadalom és osztársadalom helyett eljárni*. Alkalmas lehet-e egy szakrális keretű (és olykor *szakrális korlátú*) értelmiségi erre a sokarcú és sokoldalú, feldaraboló és átfoghatatlan feladatra? Meddig szélesíthető a lelkész, az egyházi alkalmazású közösségépítő, pedagógus, népnevelő munkaköre, hol vannak a nagy oktatási, közéleti hiányterületek? És végül: szükség van-e a munkához a teljes civil szféra mozgósítására.

Számolni kell azzal is, hogy az egyház a mai *nagy kisebbség-közéleti elvárásokat*, a multifunkcionális, a nagy szociális és közéleti túlterheléseket nem fogja bírni. A szakrális teherbírás mellett a közösségépítés feladatterülete nem szélesíthető végtelenségig. Az animátori feladatkör igen, de a tényleges és teljes aktív lokális kisebbségi közélettervezés már nem. Pontosan be kell határolni, hogy meddig terjedhet ez a teherpróba.

HIÁNYZIK A TERVEZÉS

A kisebbségi egyház nagy gondja az is, hogy a szórványgondozásban a napi munka taposómalma mellett önmeghatározásával, *önnön fogalmi kérdéseivel* is küzdenie kell. Köztük kiemelten szórványmítoszaival. Itt először is még egy erőteljesen *pragmatikus cselekvési beszédmód* van használatban. A tervezési mulasztás elsősorban az egyházak felelőseinek mulasztása. A tervezői szint gyakorlatilag nem működik. Annyira nem, hogy elmarad minden távlati kezelés, prognózis, jövőépítő távlat. Az utóbbi másfél évtizedben az egyházaknál is alig készült valamilyen szabályozás, munkaterv, gondozási, dezolálási terv, veszendő értékek tervszerű számbavétele, begyűjtése. Helyi szinten minden lelkes elsüllyed a maga lokalitásába, a cselekvés mindennapjaiba, a megélhető gondokba, és nem lát távolabbra, tekintete még saját kistérségét sem fogja át. Munkáját a pragmatizmus, a dolgokat a helyi cselekvésminták, feladatok, tetek, saját *pusztulásélmények felőli közelítése* jellemzi, de sajnos az is, hogy ott le is blokkol. Ez vonatkozik az egyházi szórványtervezésekre is. Ezek legtöbbször – beleértve a magyar kormányok által szervezett egyházi szaktanácskozásokat, nagy konferenciákat is – siratófallá, élménybeszámolókká és panaszzuhatokká süllyedtek, és ennek egyik szembetűnő példája többek között a „Magyarország 2000” esztergomi tanácskozás is, melynek dokumentumanyaga a maga élménybeszámoló nemében igen érdekes és döbbenetes olvasmány.

A fellevezető előadás első egységének zárásaként úgy tűnik, hogy minden társadalmi és civil szférát erősítő igyekezetünk ellenére *az egyház közelében kell megtervezni a veszélyes régiók értelmiségi készletének feljavítását, rehabilitációját*. Nem lesz elég ereje sem a magyar kormánynak, sem a hazai erőforrásoknak arra, hogy két-, hárompólusú értelmiségi pályát tervezzen és rajzoljon meg a szórványban. Pedig nagy szükség volna a lelkes mellett a tanítóra és a szociális gondokat orvosló diakónusra.

A tervezéshez pedig nem hanyagolható el – sőt kötelező – a gyakorlatiassági és hasznossági szempont sem. Aligha van és aligha alakítható ki jobb, működőbb és olcsóbb struktúra a szórványok mentésére, mint az egyházhoz kapcsolt, annak rendszerére épített terv. Egy évezredes működő rendszerhez való „rákapaszzkodás”. Ehhez azonban többirányú tervet kell készíteni. Az eredményes munkához és a ténylegesen felmutatható eredményhez az egyház szórványszolgálata teljes rendszerét át kell nézni, vállalni kell: képzés, munkafeltételek teremtménye, munka, felügyelet. Csupán az utolsó félév politikai szándékában érett meg a gondolat, hogy a kisebbségi egyház, a határon túl szórványt gondozó lelkes épp egyházi szolgálatáért kapjon végre rendszeres támogatást.

BELSŐ EGYÜTTÉLÉSI HAGYOMÁNYOK, KÖZÖS TEMPLOMHASZNÁLATOK

A második témánk: „Miképpen igazodnak a történelmi egyházak, a neoprotestáns kisegyházak a szórványok nyelvi helyzetéhez, sajátos interferenciális, szinkretikus vallási szokásaikhoz, kultúrájukhoz (közös nyelvhasználat, prédikációs nyelv, többnyelvű prédikációk kérdése).”

A közös templomra és nyelvhasználatra a magyar, kisebbségi gyülekezeti közösségek között ebben a pillanatban három gyülekezetben van történelmi példa Erdélyben. A szász és magyar közös tulajdonú templom van a vármegyei, volt Felső-Fehér, ma Szeben megyei Bürkösen (a mellette fekvő, hasonló használatú ágotakövesdi templomot a 20-as években lebontották). Közös templom van, de teljesen kettéválasztott, önálló katolikus-református templomtesttel az ugyancsak Szeben megyei Mikeszásán. Közös templomot használnak a helyi református és unitárius közösségek az udvarhelyszéki Fiátfalván, külön meghatározott szakrális tárgyakkal: két úrasztalával, két orgonával (!) és harangokkal.

Újabb változatban már vannak egymásra utaltságból, szükségből közössé tervezett templomok is: Feketehalom, Nagyvárad-Szőllőhegy római katolikus-református, Magyarandrásfalva református-unitárius vagy az ún. beengedéses, átengedett templomok. Kőhalom temploma katolikus tulajdon, de indulástól is református és unitárius használatú. Emellett számtalan észak-erdélyi református templomban tartanak unitáriusok istentiszteletet, dél-erdélyi szász evangélikusban a reformátusok. Folyamatos és alkalmi átvételek elég gyakoriak az elnéptelenedett szász népességű Szászföldön, egészen alkalmi használat esete áll fenn a Szeben megyei Somogyomban, ahol az ortodoxok az építés idejére kérték el a szászok templomát.

Amint ismeretes, a román nyelvi közösségen belül ádáz harc folyik az ortodox és görög katolikus gyülekezeteken belül, de ennek ellenére is van néhány közösen használt templom. Interetnikus közös templomhasználatra az erdélyi magyar protestáns egyházakban évszázadok óta nem volt példa.

Ígazából e *templomközösségek* témakörét nem dolgozta fel senki (Páll Attila Csaba fiátfalvi lelkész írt erről egy második lelkészképesítő dolgozatot, de más helyzeteket is elemző kialakulásukat és működésüket már nem vizsgálta).

AZ ERDÉLYI MAGYAR EGYHÁZAK BELSŐ NYELVE

Katolikus egyház

Az erdélyi római katolikus egyházban a nyelvhasználatot szigorú egyházmegyei területi jurisdikciók szabályozzák. Ez az egyház speciálisan, indirekt módon oldja meg a szórványgondozást, mert ugyan nem nemzeti egyház, de magyar nyelvi alapon áll. Emellett ki kell szolgálnia a nem magyar híveket is. Tamás József segédpüspök a „Magyarság 2000” konferencián Esztergomban még azt jelentette, hogy Erdélyben 36 római katolikus gyülekezetben végeznek misét román nyelvet is.¹ Ez valószínűleg csak az önálló misére vonatkozhat, és ez a szám minden valószínűség szerint lényegesen nagyobb és folyamatosan növekvő.

A „másik nyelv” megjelenésének és felerősödésének okai igen sokrétűek. A katolikus egyház ugyanis abban a helyzetben van, hogy – egy kis túlzással –

¹ Tamás 2000.

híveiben, gyülekezeteiben *bipolárisan helyezkedik el* Erdélyben. Egyfelől a székelységes katolikus tömb található, másfelől a többi egyházzal felekezeti-
leg vegyes átmeneti területen, a református homogén belső Erdélyen át nagy
kiterjedésűek a dél-erdélyi katolikus szórányletelepedések is. Ezek mellett
megnövekedett a nagyvárosi szórányletelepedésekben az alkalmi vagy véglegesen letele-
pedett katolikus népesség is.

Erdélyben sokat változtatott a katolikus egyház nyelvi helyzetén az is, hogy
a felszámoltság fél évszázada alatt jelentős számú volt görög katolikus lett a
hitéletben részt vevő római katolikus templomba járó vagy aktív gyülekezeti
tag. Másfelől a magyar szerzetesrendeknek is egyre nagyobb román tömege-
ket kell szolgálniuk. Harmadrészt nagyszámú csángóság és nyelvcsere mold-
vai katolikusok telepedett Erdélybe. Mindezek együtt járultak hozzá ahhoz,
hogy a római katolikus egyházat Erdélyben egy erőteljes csángósodás kíséri.
Így egyre időszerűbb kérdés a „mások” szakrális kiszolgálása, a második nyelv
alkalmi vagy folyamatos bevezetése.

A belső-, dél- és nyugat-erdélyi katolikus egyházban a másik vagy többségi
nyelv használatának több változata különböztethető meg. A rövid összefogla-
lótól a vegyes nyelvű misén át a leggyakoribb a külön román nyelvű mise celeb-
rációja. Erdély mellett ez a kérdés elsősorban a szélső területeket: a Szörényi és
Temesi Bánságot, Orsovát, Szörénytornyot jellemzik.

Külön kell értékelni az Arad, a Temesi és a Szörényi Bánság sajátos szakrá-
lis nyelvi szokásait, ahol amint ismeretes, a katolikus svábság kitelepedésével
az elmúlt fél évszázad alatt jelentős székelymagyar telepes réteg, azóta igazi
szórányletelepedés sorradó népesség nyert teret a Bánság területén. Brassó és a Zsil
völgye mellett Temesvár lett a székelység ipari menekültjeinek legnagyobb
gyűjtőhelye. A helyi sváb-román kultúrájú és vezetésű katolikus egyház azon-
ban nem követte kellő ütemben, kellő igénnyel és figyelmességgel az új telepes
népesség nyelvi igényeit és az új szolgálati nyelv bevezetését. A bánsági katoli-
kusságnak fél évszázadig több mint fele már magyar anyanyelvű vagy magyar
kultúrához kötődő (vagy székely eredetében kötődött), de ennek ellenére ez
nem mutatkozott meg a magyar nyelv bevezetésének felajánlásában. Persze a
magyarok mellett nagy számban érkeztek román nyelvű katolikusok is a Bán-
ságba. Itt a Bánság városaiban nemrég még szinte minden érintett területen
általánosnak mondható volt a háromnyelvű miseszolgálat gyakorlata. Ennek
ellenére ez feltartóztathatatlanul halad a kettő, illetve az egynyelvűség felé.

Ezt a kevert és zavaros identitást szomorúan jelzi a hagyományosan német
nevű, de senki sem tudja, milyen identitású bánsági katolikus püspökök kine-
vezése, akik azonban nem vesznek részt a magyar történelmi egyházak előljá-
róinak, püspökeinek közösségi és érdekvédelmi életében, munkájában.

Külön gond és problématerület a román Regát, ahol még mindig nincs teljes
értékű magyar római katolikus lelkész, és csak Bukarestben van alkalmi szol-
gálat. A plébános ott sem magyar lelkészi minőségben szolgál, hanem káplán-
ként degradálva, beosztottként.

A katolikus egyházban is tehát egyre erőteljesebben foglal teret a többségi
nyelv mint domináns és közvetítő nyelv, és szorítja ki a kisebbségek nyelvét.

REFORMÁTUS ÉS A TÖBBI PROTESTÁNS EGYHÁZ

A református egyház nyelvhasználatának kérdését egy lelkészek körében végzett elemzés alapján mértük fel.² Ezért ennek részleteit itt most csak összefoglalom. E felmérésből kiderült, hogy a lelkészek nagy részének volt másnyelvű szolgálati élménye. De ennek ellenére az egyházak nem akarják, nem is tudják kezelni az etnikumváltás kérdését. Itt egyfelől a magándöntéses, elhallgatásos elv, másfelől az alkalmiság elve van érvényben. *Semmi áron*-elv alapján is működik az elutasító magatartás, amely igen általános, még a vegyes területeken is. A magyarul alig beszélő dél-erdélyi településeken is előfordul, hogy a közösség már csak szakrális nyelvként használja a magyart.

A *szükség szerint* elve a legelterjedtebb. Ebben többnyire az alkalmi, kérés alapú nyelvhasználat működik. Elsősorban a temetéseken, másodsorban a szükség szerinti vegyes házasságban, a harmadik alkalmi és bármi. A *minden mindegy elve* – a beolvadás utolsó szakaszában élők kérdése.

Minden elutasító magatartás ellenére a lelkészi kar érzi, hogy a kérdés sürgős megoldásra, kezelésre és egyházjogi szabályozásra is vár.

Az unitárius egyház a Székelyföld központi régióira koncentrálódik, és ezt egészíti ki a bányászvárosok néhány ezres szóránysodó népessége. Az evangélikus egyház is barcasági koncentrátságu, szóránnykérdése Brassó és Szében központúak. Mindkét egyházban alkalmi gyakoriságu idegen és többségi nyelvhasználat működik. Még nem annyira a nyelvcsere réteget szólítja meg, hanem a többségi környezetet. Mindkét egyház kettős pólusú területi elhelyezkedésű. Egyfelől a tömb vagy viszonylagos tömb, másrészt a szétszóródottakból többszörösen és fokozottan veszélyeztetett szóránnyhelyzetben élő telepes vagy városi, ipari menekültek Dél-Erdélyben, akikből önálló gyülekezetek szerveződtek pl. a Zsil völgyében.

Neoprotestáns nyelvhasználat

A kettős vagy többes nyelvhasználat a neoprotestáns gyülekezetekben sok helyen csak a látszatát nyújtja a békének és a nyelvi kiegyensúlyozottnak. Egyrészt szóránnyvidékeken működő, hagyományosan magyar alapítású közösségekben a magyar mellé odarendelődött a román nyelv is. Másrészt a közben megváltozott arányokban a begyakorlottság okán tovább élt a kettős nyelvhasználat szokása. Ez inkább egy régi nyelvi szokás továbbélése. Az új helyeken azonban lényegében arról van szó, hogy az „ahol feltétlenül muszáj, ott bevezetjük” elve uralkodik. Alig van példa arra, hogy újonnan alakult gyülekezetekben kettős nyelvhasználat indulna a közösségszervezés. Az új helyeken az „úgyis tud mindenki a románul” elve uralkodik, és lényegében „el-unják” az anyanyelv használatát. A kisgyülekezetekben a vallási testvériség is sajnos csak formálisan működik, és a türelem is csak véges a nyelvi, nyelvhasz-

² Vetési–Orbán 2001.

nálatti kérdésekben. A hit vagy/és anyanyelv konfliktusában sajnos mindig a többségi nyelv győz, amely dominanciáját, hegemoniáját még a nyelvileg kiegyensúlyozott vagy magyar többségű területeken is agresszíven érvényesíti. A neoprotestáns egyházak esetében minden vegyes területen minden esetben a kisebbségnek kell túrnie, ő veszít, őt fenyegeti leginkább a vallásilag homogén házasságokon keresztül is a beolvadás és az ütemes felszámolódás. A felfokozott hitélmény közösségi élménye nyelvi közösség is, amely egyneműsít, homogenizál.

A neoprotestáns egyházak nyelvhasználata alapvetően nem változott az elmúlt tíz év alatt. Megalakultak azonban a nyelvi alapon szervezett egyháztesetek, konferenciák. Ahol erre nem volt mód, ott a gyülekezeti élet kétnyelvű maradt, és továbbra is a *fordítói nyelvhasználat* van érvényben. Erdély vegyes népességű területein, ahol vegyes gyülekezeti közösségek alakultak, ez a szétválás, a szétválaszthatóság is lényegében formális maradt. Itt egy hagyományosan kétnyelvű gyakorlat folytatódott, máshol az újonnan alakult gyülekezetek esetében már nem lépett érvénybe a kettős vagy a másik nyelvhasználat. Ki kell mondani azonban, hogy bármilyen kiegyensúlyozottnak látszó nyelvhasználat ellenére a kisebbségi és fokozottan hátrányos környezetben és helyzetben lényegében *minden vegyes neoprotestáns közösségben a magyar nyelv és kultúrkör veszít*. Ez a nyelv szorul vissza, ezt a nyelvet „unja el” a leghamarabb a nyelvi kényelem.

SPECIÁLIS DIASZPÓRÁK

A nyelvi válságjelenségek azonban elérték a lelkészek belső életét is. Sajnos az utóbbi időben több trianoni régióban érzékeljük a lelkészcsaládok nyelvi válságait, identitászavarait. Nemcsak a rossz dialektus uralkodott el, hanem folyamatosan és tényszerűen bizonyítható a beolvadás is. Növekvőben van a magyar lelkészek vegyes házassága is. Erdélyben már lelkészgyermeknek nagy számban nem járnak, nem járhatnak magyar iskolában, románul írnak levelet szüleiknek, átveszik a román kultúrát. Mély integráció következik be, ahol a lelkész olyan mélyen épül be a település többségi életébe, hogy szinte teljes értékrendjét átítatja a másik nyelv és kultúra.

Újfajta, speciális egyházi diaszpórák vannak kialakulóan, felerősödőben. Soha nem volt ilyen méretű Erdélyben a hagyományosan merev és elválasztott etnikai határok fellazulása. A román népszámlálás adatai szerint is közzismertek a magyar népességen belüli történelmi etnikai rétegek, a „kisebbségek kisebbségei”, diaszpóralétünk *szubdiaszpórai*, a magyar anyanyelvű románság, németiség, a magyar zsidóság, örménység. Igen figyelemreméltó gyarapodást figyelhetünk meg azonban abban, hogy az egyre erőteljesebb integrálódásban jelentős számú magyar lány megy férjhez román ortodox lelkészhez. Jelentős számú a magyar hátterű vagy *kiegészítő kultúrájú* ortodox lelkész, számottevően megjelent a vegyes családból származó, olykor magyar nevű ortodox lelkész kategóriája is. A magyar–német vegyes házasságokban nagyszámú

szász evangélikus lelkésznek van magyar etnikai háttere, másodlagos kultúrája. Kisebb számban él közöttünk magyar kultúrájú vagy elmagyarosodott néger és félvér, olykor „magyar vallású”, nemritkán „székelynéger” gyermek és serdülő is. A cigányság nyelvi-etnikai és vallási attitűdje mindentől és mindenkiétől eltérő.

Valamennyiük sajátos arc, feladat, akiket az egyházaknak valamiképpen meg kell szólítaniuk.

A HIT VAGY/ÉS ANYANYELV DILEMMÁJA

A kisebbségi egyházak a magyar vagy magyar eredetű és identitású egyének, hívők lelki, keresztyén értékekkel történő kiszolgálásában egyre nehezebb helyzetben vannak, mert folyamatosan választaniuk kell a hitvallás és a nyelv között. Ez látszólag könnyen áthidalhatónak tűnik ugyan, de lényegében igen nehéz kérdés. Nem mehetünk bele a nyelvi kérdések és viták részleteibe, de a nyelvészek szerint a szakrális nyelvet a kultuszban részt vevőnek nem minden esetben kell értenie. A szakrális nyelv lehet a *nem értett magyar is*. Nem tudjuk azt sem, hogy a nyelvi másság teljes vállalása a járható út vagy a teljes, vagy részleges elzárkózás. Mindkettőnek vannak alapos érvei és hívei is.

A szaktudománynak a magyar történelmi egyházakat a tapasztalatok feldolgozásával és nagyon alapos kutatásokkal kell segítenie abban, hogy itt a helyes vagy arany középutat megtalálják. Egységes recept nem adható, de az a baj, hogy ezen a területen a teológia és nyelvészet nem minden esetben van egy véleményen. De a tudománynak legalább vállalnia kell, hogy szakemberként az egyházak mellé áll, és az eddig amerikai, európai magyar és Kárpát-medencei vallási-nyelvi együttélési, nyelvváltási és nyelvhasználati tapasztalatokat feldolgozza.

Az azonban egészen biztos, hogy az egyházi szolgálat közösségében a kisebbségi anyanyelven szervezett egyházak szakrális tevékenységében való részvétel, a hitélmény nyelvi közösségi élmény is egyben. Ez pedig az identitás megmaradásának egyik biztos záloga. Ezen az úton kell az egyházaknak haladniuk, hogy közösségteremtők, nyelvi és lelki otthont kialakítók legyenek.

Csángó egyházi vonatkozások

Az egyház és szórvány kérdéskörét a csángókat illetően is rendbe kell tenni. Ha egyházrendi kérdésekben nem is, de a lelki gondozás kérdésében lépni kell.

Egyszer talán valaki megírja a csángó nyelvváltás és két, illetve egynyelvűség menetét és helyzetképét is. Ezt a kérdést társadalom-lélektanilag is rendbe kellene tenni. Ma Erdélyben és a teljes magyar nyelvterületen divat a janicsár papok szidalma. Seholy ennyi etnikus babona nem foklorizálódott és mitizálódott, mint a csángókérdésben. Ezek közé tartozik a „janicsár pap”, fajtáját

üldöző moldvai katolikus pap stigmája. Úgy érzem, hogy ez nincs rendbetéve, átgondolva.

Nem hiszem, hogy közelebbről volna nyitásra lehetőség, egyházpolitikai akarat a csángókérdés kezelésére. Neuralgikus elemeit, a kettős és bietikusi identitás sajátos társadalom-lélektani elemeit alaposan elemezni kellene. Én el tudom képzelni, hogy a nyelvi helyzet elemzésére és a kettős etnicitás mérlegelésére a kétnyelvűség kutatásában oly nagy tapasztalatokra szert tett Bartha Csilla kapjon megbízatást. Külön érdekesség lenne ezt a munkát az ő nagy nyugati magyar tapasztalataival elvégezni és a két mintarégiót „összehasonlítani”.

AZ EGYHÁZAK EGYRE SŰRŰSÖDŐ FELADATAI

Még megközelítőleg is nehéz számba venni, hogy a magyar kisebbségi egyházak milyen hatalmas kiterjedésű területen, hány településen teljesítenek szolgálatot. Erdély peremrégióinak több mint félezer településén csak az egyház van jelen szakrális, nyelvi, közösségépítési szinten. Vagy ha már nem is él ott egyháztag, számontartási és jelképes jelenléti szinten. Nincs senki más, aki leereszkedne az etnikus lét és felszámolódás mélységeibe, a mindennapi küzdelembe. Nincs aki ezt vállalná, aki ide értékeket szállítana le, aki levinné az egyetemességet, a *magyar globalitást*. És a szórvány már szinte teljes egészében egyszerre lett *globális és részecskekérdés*, a nagy mentés és töredék értékek begyűjtésének gondja és feladata.

Ebből is eredően az egyház feladatainak sokrétűségét és az egyház szórványkezelésének multifunkcionalitását az is adja, hogy akárcsak *az egyház, a szórvány kérdésköre is a kisebbségi társadalom minden szeletével érintkezik*. És ezzel visszatértünk elemzésünk kiindulási kérdéseihöz. Az egyházat sokoldalúsága nehéz feladat elé állítja, mert *totális intézményként* kell fellépnie, vagy minden társadalmi szerepet, feladatot, intézményt valamilyen formában megdupláznia vagy legalább párhuzamosítania. Ez pedig értelmetlen és lehetetlen. A teljes romániai magyar és hiányzó intézményrendszer feladatkörét kellene megdupláznia. Ez így nem megy.

A lelkész a perem reményének utolsó prófétája, kiszállítója. Innen ered minden cselekvési területen a kapkodás, szétesés, a kellő figyelemösszpontosítás hiánya. A problémakezelésbe tehát szinte minden kisebbségi intézményt meg kell szólítani, be kell építeni. Nagy gond, hogy ezt miként éadjuk el: hogyan építse ki minden országos intézmény a maga szórvány megfelelőjét, vagy feladatmegoldásai érdekében hogyan épüljön bele az országos intézményekbe. Ezért is esik szét munkánk, lesz egyszerre szociális, szakrális, gazdasági, oktatási, ifjúsági kérdés.

Közhely, hogy a lelkész maradt az utolsó bástya. De ehhez a papi hivatás végzéséhez a lelkészt egy multifunkcionális munkakörre kell felkészíteni, oda kiküldeni, abban segíteni és felügyelni. Régebben még hittünk abban, hogy *háromlábú értelmiségkitelepitési, közösségrehabilitációs terv* készülhet: a taní-

tóé, a lelkészé és a diakónus-falugondnoké. Ma már a 300 léleknél kisebb közösségekben örülnénk, ha a *közösségépítő lelkészcsalád* multifunkcionális településgondozó, közösségfejlesztő munkaköre születhetne meg: a lelkészeké és a tiszteletes asszonyoké. Mert a lelkész nem magyartanár, nem nyelvművelő, nem menedzser, nem agrármérnök, nem művelődési intézmény, nem színját-szó és rendező, nem vállalkozó és a közösségfejlesztő, hanem együtt minde-nikből egy kicsi. Ami egészen biztos, hogy *kisközösségi animátor*. Ezt az ará-nyos adagolást kell megtanulnia, ezt kell neki megtanítani, törvényileg is behatárolni. Az az igazi lelkész, aki egy vagy több rész- vagy összfeladatba való teljes elmélyülés helyett megtalálja a leosztás és szétosztás helyi módjait és személyeit.

A társadalom az egyházaktól egyrészt többet vár el, mint amit az elvégezhet, másrészt mindazt elvárja, amit maga nem tud, de nem is akar elvégezni. *Illú-zióinak teljesítését várja az egyháztól*, lelkiismerete megnyugtatót.

Oda kell eljutnunk, hogy *az egyházat a maga szakrális munkájában segítsük*. Az egyháznak munkát szeret adni mindenki, leginkább a szórványban a társa-dalmi elvárás, de a politikai elit nem látja, nem értékeli belső életét és munká-ját. Egy hamis pályázati rendszerrel szüntelenül mellékpályákra kényszerít-tette. Pedig a direkt mentési feladatok helyett az indirektet kell kiépítenie. Ne azzal kezdjük, hogy adjunk neki kintről diaszpórávédelmező szociális felada-tokat, hanem helyezkedjünk bele az egyház küldetésének és szolgálatának bel-ső folyamataiba. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy *az egyház saját belső szakrális, egyházi szolgálatai közel másfél évtizedig, egészen az utóbbi évekig sehol, egyetlen támogatási rendszerben sem jelentek meg*. A lelkész, ha betegeket segített, pályázattal kaphatott a szociális alapból vagy a Mocsáry Alapítvány-tól. Ha bentlakást, kollégiumot épített, az OM-től. Ha ifjúsági táborokat szer-vezett és művelődést irányított, a NKÖM-től vagy a GYISM-től. Ha vállalko-zott, az Új Kézfogástól. De azért, hogy a szakrális feladatainak tartozékaiként, az anyanyelv utolsó hajszálérküldetését elvégzi, ezért az utóbbi időkhöz senki sem támogatta.

Egyértelmű tehát, hogy ha a kisebbségi egyházak szolgálatát valamilyen *normatív támogatás nem tekinti a magyar nyelv misszionáriusának*, nem szabad és nem lehet támogatásról beszélni. A minta a német modell lehetne. Az erdélyi szászok és a többi területek népi németjeihez hasonlóan, ahogy Németor-szág afféle anyaország szerepet vállalt értük, a felszámolt népi német területek fenntartásának mintájára a magyar szórványvidékeket is kiemelten védett et-nikai zónának kell tekinteni.

A magyar kormány és a határon túli egyházak műhelyében a 2003. év végére elkészült a kisebbségi egyházak segítésének, a lelkészek magyarországi fizeté-sének és fizetésekiegészítésének terve is, amely – ha lesz rá pénz – valószínűleg új fejezetet nyithat majd a szórványkérdésben. Ennek végrehajtása is az egy-házra vár.

Ehhez azonban új szemlélet is kell: az eddigi mitikus, misztikus beszédmód-dot fel kell váltania és ki kell egészítenie a reális és cselekvő, hitvalló keresz-tyén beszédmóddal.

KUTATÁSI FELADATOK

Végül csak vázolni tudom a nagy kutatási paramétereiket, amelyek onnan lent-ről, problémaközelből látszanak és sürgetnek. Adtam ilyen jellegű ötleteket a szórványstratégiában, a *Magyar Kisebbség* 2000. 2. számában, adtak többen is az elmúlt 14 év duzzadó magyarországi és határon túli szórványkutatásaiban is.

A fogalomról

A mai megbeszélésen is kiderült, hogy a fogalom meghatározásával még mindig adósak vagyunk. Itt is van még bőven feladat. Véleményem szerint az is baj, hogy mindig beleesünk a fogalomkeresés csapdájába. Már voltam néhány tucat olyan tanácskozáson, ahol semmit nem tudtunk megbeszélni, mert vagy nem használtunk közös fogalmat, vagy minden értékes elemzés a *fogalom-görccshöz* vezetett. Nem jó, ha e kérdésekről a meghatározás görcse, a *fogalom-függőség* miatt már nem tudunk érdemben beszélgetni. Olyan, mint az aranyláz, mint a kábítószer-függőség, mint az odüsszeuszi szirének éneke. Azt hiszem, hogy az a kutató jár el bölcsen, az nem görcsöl be a fogalommeghatározás kényszerétől, aki megelégszik a jelenség főbb elemeinek kijelölésével, a körüljárással, a kérdéskör egy-egy elemének felvázolásával, és annak mentén keresi a maga számára kijelölt utat.

Én már jónéhány éve bizonyos témához adekvát és *rétegjelentésű szórványfogalmat* használok, és az elemzéseket a kitűzött, megoldásra váró feladat köré rendezem. Számomra a *szórványfogalom egyértelműen nyelvi-etnikai veszélyeztetettség* és ennek veszélyességi fokozatai között keresem a megoldást, és ebben a módszerben még nem csalódtam.

Szociográfiai, szociológiai feladatok

Az egyik cselekvési, „kutatási” irány a régi, klasszikus magyar leíró szociológiai és irodalmi szociografikus hagyományok folytatása lenne. Az, amit a magyar és erdélyi szociografikus iskola megteremtett. Ennek részleteibe nem mehetünk bele, de Magyarországon a 80-as évektől kezdődően már erősen megmutatkoztak a klasszikus szociográfia avíttóságának jelei, a 90-es évektől már – néhány irodalmi kivételtől eltekintve – *a teljes magyar nyelvterületen haladoklik a klasszikus szociográfia*, vagy átment riportba, illetve a publicisztikába, és a publicisztika azt hiszi, hogy a riport be is tölti a szociográfia teljes küldetését. Íme egy terület, ahol egy helyzetet, feladatokat és tennivalókat számba vevő jelleggel a szórványkérdéssel újat lehet behozni. Talán egy jó felrázó szociográfiával a szórványkérdést ismét cselekvési helyzetbe lehet hozni.

A „szociografizálásban” is meghúzódhatnak a nagy kutatási és problémafelvetési veszélyzónák is: a provincializmus, regionalizmus, szakszerűtlenség. De a

sajátos erdélyi hagyományok tartozéka a leíró kutatás, a kutatás helyzetmegoldó közelsége, a problémamegoldó parancsa felőli megközelítés. Mondhatnánk úgy is, hogy a stratégiai, a közhasznú kutatás. Nem igazán engedheti meg a mai magyar szórvány- vagy veszélyeztetett etnikumkutató, hogy csak steril kutatást végezzen. Ennek a veszélyei is látszanak, mert egyrészt elcsúszhatnak a pragmatizmusba, másrészt nem lesznek szakszerűek.

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a szórványkutatási területen még mindig nincsenek rendbe téve az elméleti és tudományos alapok, vagy ha vannak is, többnyire empirikusak és pragmatizmussal dúsítottak. A hatalmas tereptapasztalati élményt még mindig nem tudta feldolgozni a tudomány elmélete. Nehéz rendbe tenni az etnikus folyamatok sokarcúságát, szinte követhetlenségét.

A legnagyobb hiány a szórványkutatás területén talán ott mutatkozik, hogy a kutatók nem helyezték bele a *nagy nemzetközi összefüggésekbe*. Mi csak a mi nagy fájdalommal vagyunk elfoglalva, de rá kell jönnünk arra, hogy a nagy európai, sőt világdiaszpórák kérdése természetes módon tartalmazza az analógiákat és áthallásokat is a magunk etnikai veszélyeztetettségének kérdéseéhez. Ha van ma nagy mulasztás, az az, hogy hiányzik a tudományos információcseré, a nagy nemzetközi összefüggések feldolgozása és bedolgozása a magyar szórványkérdésbe, ami pedig van, az nem jut el az egyházi, politikai szintekig, nem érkeznek el a cselekvés gondjaival küszködő nyelvi kiséregiókba.

A stratégiai, cselekvésközpontú kutatásnak is nagyon híján vagyunk. Nem telik el olyan év, hogy nem kérne valaki pénzt szórványadatbázis elkészítésére. Meg kell értenünk, hogy az ilyen széles és kiterjedt adatbázis elkészítése csak cselekvés és problémamegoldó közelből készülhet, oda, annak ellenőrzési, javítási és érvényben tartási körébe kell visszatérnie.

A legnagyobb kutatási hiányterületek, gondok továbbra is a nyelvek, a *nyelvészetiek*. Jól halad az összehasonlító nyelvészet, a kétnyelvűség kutatása, de mégsem értjük igazán a nyelvhasználat, a nyelvi térvesztés belső, mély és egzisztenciális kérdéseit. Tele vagyunk nyelvi gondokkal. A magyar nyelv *használati értékének* leértékelődése Kárpát-medencei összmagyar jelenség. Nem értjük a magyar nyelv ilyen hatalmas méretű elértéktelenedését a határ és a kiemelt körű nyelvi régiókban és az egész Kárpát-medencében. A *nyelvi térerő* ilyen méretű romlását.

Lehet, hogy sokan nem tudják, de ebben a pillanatban az egyetemes magyarságnak nincs egyetlen, az egész Kárpát-medence magyar nyelvterületén fogható magyar nyelvű rádiója. A Kossuth Rádió már rég nem az. Önmagáért beszél, hogy a Szabad Európa megszűnése óta tart ez az állapot.

Nyelvében hal a szórvány!

Elindult a *kedvezménytörvény* életbe léptetése, de hiányzott az alapos és majdnem kimerítő előzetes elemzés és hatástanulmány a kedvezménytörvény legfontosabb küldetéséről: a határon túli *sérült etnicitást* felértékelő céljáról és várható eredményességéről, az etnicitás rehabilitálásáról. Még nem késő, de ezt is el kell végezni. A gyermekpénzek, az oktatási-nevelési támogatás várha-

tó eredménye mindenképp jótékony hatású lesz. Minden bizonnyal mozgósítani fogja a családokat, a magyar oktatás választásában eddig hezitáló szülőket, *növeli a magyarság konkrét anyagi értékét*. Ha nem is túl belső és tisztességes, de afféle *megélhető magyarságot, anyagi értékű magyarosodást* fog kreálni, ami nem baj. A baj az, hogy ennyi pénzből juthatott volna ennek a folyamatnak egy alapos és olcsó elemzésére is. Így kiengedtük a szellemet a palackból, és ki tudja, hol áll meg. Ha rehabilitációs célzatú, akkor a támogatottak körébe bele kellett volna kerülniük a szórványmagyaroknak és az óvodásoknak is, és még szélesebb lehetne a kör. Felületi kezeléssel és improvizálva pedig nem lehet magyarságterveket készíteni.

Külön kell kiemelni a *csángókutatásokat* is. Itt – egyébként teljesen érthetően és a legnagyobb veszélyeztetettségben – az irányt alapvetően a folklórkutatások határozzák meg. Az ott zajló etnikai folyamatok menete, iránya, üteme és a felszámolódás egészének a rendszere titok. Engem különösen az etnikai átmenetek, az értékrend zavar, e lassan teljesen kiegyensúlyozatlan román kultúrdominancia érdekelne. Én is nagyon szeretnék olvasni már egy szociolingvisztikai és magatartáskutató tudományos elemzést a csángó papság etnikumváltási folyamatairól, és ennek tudományos magyarázatairól, az *értékrendzavarról*, sőt, zűrzavarról, a hallatlan ellentmondások, eltérések egyeztetéséről, ahol az otthoni csángó magyar kultúrájú pap saját népe és anyanyelve ellen agitál, miközben otthon anyjával csak magyarul tud beszélni. Ehelyett a kutatás helyett nálunk csak a janicsárpapozás folyik. Hogyan lehet a nyelvi-etnikai szférában is ilyen hallatlan ellentmondásokat egyeztetni és egyetlen személységben együtt éltetni? Hogyan lehet egy etnikai csoportot szellemileg is vezető klérusnak feldolgozni azt, hogy a maga mai új és vállalt román katolikus identitásáért a múltat is meg akarja visszafelé változtatni, és tud hozzá szemrebbenés nélkül hazudni?

Van tehát bőven egyházi, politikai, közösségépítési és tudományos feladat. De ezek elvégzéséhez a pusztulásélmények halálhangulatának lebegtetése helyett folytatni kell az alapos és tervszerű közös munkát. Határon innen és túl.

Irodalom

Tamás József 2000. A csángókérdésről. In Keszthelyi Gy. – Erdélyi I.-né (szerk.): *Egyház és magyarság. Magyarország 2000: hét egyház és felekezet határon túli és hazai lelkipásztorainak, világi előljáróinak tanácskozása*. 2000. január 27–28. [Esztergom], Budapest, Custos, 2000.

Vetési László – Orbán Lajos 2001. Magyar egyház, de milyen nyelven. *Kisebbségkutatás*, 10, 1, <http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/2001-1/5.htm>